

Irk

2

Irodalomtörténeti Közlemények

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1984

A TARTALOMBÓL

Pirnat Antal: Fabula és história

Fried István: Az „érzékeny” Kazinczy Ferenc

Vargha Kálmán: Egy modern kísértetlátó (Cholnoky Viktor)

Melczer Tibor: Babits Mihály „iskolai füzeté”

Szemle

Könyvek a romániai magyar irodalomról (Pomogáts Béla)

Varjas Béla: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei (Kulcsár Péter)

Németh G. Béla: Hét kísérlet a kései József Attiláról (Tamás Attila)

Botka Ferenc: Jelszótól a világképig (Szántó Gábor András)

Martinkó András: Értjük, vagy félreértjük a költő szavát? (Nagy Miklós)

Horváth Árpád: Modernség és tradíció (P. Müller Péter)

Temesvári Pelbárt válogatott írásai (Pomázi Gyöngyi)

Mátrai László (1910–1984) (Tarnai Andor)

Mezey László (1918–1984) (Borzsák István)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1984. LXXXVIII. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Bíró Ferenc

főszerkesztő

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

<i>Pirnat Antal</i> : Fabula és história	137
<i>Fried István</i> : Az „érzékeny” Kazinczy Ferenc	150
<i>Vargha Kálmán</i> : Egy modern kísértetlátó (Cholnoky Viktor)	163
<i>Melczér Tibor</i> : Babits Mihály „iskolai füzeté”	172

Kisebb közlemények

<i>Varga Imre</i> : Buchholtz György drámája a könyvek megbecsüléséről	192
<i>Németh S. Katalin</i> : Bethlen Kata <i>Önéletírása</i> és XVIII. századi halotti beszédek	195
<i>Péterffy Ida</i> : Horváth Ádám és András Sámuel	198
<i>Madácsy Piroska</i> : Madách Imre és Bérczy Károly	204

Adattár

<i>Lengyel Béla</i> : Szemenyei Tót György zsoltárfordítása a grazi Egyetemi Könyvtárban	210
<i>V. Busa Margit</i> : Kazinczy Ferenc három levele	213
<i>Rónay László</i> : Sik Sándor egyetemi előadása a millennium utáni magyar költészetéről	217
<i>Sándor László</i> : Gaál Gábor szerkesztői elgondolásai egy levelezés tükrében	221

Műhely

<i>Péter László</i> : Balázs Béla naplója	229
---	-----

Szemle

Könyvek a romániai magyar irodalomról (<i>Pomogáts Béla</i>)	243
Varjas Béla: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei (<i>Kulcsár Péter</i>)	250
Németh G. Béla: Hét kísérlet a kései József Attiláról (<i>Tamás Attila</i>)	253
Botka Ferenc: Jelszótól a világképig (<i>Szántó Gábor András</i>)	255
Martinkó András: Értjük, vagy félreértjük a költő szavát? (<i>Nagy Miklós</i>)	257
Horváth Árpád: Modernség és tradíció (<i>P. Müller Péter</i>)	258
Temesvári Pelbárt válogatott írásai (<i>Pomázi Gyöngyi</i>)	260

Krónika

Mátrai László (1910–1984) (<i>Tarnai Andor</i>)	263
Mezey László (1918–1984) (<i>Borzák István</i>)	264
A XVIII. század magyar irodalmi kultúrájának kutatása (<i>Hopp Lajos</i>)	265

SZERKESZTŐSÉG

Budapest

Ménesi út 11–13.

1118

Sós Kármán

Szeretettel, emléklül szeged

nagy vítiánkra

Dalip. Béla

HALÁLOS
FIATALSÁG

1902. 17. X. 23

HALÁLESZTETIKA

BALÁZS BELA

Schreibes Don. Klauz
hogy emlékezz
a szegedi 1912 júl. 4-én
Balázs Bela.

MOTTO: "adavato drigto,
drigto adavato
Zartiz tor "ezu-
ror davator tor
de "ezuvor fior
u drigtoz.

BUDAPEST

DEUTSCH ZSIGMOND ÉS TÁRSA KÖNYVKERESKEDESE
V., Dorottya-utca 9

Cantho elegans Ad extam Linden
Ich uß folsam Melisank dragal bruchmal

[illegible]

Franklin D. Roosevelt

[illegible]

Das ist eine kleine region für das kleine
 in der Welt. Ich meine an das Gebiet
 das die Natur an das kleine Gebiet

[illegible][illegible]

für die Post folgende Adressen haben,
abzuwarten können, so möge ich Sie beladen und mit
mir bald nach England am nächsten Sonntag.

1701
 1702
 1703
 1704
 1705
 1706
 1707
 1708
 1709
 1710
 1711
 1712
 1713
 1714
 1715
 1716
 1717
 1718
 1719
 1720
 1721
 1722
 1723
 1724
 1725
 1726
 1727
 1728
 1729
 1730
 1731
 1732
 1733
 1734
 1735
 1736
 1737
 1738
 1739
 1740
 1741
 1742
 1743
 1744
 1745
 1746
 1747
 1748
 1749
 1750
 1751
 1752
 1753
 1754
 1755
 1756
 1757
 1758
 1759
 1760
 1761
 1762
 1763
 1764
 1765
 1766
 1767
 1768
 1769
 1770
 1771
 1772
 1773
 1774
 1775
 1776
 1777
 1778
 1779
 1780
 1781
 1782
 1783
 1784
 1785
 1786
 1787
 1788
 1789
 1790
 1791
 1792
 1793
 1794
 1795
 1796
 1797
 1798
 1799
 1800

10

Erhalten wie Ihm alle die Ingebot,

Spezialamt, am 12. 12. 1888, my bruder,

Ich bin sehr dankbar, dass Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Chilbert in
am 12. 12. 1888

Erhalten wie Ihm alle die Ingebot,

Spezialamt, am 12. 12. 1888, my bruder,

Ich bin sehr dankbar, dass Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Arbeiten in dem Sinne, wie Sie mir die

Chilbert in
am 12. 12. 1888

FABULA ÉS HISTÓRIA

Károlyi Péter *Az halálról, feltámadásról és az örök életéről hasznos és szükséges könyvecske* c. iratában (Debrecen 1575, RMNy I. 358) a túlvilági élet bizonyosságai között ismerteti egyebek között a bibliai Lázár történetét (Lukács, 16, 19–31). A XVI. századi irodalmi terminológia megértése szempontjából számunkra most csupán az az eszmefuttatás az érdekes, amelyet Károlyi mintegy magyarázat gyanánt fűz a közismert bibliai példázat szövegéhez:

„Jóllehet pedig nagy sokan azt alitják, hogy ez nem história, hanem csak példa beszéd, mindazáltal miért hogy az koldusnak nevet ad az Krisztus, megtetszik, hogy lött dolog legyen. Ez értelemben vadnak nagyobb részre az régi doktorok is, Tertullianus, Szent Ambrus, Irenaeus, Cyrillus, Hilarius, hogy ez história legyen. De ha szinte megengednők is, hogy példa beszéd, ugyan megtetszik mindazáltal az innen, hogy az hiveknek lelkek Isten angyalaitól az Ábrahám kebelébe vitetnek, az hitetlenek pedig az ő gyötrelmeknek kezdetit mindjárt halálok után lélekben megérzik.” (Lij levél verso)

A história tehát – a szó legszélesebb értelmében – minden olyan elbeszélés, amelynek tárgya valamilyen valóban megtörtént esemény, *res gesta*, „lött dolog”. A historikus feladata úgy, abban a logikai s kronológiai sorrendben elbeszélni az eseményeket, amint azok valóban megtörténtek: a költő dolga, hogy anyagát a poétika szabályai szerint rendezze el, s joga, sőt kötelessége is „fabulákkal keverni a históriát” – mint Zrínyi mondja – még akkor is, ha művének tárgya valóban megtörtént esemény. Az ilyen költő azonban, aki tudatosan *epikus költeményt* ír, nem pedig *históriát*, a XVI. századi magyar irodalomban rendkívül ritka, s ritka, úgyszólván kivételes jelenség marad mind egészen Gyöngyösiig. Vergilius, Homérosz, Ovidius és más klasszikus költők művei a XVI. századi magyar versszerzők előtt sem ismeretlenek, s többségük latinul is ért, s aki latinul is ért, arról – úgy gondolom – feltételezhető, hogy az iskolában a grammatikán kívül valamicske deák poétikát is tanult. Ismerik – vagy legalábbis ismerhetik – a horatiusi regulát arról, hogyan kell eposzt szerkeszteni:

„Muzsa, a hősről szólj, aki Trója bukása után sok népnek városait látta, s kitanulta szokását!”
Nem hal füstbe a láng, de a füstből szit ragyogást, hogy majd a csodák gyönyörű seregét felidézze varázsa:
Antiphates, Scyllát, Cyclopszot s véle Charybdist:
és Diomédésnek hazautját nem Meleagros
vesztén kezdi, se Trója csatáját Léda tojásán:
mindig a cél fele tör, s úgy visz közepébe a tárgynak,
mintha mi ismernénk alaposan minden előzményt.
Mindent elmellőz, ami művében nem ígér fényt,
költve terem, s a valót-költészetet úgy elegyíti,
hogy legyen összhangzó közepével a kezdete, vége.

(Ars Poetica, 141–152. Muraközy Gyula fordítása)¹

A terminológia pontosabb megértése érdekében nem árt latinul is idéznünk e sorokat:

„Dic mihi Musa virum captae post tempora Troiae
qui mores hominum multorum vidit et urbes.”

Hogyan kezdi ezzel szemben énekét a magyar versszerző? Szándékosan olyan históriákat idézek, amelyeknek forrása költői alkotás, vagy legalábbis olyan mitológiai tradíció, amelyről a XVI. századi keresztény versszerzőnek tudnia illett, hogy a szó szoros értelmében, minden egyes részletében nem lehet igaz história:

Sok bölcsek irtanak az meglőtt dolgokról,
Jelesben Trójának ü nagy romlásáról;
Én is szólok annak fundamentomáról,
Hogy kétség ne légyen ennyi sok írásból.

Egy időben vala az Tesszáliában,
Az Peleus király lakik királyságban
Tetis asszony vala véle házasságban
Ki erős Herkulest hordozá hasában.

(Tinódi, Jázonról és Médeáról)

Szólok szerelem dolgáról tinéktek,
És tüzének nagy lángjáról beszélek,
Kit hogy megértsetek, titeket kérlek,
Régi lött dolgot jelentek, higyétek.

Ovidius írja Párisnak dolgát,
Mint megcsalta az görög szép Ilonát,
Kíért elvesztette egész országát,
Az görögök mint elrontották Tróját.

Páris az Priamusnak fia vala,
Kivel mikor az anyja terhes volna,
Álmában asszony ezt látta vala,
Hogy egy lángzó üszögöt szült volna.

(Páris és Görög Ilona históriája)

Én mostan beszéllem az rómaiakat,
Pogányságban történt szép csuda dolgokat,
Elkezdem trójaiaknak romlásokat,
és rómaiaknak onnan származásokat.

Non fumum ex fulgore, sed ex fumo dare lucem
cogitat, ut speciosa dehinc miracula promat,
Atiphaten, Scyllamque et cum Cyclope Charybdim;
nec reditum Diomedis ab interitu Meleagri,
nec gemino bellum Troianum orditur ab ovo:
semper ad eventum festinat, et in medias res
(non secus ac notas) auditorem rapit, et quae
despereat tractat nitescere posse, relinquit,
atque ita mentitur, sic veris falsa remiscet,
primo ne medium, medio ne discrepet imum.

A horatiusi *Ars Poetica* Magyarországon a jelek szerint a XVI. sz. első harmadában lett iskolai olvasmánnyá. Első olyan kiadását, amely kifejezetten a magyarországi iskolai oktatás céljaira készült, Eck Bálint bártfai rektor 1522-ben jelentette meg Krakkóban (lásd: MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Bp. 1981. 33–34.).

Sőt, hogyha valami éktelen történnék
Írásomban, ha mit nem kedvellenétek,
Nékem megbocsásson abból kegyelmetek,
Mi módon éltenek – úgy szólok tűnétek.

Király régen Archádia földön vala,
Olasz Dardanusnak azt nevezik vala,
Egyszer az tengerre bárkába ő szálla,
Tenger vize ragadá, jut Ázsiába.

(Husztai Péter, Aeneis)

Históriák immár nagy sokak voltak,
Jeles bölcsek az melyekről irtanak,
Emberök közt hadakozások voltak,
Sok krónikák melyeket megmutatnak.

Mind gonoszok s mind jók sokan vesztenek,
Ellenségtől az kik meggyőzettek,
Fő városok többől kitörettenek,
Régi bölcsek melyekről emlékeztek.

Jer, halljuk meg mi es szörnyű romlását,
Szép Trójának kegyetlen viadalját,
Görögországnak nagy szörnyű haragját,
Két jeles császárnak felindulását.

Trója város Simois viz foltában,
Helyezettetett vala az Phrigiában,
Priamus királynak birodalmában,
Jeles vitézek laknak az országban.

(Hunyadi Ferenc, Trója megszállásáról)

XVI. századi epikus énekszerzőink többsége tehát tudatosan nem költeményt (poémát, eposzt, „versszerző találmányt”) alkot, hanem *históriát*. Az igazi epikus *költemény* a magyar nyelven e korban annyira ritka, hogy a műnem megnevezésére a XVI–XVII. századi magyar nyelvnek még szava sincsen. Az a néhány költő, aki már szándékosan nem *históriát* ír, hanem igazi elbeszélő költeményt, munkáját kényszerűségből még mindig „*históriának*” nevezi, bár a poétikában jártasabb olvasói számára jelzi azt, hogy írása mégsem *igazi* *história*. „Fabulákkal kevertem az *históriát*: de úgy tanultam mind Homerustul, mind Virgiliustul – írja Zrínyi Miklós –, az ki azokat olvasta, megesmerheti egyiket az másiktul.”²

² Ugyanígyen értelemben nyilatkozik Gyöngyösi István is a *Kemény János emlékezete* előszavában: „Ezek mellett, mivelhogy (amint följebb is említettem) a poézist is követtem ezen verses *históriá*cskámnak dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közbenvetésével, kik nélkül is a *história* és abban levő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett azt az említett dolgokkal megszínlelnem, mint azok nélkül, Tinódi Sebestyén módjára csupán csak a dolgok valóságát fejeznem ki a versek együgyűségével.” Tinódi a *Cronica* előszavában saját irodalmi céljairól ezzel szemben így nyilatkozott:

„Ez jelönvaló könyvecskét szörzeni nem egyébert gondolám, hanem hogy az hadakozó, bajvivó, várak- városok-rontó és várban szorult magyar vitézöknek lenne tanulság üdvösséges, tisztösségös megmaradásokra, az pogán ellenségnek mimódon ellene állhassanak és hadakozzanak; mert mint illik

Aki magát a költő-királyokhoz, Homéroszhoz és Vergiliushoz mérészi mérni, az a nádorisván és az erdélyi fejedelem után Magyar- és Horvátország legrangosabb főura, sőt, ha a rangot a család régi voltával s az ősök dicsőségével mérjük, s nem a szerencse pillanatnyi kegyeivel, a Magyar Szent Korona országainak talán ő a legmagasabb rangú embere. Az *Árgirus históriájának* szerzője bizonyára nem volt Zrínyihez hasonló rangú főnemes. Költői öntudat dolgában szerényebb is nála: nem példálózik Homéroszsal, Vergiliusszal, s tulajdon nevét is csak a versfőekben örökíti meg. A poétikai tudatosság dolgában azonban ő is kiválik a históriás énekszerzők közül: az ő „históriának” mondott költeménye sem igazi história, s ezt szépen, szerényen, többé-kevésbé a hagyományos históriás énekekhez hasonló formulákat használva értésére is adja olvasóinak:

A tündérországról bőséggel olvastam.
Olasz krónikából kit megfordítottam
És az olvasóknak mulatságul adtam,
Magyar versek szerint énekbe foglaltam.

Leszen most beszédem ifjú Árgirusról,
Akleton királynak kisebbik fiáról,
Ő szeretőjéről, tündér szütleányról,
Fáradtsága után ő vigasságáról.

Bizonnyal országát én meg nem mondhatom
Akleton királynak, hol légyen, nem tudom,
A tündérországból volt kővára, tudom,
Mint a krónikákból értem és olvasom.

Az igazi história: *lött dolog*; olyan események leírása, amelyek valóban megtörténtek, s a valószínű események természetesen mindig valószínű földrajzi helyhez köthetők, amelyet a lehetőséghez képest pontosan megjelölni az igazi históriás énekek szerzői nem is mulasztottak el soha. Hogy „tündérország” a való világban nem létezik, azt természetesen Gersei Albert is jól tudta, s jól tudták egykorú olvasói is. Amikor tehát a szerző a história cselekményét ebbe az országba helyezi, azt is értésére adja olvasóinak, hogy amit ír, az nem lehet „lött dolog”: következésképpen nem is igazi história; nem *res gesta*, hanem *res ficta*, tehát kitalált, költött dolog.

A historiographia céljáról így írnak a kor mértékadó teoretikusai: „A szamoszatai Lukianosz abban a művében, amelynek címe *Hogyan kell történelmet írni*, megállapítja, hogy a história célja, hogy használjon: τὸ χρησιμὸν (a hasznos), mint ahogy a görögök mondják, és nem τὸ τεχνικὸν (a gyönyörűsége), mert az előbbi az igazságból következik, amely végső célja a történetírásnak. Bár az utóbbi is nagymértékben hozzátartozik a történetírás feladataihoz, feltéve, hogy azt, ami gyönyörűsége (τὸ

lélők szerint az ördöggel, testtel és ez világgal korosként az jó körösztýennek hadakozni: ugyan ez világ szerint es az pogán ellenséggel illik tusakodni, ellene állani, örök életöt nyerni. Lám az hadakozás, embör öldöklés régön kezdetött, még Ádám atyánk idejében, mikor az első két fia, egyik az másikat, Kaim Ábelt megölte. Azulta fogva mennyi szántalan sok csudák, hadak, öldöklések löttének, az krónikában bölcsek azt mind beirták. Én azt meggondolván, és látván ez szegin Magyarországon mely csuda vesződelmes hadak kezdének lennie, ezöknek megírására, hogy ki lenne vég emléközet, senkit nem hallhaték. Mindezők meggondolván, és uraimnak, barátaimnak erre való intésöket gyakorta hallván, kényszerítém én magamat ez szegin eszömmel ezöknek gondviselésére foglalnom, és ez egynéhány istóriát megírnom, özveszednöm, és az községnek kiadnom, ki lenne az több krónikák között vég emléközet, kinek munkájában sokat fáradtam, futostam, tudakoztam, sokat es költöttem. Igazmondó jámbor vitézőktül, kik ez dolgokban jelön voltanak, értéköztem; sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamisat be nem irtam: az mi keveset irtam, igazat irtam; ha valahol penig viték volna benne, azt ne én vétkömnek, hanem az kiktől értéköztem, tulajdonítások, és kérlek titöket, én neköm megbocsássatok.”

τερπνόν), nem külsőleges eszközökkel szerzik meg, s nem kívülről viszik bele a történetbe.” (Francesco Robortello, *De historica facultate*, Firenze, 1548, p. 8.)³

A történetírás elsődleges célja tehát az igazság, járulékos haszna pedig az az erkölcsi haszon: morális, politikai s katonai tanulság, amely az igazság megismeréséből következik. A történetírónak is törekednie kell arra, hogy művét szépen – a retorika művészetének eszközeit megfelelőképpen használva – írja meg, tartózkodnia kell azonban az olyan irodalmi eszközöktől, amelyek a történetírás lényegi funkciójától – amely, mint láttuk, nem egyéb, mint az igazmondás, s az igazság erejével való erkölcsi tanítás – idegenek. A historikus tehát semmiképpen sem keverhet művébe fikciót, és semmiképpen sem tűzheti maga elé azt a célt, hogy műve csak szórakoztató, gyönyörködtető legyen anélkül, hogy magasabb rendű erkölcsi hasznot, komoly tanulságot nyújtana olvasóinak.

Ellentétben az összes XVI. századi magyar históriás énekszerzővel, az *Árgirus históriájának* szerzője művének hasznáról, erkölcsi tanulságáról egyetlen szót sem szól, ezzel szemben egyértelműen vallja, hogy írását az olvasóknak *mulatságnak* adta. Az ő célja tehát nem az erkölcsi haszon (τὸ χρησιμὸν), hanem kizárólag a mulatság, a gyönyörködtetés (τὸ τερπνόν). Sem módszere – nem az igazmondás, hanem a fikció! –, sem pedig célja nem azonos tehát az igazi históriászerzők módszereivel és céljaival. A XVI. századi magyar nyelvű irodalomban az epikus költészet tehát szinte kivétel nélkül mindig a historiográfia álöltözetében jelentkezik. E szabály alól eddigi vizsgálódásaim során az *Árgiruson* kívül csupán egy kivételt találtam, a *Szilágyiról és Hajmásiról* szóló históriát.

Akárcsak az *Árgirus* szerzője, *Szilágyi és Hajmás históriájának* írója sem moralizál. Sőt, mintha még az epikus szerkesztés horatiusi szabályaiból is emlékeznék valamire: legalábbis nem a hősök genealógiájával vagy születésével kezdi a történetet. Ő még csak holmi senki által nem látott, nem olvasott olasz

³ Az idézet eredeti szövege: Lucianus Samosatensis . . . in eo libello, qui inscribitur πῶς δεῖ γράφειν ἱστορίαν finem historiae constituit, ut iuvet: τὸ χρησιμὸν, quod Graeci vocant, non τὸ τερπνόν, nam illud ex veritate, qui ultimus est finis, proficiscitur; quod si per se subsequatur τὸ τερπνόν, non extrinsecus adductum aut accersitum, id quoque magnopere ad historiam spectare. Idézhethünk azonban hasonló értelemben hazai szerzőket is: Dudith András pl. így nyilatkozik:

Nam, ut ex aliis hominum studiis ad privatas res sive honor, sive fructus emanet: nullam tamen artem aut facultatem, si rem penitus inspicimus, cum historia conferendam, nullam, quae se ad omnia vitae genera aequè porrigat, inveniēmus. Haec enim non privata solum, verum etiam publica spectat commoda: ex hac petitur moderatrix et magistra vitae prudentia; cum aliorum eventis, nullo nostro labore, nullo periculo, non modo sine molestia, verum etiam iucundissime, in otio sedentes erudimur, ut non immerito eam viri praestantes lucem veritatis, vitae ducem appellarint. Nam cum nihil opportune, nihil sapienter, neque privatim, neque publice, nisi a prudentibus viris geri constet: cui perspicuum non est, ad vitam recte instituendam, ad rem publicam ipsam recte et ordine gubernandam, nihil utilius esse, nihil aptius historia, quod quidem et verum esse, et aliter esse non posse, non ego de multis unus, sed ita multi mecum sentiunt, itaque fatentur, ut, qui nesciat, quid ante, quam natus sit, acciderit, eum puerum semper esse, hoc est, omnis expertem prudentiae, ac pene rationis arbitrentur. Qui vero ita versatur in historia, ut, quid aliis in omni rerum ac temporum varietate contigerit, perattente notet, ad usumque suum traducat, imperiorum ac maximarum rerum initia, progressus, finem denique ipsum observet; et haec suas ad causas omnia referat; nonne is tam accurata, tamque multiplici observatione non mediocrem sibi in omni genere sapientiam comparat? Nonne, velut in quadam specula constitutus, actiones hominum prospicit; quoque modo quoque tempore quidque fieri conveniat, unus optime intelligit? Quocirca sapientissimos viros, qui saepe aut labentem rem publicam sua prudentia confirmarunt, aut iacentem erexerunt, magnopere historiarum studia coluisse, proditum est. Quo quidem ipso ex genere quo quisque rerum ante se gestarum cupidior fuit, eo se virum fortiozem, eo meliorem patriae civem praestitit. Ex quo non minorem esse laudem, immo vero et longe maiorem eorum, qui se ad scribendas historias contulerunt, quam qui maximis pro patria se periculis obiecerunt, ac vitam denique ipsam profuderunt, facile licet animadvertere. Alteri enim duntaxat ei, pro qua decertarunt, reipublicae profuerunt: alteros et omnibus, quae tunc essent, et iis etiam, quae postea fuere, aut quae unquam erunt, mirabilem attulisse fructum constat.

(Dudith ajánlólevele Oláh Miklóshoz, a *Dionysii Halicarnassei de Thucydidi historia iudicium*, Venetiis, 1560. c. kiadványban; újabb kiadása, A. VERESS, *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium I.*, Bp. 1915. 185–186.)

krónikára sem hivatkozik, megelégszik a tárgy megjelölésével, s azonnal a két hős konstantinápolyi kalandjának elbeszélésbe fog:

Egy szép dologról én emléközném, ha meghallgatnátok,
Az kinek mását nyilván jól tudom, ti nem hallottátok,
Török császárnak szép leányáról, kin csudálkozhattok.

Egy idő korban két vitéz urfi rabbá esött vala,
Konstantinápolyban török császárnak bévitettek vala,
Azért az császár ü tömlőcében bevettette vala.

A költemény záróstrófája pedig a következő:

Ezeröttszázban és hatvan fölött mikoron írának
Egy ifju szörzé veszteg ültében, Szöndörő várában
Egy poétának az ü versében, szomoru kedvében.

E szöveg értelmezése némiképpen vitatható, s vitatott is: nem egészen világos ugyanis, hogy a „poéta” megjelölést a verset szerző ifjú önmagára értette-e, vagy pedig arra a szintén ismeretlen, a feltevések szerint talán magyarországi latin nyelvű szerzőre, akinek munkája az 1560-ban elkészült vers forrása volt.⁴ A tudatosan históriás éneket író versszerzők azonban nemcsak attól óvakodtak kivétel nélkül mindannyian, hogy önmagukat poétának nevezzék, de idegen nyelvű forrásaikat sem minősítik sohasem költeményeknek, s azok szerzőit sem nevezték sohasem poétáknak. A *poesis*, *poema* terminusok ugyanis e kor fogalmai szerint egyértelműen fiktív történetet jelentenek – vagy legalábbis olyat, amelyben az igazság és a fikció tetszés szerinti arányban keveredhetik a poéta tanító és gyönyörködtető szándéka szerint. Ennek megfelelően a históriás énekszerző, ha az eseményeknél maga nem volt jelen, s nem is a szemtanúk elbeszéléséből ismeri a megírt eseményeket, írott forrásait soha költeményeknek nem nevezi, hanem *krónikáknak*, *históriáknak*, *tudós emberek könyveinek*, vagy éppen *szentírásnak*, ha tárgyát a Bibliából veszi. Az ilyen írások szerzői pedig „bölcsek”, „tudós emberek”, de sohasem „poéták” a kor terminológiája szerint. E szabály még olyankor is érvényes, amikor a forrás a valóságban költői alkotás, s annak számított már a XVI. századi poétika fogalmai szerint is. A históriás énekszerző ilyenkor a költeményt átszerkeszti a historiográfia szabályai szerint, s mindazt,

⁴E feltételezett humanista latin epikus költeménynek azonban a forrásokban semmiféle nyoma nincs. A történetnek ugyanakkor több magyar és délszláv népköltészeti változata is ismeretes, amelyek ugyan nem a „szendrői névtelen” 1560-ból keltezett változatán alapulnak, de amelyekkel kapcsolatban egy XV. századi latin nyelvű forrás feltételezése még kevésbé valószínű, mint a XVI. századi magyar nyelvű írott változat esetében. A humanista latin forrás feltételezése minden jel szerint csupán azon a kimondott vagy kimondatlan előfeltevésen alapul, hogy a *poéta* terminus a XVI. századi magyar nyelvhasználatban kizárólag a klasszikus latin vagy görög nyelven író versszerzőket jelölheti. Tanulmányom célja egyebek között éppen annak bizonyítása, hogy a XVI. századi magyar nyelvű versszerzőkkel kapcsolatban a *poéta* terminus használata nem azért ritka, mert ez a terminus a kor felfogása szerint kizárólag a klasszikus nyelveken író költőket jelölte, hanem azért, mert a kor magyar versszerzőinek többsége tudatosan nem vállalta a poétaságot, nem is kívánt költőnek látszani, s minden erejével azt igyekezett hangsúlyozni hallgatói vagy olvasói előtt, hogy szerzeménye igaz történet és nem fikció. A feltevést, amely szerint a *Szilágyi és Hajmási história* forrása egy latin humanista költemény, az akkor ismeretes népköltészeti változatokkal való egybevetés alapján már 1930-ban megcáfolta HONTI János [A *Szilágyi és Hajmási monda szövegtörténete* ItK XL (1930), 304–321.] HORVÁTH János A *reformáció jegyében* c. korszakmonográfiájában (Bp. 1953, 232–36.) Honti János bizonyítékait lényegében figyelmen kívül hagyva ismét a régebbi álláspontot képviseli. VARJAS Béla A *magyar irodalom története* c. kézikönyv megfelelő fejezetében (I, 400–402.) a latin nyelvű forrás feltevésének ismertetését – véleményem szerint helyesen – mellőzte már, s a história lovagi jellegére is utalt.

ami a forrásként szolgáló költemény anyagából számára teljesen képtelennek, hihetetlennek tűnik, kihagyja, vagy, ha ez nem lehetséges, mert a história cselekménye a csodás elemek kihagyása után teljességgel felbomlana vagy érdektelenné válna, legalábbis jelzi az olvasó számára fenntartásait a hagyományozott történet szerinte hihetetlen mozzanataival szemben. A XVI. századi ember persze még hitt az Isten s az ördög csodatételeiben, s hitt a varázslókban, boszorkányokban is. Így mindenfajta csodás elemet a históriás énekek szerzőinek sem kellett mellőzniök, sőt egyenesen a históriás énekirodalom közhelyei közé tartozik, hogy a szerző munkájának bevezető soraiban „szép csuda dolgokat” ígér hallgatóinak vagy olvasóinak. Ezek azonban – legalábbis a szerző hite, vagy olykor talán nem is mindig egészen jóhiszemű állítása szerint – feltétlenül igaz, hiteles csodák, amelyeknek megtörténtét éppen a forrásszövegeket író „bölcsek”, „tudós emberek” tekintélye garantálja.

Az sem illik egészen a históriás énekek közhelyei közé, hogy a Szilágyi és Hajmási históriáját szerző szendrői névtelen önmagát *ifjú*nak nevezi. Zrínyi, aki pontosan az egykorú társadalmi elvárásoknak megfelelően, szabályosan fejlődő lángelme volt, így vall saját költői múltjáról még 85 esztendővel később is, a *Szigeti veszedelem* első soraiban:

Én az ki azelőtt ifjú elmével
Játszottam szerelemnek édes versével
Küszködtem Viola kegyetlenségével,
Mostan immár Marsnak hangasabb versével

Fegyvert, s vítézt éneklek, török hatalmát
Ki meg merte várni Szulimán haragját

...

Amikor e sorokat Zrínyi leírta 1545–46 telén, már házas ember volt, tehát nem számított ifjúnak, a kor fogalmai szerint. Amikortól pedig az ország felelős politikai, katonai vezetőinek sorába került, epikus költeményt sem írt többé, hanem történelmi és hadtudományi elmélkedéseket, traktátusokat, s hatalmas erejű ékesszólással megfogalmazott politikai röpiratokat.⁵

A históriászerző – bevallott célja szerint – nem csupán érdekes, de ugyanakkor komoly tanulsággal is szolgáló tényeket közöl, s az ifjú emberhez nemigen illik ez a komoly tanítói póz. A históriás énekek szerzőinek életkorát a társadalmi konvenció ugyan nem határozta meg olyan szigorúan, mint a szerelmi költészet művelőit, de azért a históriás énekek írói nemigen emlegették saját ifjú voltukat, még akkor sem, ha történetesen egyikük-másikuk fiatal korában szerezte a históriát.

Az epikus kompozíció szabályairól tanulmányom elején Horatius *Ars Poeticá*ját idéztem, amely az egész reneszánsz korszakon keresztül az európai poétikai irodalom egyik legfontosabb forrásműve volt. Horatiust idézi – ha nem is az *Ars Poeticá*t, hanem az Augustushoz címzett irodalmi tárgyú epistolát (Epist. II, 1, 210–213) – a tudós genovai historikus, Uberto Foglietta is, amikor 1574-ben megjelent

⁵ Hogy a költészet művelése, s a felelős katonai vagy politikai funkciók betöltése mennyire összeegyeztethetetlen volt a magyarországi közfelfogás szerint, arra tanúbizonyságot magát Balassi Bálintot idézhetem, aki egy Rimay János által fenntartott levéltöredéke szerint testvére vagy valamely más rokona előtt így mentegette saját életvitelét:

„Ne véljen, uram, senki oly bolondnak, hogy ha ott kinn tisztességesen szolgáltattának velem, hogy örömesben az szolgálatban mint az versfaragásban nem foglalnám az elmémet. De ha nem szolgáltattak velem, meggyek? Az hibbei bíróságot vegyem-e fel? Nem illik. Megházasodjam-e? Annak ellent mondtam. Azért uram, így lévén az dolog, hogy meg sem házasodhatom, s az szolgálatra sem lévén hivatalom, nem jobb-e itt kisebb bosszúsággal s elmémnek vékony törődésével urakkal s hercegekkel való nyájasságban az időmet elmúlatnom, mint otthon csak az szamorságban és morgolódásban? Bezzeg ha valamely szorgos gondot bízának reám, mint Tatát vagy Palotát, ahol kín-kintelen distrahálnom kellene az elmémet az virtus gyakorlására, elhadnám Krakkót érette, s ugy el is távoztathatnám az emberek rágalmozását, mert az mindennapi munka és fáradtság az testet is megszeli-dítené, az gondviselés pedig az elmémet is megenyhítené az hivalkodásban, mert alio eset mens atque cogitatio conversa, atque in unico solaeque virtuti exercenda studio omnis cura defixa. .

traktátusgyűjteményének egyik darabjában megpróbálja meghatározni, hogy szerinte mi is a különbség a költészet és a historiographia között:

„Annak a költőnek már játék lenne kötélén
járnia, úgy vélem, ki varázslóként gyötör, izgat,
elringatja szívem, képzelt rémekkel ijesztí,
s hol Thébába repít, hol Athénba csodás erejével.

(Muraközy Gyula fordítása)

Nem az tehát a költő célja, hogy hallgatóit a megtörtént dolgok résztvevőivé tegye, s azokról tudósítsa őket, hanem az, hogy hallgatóinak minden eszközzel élvezetet szerezzen, ami elsőrendű céljai közé tartozik, s a fülbemászó szavak minden csábításával s a sokféle kitalált történet csalétkével bűvölje el őket; s annál kiválóbb egy költő, minél inkább alkalmas a természettől fogva arra, hogy költsön és kitaláljon dolgokat, s minél mozgékonyabb szellem, s minél bőségesebben használja képzelő-erejét, és helyesen állapítja meg Plutarchosz, e nagy és kiváló, s éles ítélőképességgel megáldott filozófus, hogy ez a költők legfontosabb tulajdonsága. »Mert sem a versmérték – mondja –, sem a tropusok, sem a kifejezés méltóságos volta, sem az ügyes metaforák, sem a jóhangzás s a megfelelő elrendezés nem tartalmaz annyi bájt és kedvességet, mint a mese megfelelőképpen szövődő szerkezete. »Ezért az epikus költő nem az, akinek a neve mutatja, egyszerű elbeszélő, úgy, mint a törtéíró, hanem kitalálója és teremője a dolgoknak, s mint ezt a görögök tekintélye bizonyítja, nevét sem annyira a versek csinálásáról és szerzéséről kapta, mint inkább az általa költött és teremtett mesék után. A régiek ugyanis azokat, akik egyszerűen csak versebe szedték a megtörtént dolgokat és énekeket szereztek anélkül, hogy költött történeteket keverték volna beléjük, nem tekintették méltónak a költő isteni nevére, hanem *ἑποιοί*-oknak, vagyis énekszerzőknek nevezték. S ugyancsak Plutarchosz szerint »áldozatok léteznek ének- és fuvolaszó nélkül is, költészet azonban mese és kitalálás nélkül nem létezik.«⁶

„Ille per extantum funem mihi posse videtur
ire poeta, meum qui pectus inaniter angit;
irritat, mulcet, falsis terroribus implet,
ut magus, et modo me Thebis, modo ponit Athenis.

Non igitur id spectat poeta, ut audientes gestarum rerum participes et gnaros faciat, sed aurium voluptati omni verborum lenocinio, omnibusque figmentorum illecebris influit, audientiumque delectationem, quae res est illi imprimis proposita, omni ratione captat, tantoque praestantior est poeta, quanto ad inveniendum et fingendum natura est habilior, atque uberioribus et celerioribus utitur ingenii motibus, quam rem in poeta dominari recte affirmat Plutarchus, quantus qualisque philosophus, quam acri iudicio praeditus. Nam neque numeri, inquit, neque verborum immutationes, neque dictionis maiestas, neque translationis oportunitas, neque concinnitas et compositio tantum habet blanditiae atque gratiae, quantum fabulae apte connexa dispositio. Non igitur id, quod nomen ipsum declarat, simplex narrator est *epicus poeta*, ut historiae scriptor, sed fictor et creator, quod nomen non tam a carminibus faciendis et creandis impositum habet, quam a fabulis a se fictis et creatis deductum, quod Graecorum auctoritate firmatur. Veteres enim eos, qui rem simpliciter carminibus narrabant, carminaque faciebant nullis fabularum figmentis admixtis, non divino hoc poetae nomine dignabantur, sed *ἑποιοί*, hoc est, carmium factores appellabant. Tradit enim idem Plutarchus sacrificia nonnulla choris et tibus carere posse, poesim fabularum et figmentorum expertem esse non posse. (*De Similitudinibus normae Polybianae*, Opuscula nonnulla, Romae, 1574., p. 113., hasonmás kiadás: E. KESSLER, *Theoretiker humanistischer Geschichtsschreibung*, München, 1971.)

A két Plutarchosz-idézet forrása: *De audiendis poetis*, c. 2. (16 B) és ugyanott, néhány sorral alább (16 C). A terminológia megértése szempontjából az idézetek görög szövege sem érdektelen;

Bizonyos, hogy az idézett szöveg már a kései reneszánsz – ha úgy tetszik, a manierizmus – esztétikai szemléletét juttatja kifejezésre: az igazi költő nem a valóság megjelenítője, hanem *mágus*, aki hallgatóit a hamis káprázatokkal bűvöli el. Az idézett horatiusi sorokban Uberto Foglietta szándékosan nem veszi észre az ironiát, s Horatius nevével így egy, a horatiusival lényege szerint ellentétes stílus-eszményt igazol. De másfajta visszaélés is történik itt a régiek tekintélyével: Plutarchosz a históriás énekmondók céhéről az idézett helyen nem beszél, s az epikus költeményektől egyértelműen megkülönböztetett verses históriák műfaját más antik teoretikusok sem említik. Az *ἐποιοί* szót latinra „carminum factores”-nek magában véve talán még fordíthatom; a szónak azonban Uberto Foglietta – mint ez a szövegösszefüggésből nyilvánvaló – az olasz ’cantastorie’ jelentését tulajdonítja, s ez bizony félremagyarázás: a szó ugyanis a klasszikus görögben egyértelműen ’eposzköltő’ jelent.

E félremagyarázás árán azonban a verses *históriák* műfaját megnyugtató módon el lehet helyezni a klasszikus ókori teoretikusai által is számon tartott műnemek és műfajok rendszerében, s a besorolás eredménye pontosan megfelel annak, amit e középkori eredetű műfajról, úgy tűnik, születése percétől kezdve tartott és vallott az európai köztudat.

„A régiek azokat, akik egyszerűen csak versebe szedték a megtörtént dolgokat és énekeket szereztek anélkül, hogy költött történeteket keverték volna beléjük, nem tekintették méltónak a költő isteni nevére” – mondja az olasz historikus. A nyilatkozat úgy hangzik, mintha a szerző egyértelműen magasabbbrangúnak tartaná a költészetet, mint a históriát. A rangsorolás kérdése azonban távolról sem ilyen egyértelmű és egyszerű: a középkor és a reneszánsz gondolkodásvilága ugyanis az *autonóm* esztétikai érték fogalmát még nem ismeri, s így a költészet és a históriáírás rangjának megítélése is ingadozik aszerint, hogy milyen szempontból ítélik meg az egyes műnemeket. A költő gyönyörködtet, a históriáíró tanít. A társadalmi és erkölcsi hasznosság szempontjából tehát a históriáíró tevékenysége az értékesebb. A történetíráson, mint egységes műnemem belül azonban ismét csak jókora rangkülönbségek vannak az egyes műfajok között: Thukydidesz vagy Livius a tudós szerzők között is a legtudósabbak közül valók, történelmi emlékiratot, „commentárius”-okat pedig a nagy Caesar is írt. Az országos vagy éppen világtörténelmi fontosságú eseményeket megörökítő prózai história tehát a leg-rangosabb irodalmi műfajok közé tartozik. Ilyenféle históriák írását és fordítását javasolja „minden rendbeli tudós embereknek, de *főképpen az felső renden valóknak*” Baranyai Decsi János is. A tudós prózai história tehát tárgyának politikai fontossága és szerzőinek társadalmi rangja jogán igen előkelő műfajnak számított. Az énekelt verses históriákról ugyanez nem mondható el hasonló egyértelműen. A prózai történelmi műveket latinul – s a fejlettebb anyanyelvi írásbeliséggel rendelkező népeknél a reneszánsz korban már az anyanyelven is – a tudós olvasók számára írják, a verses históriát ezzel szemben az olvasni nem tudó vagy a rendszeres olvasáshoz még hozzá nem szokott közönség számára szerzik a versszerzés és ezzel együtt az írás-olvasás újabb s az énekes előadás ősrégi szakmájában jártas „mesteremberek”. *Költeményeket* írni – mint ezt Balassi és Zrínyi példája bizonyítja – a legmagasabb rangú úri műkedvelők időtöltése is lehet, a verses históriák szerzői ezzel szemben a legjobb esetben is csak szerény vagyonú kismesek vagy mezővárosi papok, falusi tanítók; s minél szélesebbé válik az írni-olvasni tudók köre, annál alacsonyabb lesz a históriás énekmondók társadalmi rangja is.

Társadalmi szempontból tehát a prózai historiográfia nagyjából egyenrangú a költészettel, a verses históriaszerzés viszont a műveltebb európai nemzeteknél a XVI. században már jóval az igazi költészet alatt foglal helyet, s társadalmi devalválódásának bizonyos jelei a XVI. század második felében tetten érhetők a magyar irodalomban is, annak ellenére, hogy könyvnyomtatóink éppen e korszakban adják ki, s örökítik meg ezáltal az utókor számára is a legnagyobb számú históriás éneket.

A história és a poézis olyanféle megkülönböztetése, mint amilyenről eddig beszéltünk, a XVI. században már a magyarországi írástudók – deákok – számára sem volt valamiféle új és hallatlan dolog. A Mohácsnál elesett esztergomi érsek, Szalkai László sem részesült valami túlságosan modern és korszerű oktatásban, amikor 1490 körül a sárospataki iskolában Kisvárdai János mester keze alatt

Οὕτε γὰρ μέτρον, οὕτε τρόπος οὕτε λέξεως ὄγκος, οὐτ' εὐκαιρία μεταφοράς, οὕτε ἁρμονία καὶ σύνθεσις ἔχει τοσοῦτον αἰμυλίας καὶ χάριτος, ὅσον εὖ πεπλεγμένα διὰ θεοῦ μυθολογίας.

Θυσίας μὲν γὰρ ἀχόρους καὶ ἀναύλους ἴσμεν, οὐκ ἴσμεν δ' ἄμυθον οὐδ' ἄψευδῃ ποιησιν.

tanult. Szalkai iskolai jegyzetfűzetének tanúsága szerint Kisvárdai János mester sem az akkor divatosá váló klasszikus autorok olvastatásával, sem pedig e klasszikusok újabb keletű humanista magyarázataival nem gyötörte tanítványait. A poétikai alapismereteket egy jól bevált – körülbelül 500 esztendőös – iskolai salabakteren, Theodolus „eglogáján” magyarázta és szemléltette. Theodolus – úgy tűnik, meglehetősen távoli – irodalmi példája Vergilius 7. *eclogája* volt. Az *ecloga* tárgya, mint Vergiliusnál, nála is, egy birka- és egy kecskepásztor énekversenye. A juhászleány neve Alathia (ἀλθησία, igazság), a kecskepásztor fiúé Pseustis (ψεύστης, hazug), a verseny döntőbírája pedig Phronesis (φρόνησις, okosság, értelem) asszony. Pseustis pogány mitológiai történeteket énekel, Alathia bibliai históriák rövid kivonatait mondja fel. Ha a tanuló bemagolta a 345-soros tankölteményt, megismerhette a 36 legnépszerűbb mitológiai mesét, s velük párhuzamosan a világ teremtésétől Jézus születéséig a legépületesebb bibliai történeteket. Kisvárdai János mester pedig a műfaj meghatározása és a szerző nevének értelmezése után a következőkkel kezdte el a költemény magyarázatát:

Nota: quod autor in hoc opere suo variis rebus flat, et 3-s inducit personas argumento: fabulam et ystoriam. Argumentum 2m (= secundum!) Boecium est unde dubie rei faceres finem, vel argumentum habet fidem. Et huiusmodi argumentum 2m laycos dicitur ab arguo – isse. Item: argumentum est breviarium materie vel litere et 2m hoc usus est Terentius in libro suo. Item argumentum est prefacio, quam autores solent operi suo imponi antequam prelegere propositum agrediantur, huiusmodi argumento usus est autor iste ut preordinator opusculo suo. *Fabula* dicitur a phando, quia tota fabula consistit in sermonibus. *Ystoria* dicitur ab etheoio – as (!) vel ab etherio (!) quod est videre, quia ut visa est, sic narratur, vel quia nulli licebat antiquitus tractare de hystoriis, ni fuisset inter eos, de quibus gesta esset hystoria.⁷

Az idézett magyarázat Mészáros István megállapítása szerint Kisvárdai János „eredeti” szellemi produktuma: legalábbis az *eclogának* azokban a nyomtatott kiadásaiban, amelyeket módjában volt megtekintenie, nem található. Mivel Kisvárdai latinsága azok számára, akik esetleg Cicero szövegein tanultak latinul, bizonyára szokatlan egy kicsit, úgy gondolom, nem árt, ha fordítást is mellékelünk. A szöveg tehát magyarul, gyarló értelmezésünk szerint, a következő:

„Jegyezd meg! hogy a szerző e munkájában különböző dolgokról furulyázik, és az argumentumban három szereplőt léptet fel: fabulát és históriát (a harmadik szereplőről Kisvárdai mester közben megfeledkezett!). Az argumentum pedig Boecius szerint olyan dolog, amivel a bizonytalan kérdést eldöntheted, vagyis argumentum, aminek hitele van. És az ilyenféle argumentum a laikusok szerint az arguo – isse igéről neveztetik. Továbbá: argumentum az anyag vagy a szöveg rövidítése, és eszerint élt vele Terentius a maga könyvében. Továbbá argumentum a bevezetés, amit a szerzők művük elé tesznek, mielőtt a kitűzött felolvasást elkezdenék, s ilyenféle argumentummal élt munkácskájában ez a szerző is, mint előreelrendező. A fabula a beszélésről (a fando) van elnevezve, mivel az egész fabula beszédből áll. A história neve az etheoio (?) vagy az etherio (?)⁸ szóból származik, ami azt jelenti, hogy látni, mivel a históriát úgy beszélik el, ahogyan látták, vagy mivel hajdanában senkinek sem volt szabad históriákkal foglalkoznia, ha nem tartozott azok közé, akik a históriának cselekvő részesei voltak.”

Ha valóban létezett valaha „sötét” középkor, Kisvárdai János mester eszmefuttatásai minden bizonnyal ennek a korszaknak a szellemi hagyatékát képviselik. Stílusa, nyelve, gondolkodásának egész

⁷ A szöveget sok hibával idézi MÉSZÁROS István, *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*. Bp. 1972. 116–117. p. Olvasatom azon a fakszimilén alapul, amelyet Mészáros id. könyvének 112. lapján közöl.

⁸ Mészáros István olvasata szerint *etheoro* –as, illetve *etheoror* a kérdéses görög ige; bármelyik olvasatot is fogadjuk azonban el, ezek a szavak mindenképpen értelmetlenek.

Kisvárdai János bölcsessége végső soron a VII. századi Isidorus Hispalensis (Sevilla ókori neve Hispalis, itt volt püspök Isidorus) enciklopédikus művéből, az *Etymologiarum libri XX*-től származik. Isidorus a *fabuláról* a következő magyarázatot adja: *Fabulas poetae a fando nominaverunt, quia non sunt res factae, sed tantum loquendo fictae.* (I, 40. l.) Ugyanott a *históriáról* olvashatjuk a következőt: *Historia est narratio rei gestae, per quam ea, quae in praeterito facta sunt dinoscuntur. Dicta autem Graece historia ἀπὸ τοῦ ἱστορεῖν, id est a videre vel cognoscere. Apud veteres enim nemo conscriberebat historiam, nisi is, qui interfuisset, et ea, quae conscribenda essent, vidisset.* (I, 41. l.) Az idézett

habitus pontosan azok közé a „tudósok” közé illik, akikről két-három évtizeddel később az *Epistolae obscurorum virorum* hőseit mintázták bizonyos izgága fiatalemberek.⁹

Alathia kisasszony tehát, aki bibliai történeteket énekel, a XV. századi magyar iskolamester értelmezése szerint, nevéhez híven, a *históriát* személyesíti meg; *Pseustis*, a kecskepásztor legény, a hamis mitológiai mesék énekese, a *fabulát*. A tanulást pedig, a költemény „okainak” skolasztikus rendszerezése ürügyén így foglalja össze a mester tanítványai számára:

Causa finalis est, ut perlecto hoc libro falsitatem emitemus, et veritatem adhereamus (idézi Mészáros, i. m. 118.); vagyis a mű „céloka” – causa finalis –, hogy elolvastván a könyvet, a hazugságot eltávolítsuk és az igazságot magunkévá tegyük.

A középkori triviális iskolában oktatott értékrend szerint tehát a história feltétlenül magasabbrendű, mint a fabula, s amennyiben a költői mesterség specifikuma éppen a fabulák kitalálásában rejlik, a historiográfus foglalkozása a poétáénál alighanem erkölcsösebbnek is tekinthető. S így tanították ezt nemcsak a sárospatakihoz hasonló kisvárosi iskolákban, de hosszú időn át az egyetemeken is, ahol Arisztotelész *Poétiká*ját még a XVI. század első harmadában sem ismerték (Erasmus sem számította még a *Poétiká*t Arisztotelész hiteles művei közé!), de annál buzgóbban tanulmányozták a *Metafiziká*t. Márpedig a Metafizika I. könyvében (983a, 4.) Arisztotelész is idézi a szólásmondást: πολλὰ ψεύδονται δοιοί, ami közmondássá vált latin fordításban is: mentiuntur multa cantores; vagy amint Baranyai Decsi János magyarra fordított (Adagia, Ch. II, C. II. D. IX, 6.): „sokat hazudnak az vers szörfők”.

A költészetnek ehhez a lebecsüléséhez bizonyára hozzájárult az is, hogy azok a szerzők, akik rendszerbe foglalták a kései antik iskolák tananyagát (Martianus Capella, Cassiodorus), a poézist önálló *ars* gyanánt nem vették fel a „hét szabad művészet” közé. Bizonyos poétikai alapismereteket persze

párhuzamos helyek alapján az is nyilvánvaló, hogy Kisvárdai János közvetlenül nem Isidorus munkáját használta fel, hanem csupán egy Isidorus definícióit másod- vagy harmadkézből idéző kompilációt. A kivonatok kivonatolójának kezén az Isidorus által említett görög szavak nyilván már jóval azelőtt, hogy Kisvárdai tanítványainak tollbamondta a szöveget, teljességgel értelmetlenné torzulhattak. Hasonló módszerrel idézi egyébként Kisvárdai Boethiust is, akire e bekezdés kezdetén név szerint hivatkozik.

⁹Mészáros szerint (i. m. 115.) Kisvárdai Theodolus magyarázata humanista írás, mivel szerepel benne ez a mondat is: et huiusmodi egloga usus fuit Theodolus in hoc opere suo, quod invitat ad humanitatem. Véleményem szerint a XV. században sem volt mindenki humanista, aki véletlenül leírta valahol, vagy kiejtette száján a *humanitas* szót. A Szalkai-kódex Mészáros István által idézett szövegrészei alapján teljességgel nyilvánvaló, hogy Kisvárdai János egy szót sem értett görögül, s a klasszikus latin auktorokból úgyszólván semmit nem olvasott. Az „egloga” műfaji terminust pl. így magyarázta:

Tres autem sunt partes eglogarum sive fabularum. Quedam consistit in amoris disputationibus, et huiusmodi egloga usus fuit Oracius in sermonibus suis. Est autem alia egloga, ut quando aliquis inducit viles personas in opusculo suo, et de ipsis tractat. Et huiusmodi egloga usus fuit Marcius et Vergilius in Bucolicis. Est autem et alia egloga, que tum in humanitate consistit. Et huiusmodi egloga usus fuit Theodolus in hoc opere suo, quod invitat ad humanitatem.

Azt hiszem, nem kell bőségesebben bizonyítani, hogy a szerző Horatius *Sermó*iból egy sort sem olvasott. A Kisvárdai által emlegetett Marciánust Mészáros István a *De nuptiis Philologiae et Mercurii* c. allegorikus munka szerzőjével, Martianus Capellával azonosítja. Ha ez az azonosítás igaz, akkor az is nyilvánvaló, hogy Kisvárdai János sem Vergilius *Eklogá*it, sem Martianus Capella munkáját nem olvasta. A sárospataki iskolamester műveltségét – ezek szerint – még középkori mértékkel mérve is igen hiányosnak kell tartanunk. Martianus Capella munkája ugyanis egy allegorikus mese keretében a *septem artes liberales* ismeretanyagának összefoglalását adja, s ezért rendkívül népszerű iskolai olvasmány volt az egész középkoron át, szövegének egy részét már a XI. században lefordították németre is. Kisvárdai tankönyvszövegei – úgy gondolom – jól illusztrálhatják azt a folyamatot, hogy a középkori iskolák által közvetített műveltséganyag e korszak végére miként laposodott szinte teljesen értelmetlen verbalizmussá: a tudálékos terminusok és definíciók halmazává, amelyek mögött már semmiféle irodalmi vagy történeti forrásismeret nem állt. Pontosan ez a tudálékos tudatlanság volt az, amelynek a humanizmus hadat üzent.

tanítottak, s bizonyos költői szövegeket olvastak a középkori iskolában is, ám csak a grammatikai, a retorikai és esetleg a zenei stúdiumok részeként. Igaz ugyan, hogy ebben az értelemben nem volt önálló *ars* a historiográfia sem. Helyét azonban a retorika művészetén belül egyértelműen kijelölte már Cicero is, s Cicero tekintélye szavatolta a tekintélytisztelő későbbi századok számára az *igazi* história igen magas erkölcsi rangját is egyben:

„A históriát pedig, aki az idők tanúja, az igazság fénye, az emlékezet élete, az élet tanítója, a régiség hírnöke, ki másnak a szava teszi halhatatlanná, ha nem a szónoké? „¹⁰ S Cicerónak a históriáról mondott dicséretét az első keresztény századok egyháztanítói sem vonták kétségbe, sőt megerősítették, rámutatva arra, hogy a szöveg elsődleges, betű szerinti értelme szerint (*secundum litteram*!) a Szentírás is história.

Míg a históriairás az *ars rhetorica* mértékadó tanítómesterei szerint mélységes erkölcsi komolyságot, s ezen felül teljes szónoki felkészültséget kíván, addig a költészet tanulmányozása csupán a retorikai előgyakorlatok (*progymnasmata*, *praeexercitamenta*) között foglalt helyet. Így tanította ezt már Hermogenész is, és Hermogenész retorikai „előgyakorlatait” (*Progymnasmata*) nem kisebb tekintélyű tudós tolmácsolta latinul, mint a grammatikai tudományok nagy rendszerezője, Priscianus. E szónoki előgyakorlatokat pedig az említett szaktekintélyek szerint Aesopus *fabuláinak* olvasásával, s az egyes aesopusi fabulák témájára írt stílusgyakorlatokkal volt a leginkább tanácsos elkezdni. Nem csoda tehát, hogy a középkori írástudók számára a par excellence költői műfaj az aesopusi mese volt és maradt is évszázadokon át. A XV–XVI. század humanistáiban ugyan már megvolt a hajlandóság arra, hogy a költészetet is elismerjék a másik hét „szabad művészettel” egyenrangú, önálló *ars* gyanánt. Ám az iskolai nyelvi és stilisztikai oktatás célja továbbra is a retorikai képzés maradt. Így azután a jó öreg Aesopus is megőrizte helyét a kisdíjak első olvasmányai között, legfeljebb annyi változás történt, hogy a meglehetősen vegyes eredetű anyagot tartalmazó középkori mesegyűjteményeket az „eredeti” görög mesék¹¹ korszerűbb fordításai váltották fel az idők folyamán, s ott, ahol komolyan vették Erasmus pedagógiai tanácsát, amely szerint a görög nyelv tanulását a legjobb a latinnal együtt, zsenge korban elkezdni, megjelentek az iskolai tananyagban a görög meseszövegek is.¹² Ezek után az sem csodálatos, hogy amikor egyik vagy másik humanista szerző a latinul, görögül nem értő s nem is tanuló egyszerűbb emberek kezébe valamilyen szép és tanulságos olvasmányt kívánt adni, hogy a betűhöz édessegesse őket, a népi nyelvű irodalom megalapozását is az aesopusi mesékkal kezdte el. Hogy mi volt az aesopusi mese funkciója a XVI. századi magyarországi művelődésben, azt jól mutatják Baranyai Decsi János *Adagiumai*. A görög, illetve a latin mondást: *οὐδὲ τὸν Αἴσωπον πεπαιτῆκα*, *ne Aesopum quidem didicisti*, ő így magyarázza meg: „még az ábécén sem mentél te által” (Ch. II, C VI, d I, 5.). Aesopust olvasni tehát vagy az ábécét tanulni, a XVI. század végi humanista iskolamester számára is tökéletesen egyet jelentett még. De azért azt se felejtjük el, ez az elemi-iskolai olvasmány nemcsak a középkori, de a reneszánsz irodalomelmélet szerint is, *per definitionem* költészetnek számított, mégpedig függetlenül attól, hogy verses vagy prózai változatát sillabizálta a tanuló.¹³

¹⁰ *Historia vero, testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis, qua voce alia, nisi oratoris, immortalitati commendatur?* (De oratore, II, 9, 36.)

¹¹ Mint ismeretes, jelenleg ismert formájukban maguk a görög mesék is viszonylag késeiiek: a görög aesopusi corpus zömét a római császárkor, illetve a bizánci korszak retoriskoláiban használt tankönyv-szövegek képezik.

¹² A középkori és a humanista iskolák Aesopus-olvasmányairól Pesti Gábor fordítása kapcsán ma is helytálló, jó-áttekintés található WALDAFEL József tanulmányában, It 1935.

¹³ Amikor azonban a szerző, azért, hogy könnyebben emlékeztetbe vészhessék őket a tanulók, verses formában foglalta össze a prózai mesék erkölcsi tanulságait, éppen e verses szövegrészek voltak azok, amelyek nem számítottak költészetnek a kor poétikai felfogása szerint.

FABLE ET HISTOIRE

Ce sont les récits en vers qui constituent, d'après leur quantité, le groupe le plus riche des monuments littéraires de langue hongroise du XVIe siècle. Ces textes en vers, destinés surtout à être chantés, expriment en général, dans leur titre déjà, l'indication *histoire* en tant que genre.

Les auteurs de ces histoires en vers subsistant de cette époque, au nombre de plus de 150, racontent, à peu d'exception près, toujours dans un ordre strictement chronologique les événements de l'histoire versifiée, et, à l'exception d'un seul cas, ils ne s'appellent poètes ni eux-mêmes, ni les auteurs des textes étrangers qui leur servaient de sources.

L'étude cherche l'explication de ces phénomènes dans la littérature théorique contemporaine. Elle constate que les ouvrages théoriques de l'époque, à partir des manuels primitifs en usage dans les écoles des petites villes jusqu'aux produits au plus haut niveau de la littérature humaniste européenne, font également une distinction nette entre *histoire* et *fable*, entre *historien* et *poète*. La littérature théorique contemporaine a fait la distinction en général entre la poésie et l'historiographie non pas à la base de ce que la poésie est écrite en vers, et l'historiographie est en prose, mais d'après le critère que l'historiographie raconte des événements réellement venus — et cela de la sorte qu'ils se sont produits, donc en conservant, dans la composition de l'ouvrage aussi, l'ordre chronologique des événements, — tandis que la poésie crée des histoires (fables) fictives, en faveur de l'effet artistique, elle ne s'attache pas à la composition linéaire, chronologique non plus. Les auteurs des chansons historiques de langue hongroise du XVIe siècle ont créé donc pour la plupart consciemment non pas des "*fables*", mais des "*histoires*", ils ne prétendaient pas à la gloire poétique, mais à celle d'historiens.

AZ „ÉRZÉKENY” KAZINCZY FERENC

„... mert különben arra az időre melyet élünk, nem fognak illeni; hol a' Földművelő rabhoz illő meg-alázódással 's verejtékeken nyújtja Fejedelmének és a' Városoknak mezeje' gazdagságát; 'a a' hol őtet az el-nyomás és szükség el-fajulttá, ravasszá 's gonosszá tsinálta.”¹

Majdnem szó szerint így olvashatta németül is Gessner olvasója az idillek előszavát. Majdnem így, mert apró változtatások estek a sok éven át készült, javított, végül is 1788-ban megjelent magyar szövegen. Ki tudja ma már biztonsággal eldönteni, hogy Gessner „unterthänig”-ként megnevezett magatartás-formája vajon a megfelelő magyar szó hiányában vagy az erőteljesebb kifejezés kedvéért lett az alábbi: „rabhoz illő meg-alázódással”? Mert az nyilvánvaló, hogy a *gemacht haben* tükörfordításként jelent meg magyarul, és egyáltalában, itt és számos más helyen tapasztalhatjuk a fordító küzdelmét az anyaggal; a küzdelmet, amely – egyelőre – a látható igyekezet, a sok-sok javítás, az újra, szokatlanra, merészre törekvés ellenére, csupán fél-megoldást eredményezett;² amely inkább szoros fordításban, mint költői változatban került az olvasók elé. Éppen ezért aligha állíthatjuk teljes határozottsággal: tudatos írói (fordítói) szándék formálta az eredetinelő harsányabbra, harcosabbra a mondatot. De akár ezt az álláspontot valljuk, akár a fordítói bizonytalankodás számlájára írjuk a változtatás tényét, fel kell figyelünk az e helyen és másutt is feltűnő eltérésekre. Sőt, nem ragadhatunk meg ezeknek az eltéréseknek regisztrálásánál. Más, a Gessner-fordítás közvetlen időbeli környezetében keletkezett fordításokra, művekre is ki kell tekintenünk. Újra kell olvasnunk Kazinczy Ferencnek az 1780-as években keletkezett, tervezett átköltéseit, műveit, hogy akár a jelentős visszhangot keltő Gessner-tolmácsolást is helyesen értelmezhesük. S – előlegezzünk ennyit – újra kell gondolnunk, részben a hatalmassá duzzadt külföldi szakirodalom tanulságait elemezve Gessner műveit is. Lényegében az „érzékenység” magyar változatait kell körüljárnunk, ezúttal oly módon, hogy Kazinczy Ferenc tevékenységét alaposabban vizsgáljuk.³

¹ *Gessner' Idylliumi*. Ford. KAZINCZY Ferentz. Kassán 1788. Valamennyi idézet ebből a kiadásból való. A német szövegeket az alábbi kötetből idéztük: *Salomon Gessners Schriften*. Zürich 1774. I–II.

² Kazinczy Gessner-fordításait már többen elemezték, főleg abból a szempontból: sikerült-e az idillek hangulatát *nyelvileg* megfelelően érzékeltetnie a fordítónak. Vö.: WESZELY Ödön, *Kazinczy Gessner-fordítása*. Klny. az Egyetemes Philologiai Közlöny 1891. évfolyamából.; MARTINS, Eva: *Deutscher Rokoko in strukturfremden Sprachgewand*, Vergleichende Analyse zweier Kazinczyübersetzungen einer Idylle von S. Gessner. Stockholm 1974. Az idillek fordításának módszeréről vallott fel fogásunk néhány lényeges ponton eltér az eddigi interpretátorokétól.

³ Elsősorban Sauder, Gerhard művéből kaptunk ösztönzést: *Empfindsamkeit*. Bd. I. Voraussetzungen und Elemente. Stuttgart 1974. Jó hasznunkra voltak a következő könyvek, értekezések is: KRÜGER, Renate, *Die Kultur der Empfindsamkeit*. Leipzig 1972.; KAISER, Gerhard, *Aufklärung, Empfindsamkeit, Sturm und Drang*. München 1976.; HIBBARD, John *Salomon Gessner. His Creative Achievement and Influence*. Cambridge–London–New York–Melbourne 1976.; GARLAND, Henry B.–GRIMSLEY, Ronald–PRESTON, John–White, MAXWELL D., *The Age of Enlightenment*. Ed.: GRIMSLEY, Roland. Harmondsworth 1979.; *Maler und Dichter der Idylle*. Salomon Gessner 1730–1788. Wolfenbüttel 1980. (főleg Ulrich Im Hof és Gotthardt Frühsorge tanulmánya hoz számunkra is figyelemre méltó szempontokat); SCHNEIDER, Helmut J., *Naturerfahrung und Idylle in*

Térjünk azonban még vissza a Gessner-fordításhoz! Nem eshetünk abba a hibába, hogy a magyar nyelvű Gessnernek csupán *nyelvi* érdemeit méltassuk, és elfeledkezzünk az újabb Gessner-szakirodalom számunkra is fontos megállapításairól, valamint Szauder József figyelmeztetéséről: Kazinczy egy ideig Rousseau-ban is gessneri nyomokat keresett (és talált).⁴ Továbbá azt is hangsúlyoznunk kell, hogy Kazinczy és Gessner – eltérő helyzetük, irodalmi és nem-irodalmi céljaik ellenére – lényegében a polgári(bb) mentalitás formáit, a feudális hierarchia ellenében részben a „szép természet” harmóniáját eszményként dicsőítő, részben a tartalmas élet, a kivívott idill szépségében hívő költő világképét írja egy, az antikvitástól örökölt, de azt korszerűsítő, újszerű formába. Mert amennyire igaz az, hogy a magyar Gessner a mai értelmezés szerint használt érzékenységet szolgálta (mint azt pl. a Fanni hagyományai kulcsfontosságú Gessner-betéte igazolja), annyira igaz az is, hogy ez az „érzékenység” része annak a – II. József „epochájában” kibontakozó, sőt, radikalizálódó – magatartásnak, amely végső fokon Kazinczyt, Szentjóbi Szabót (az esztétikai tanszék elnyeréséért beadott pályázati dolgozata⁵ szabadságelképzelésének halvány előképe Gessnernél is föllelhető!) a magyar jakobinusok közé vitte. De nemcsak a Gessner-átköltésre hivatkozhatunk; a Bácsmegyei sem oly ártatlan, szelíd, mint azt kései értelmezői hihetnék. S az meg különösen fontosnak tetszik, hogy milyen színdarabokkal látta el Kazinczy Kelemen Lászlókat.⁶ A polgári szomorújáték oly hatásos képviselője, mint Lessing mellett éppen Gessnernek kevésbé színszerű, az idillek antifeudális tendenciáját azonban a színpadi megjelenítéssel fokozó és a Bácsmegyeiben is megpendített gondolatot ugyan nem konfliktusként színpadra vitt, inkább a függöny felgördülte előtt lejátszódott események visszavonását kibontó Erasztya, illetve a társadalmi különbségek és az egyéni boldogság kontrasztját szintén megszólaltató Evander és Alcimnája jelzi, hogy műfaji, nyelvi szándékok mellett *másról is szó van*. Kiegészítésül a Hamlet-fordítást említhetjük, s a hatalmi problematikát alacsonyabb színvonalon kibontó Ozmondok c. színművet, amelyhez Kazinczy Ferenc először írt csupán⁷ (testvére fordította, de nem hallgathatjuk el gyanúkat, hogy Kazinczy Ferenc nem pusztán jóvá hagyta, hanem talán sugallta is a fordítást), továbbá a Lanasszát, amely részben a hatalmi problematikát színpadra vivő művek közé tartozik, de a hatalommal való visszaélés itt szoros kapcsolatban áll a felvilágosodásnak alapvető világnézeti kérdéseivel: a babonák, a vakhit, a vallásos vakbuzgóság, a berögződött vallási szokások elitléleként „keleti” (indiai) háttérre éppen nem gyengíti a felvilágosodott mondanivalót, ellenkezőleg, a korban népszerű művek (Perzsa levelek, Marokkanische Briefe stb.) allúziójával is számol. Mindazonáltal nem feledkezhetünk meg arról, hogy az „érzékenység” nem egyszerűen háttér, nem keret, hanem lényegi jellemző. Mintegy az érzékenység megszabta magatartásformák részletező leírása, megjelenítése köré szerveződik a mű.

der deutschen Aufklärung. in: *Erforschung der deutschen Aufklärung*. Hg. von PÜTZ, Peter. Königstein/Taschenbücher 1980. 289–315.; GEISLER, Rolf, *Der Roman als Medium der Aufklärung*. in: *Sozialgeschichte der Aufklärung in Frankreich*. Hg. von GUMBRECHT, Hans Ulrich–REICHARDT, Rolf–SCHLEICH, Thomas. Teil II. Medien, Wirkungen. München–Wien 1981. 89–110. Az itt említett dolgozatokra a továbbiakban külön nem hivatkozunk.

⁴ SZAUDER József, *Kazinczy útja a jakobinus mozgalom felé*. in *A romantika útján*. Bp., 1961. 115–141.

⁵ Közli: SZAUDER József, *Az esztétikai tanszék betöltésére kiírt pályázat és kritikai irányzataink 1791-ben*. ItK 1972. (A vizsgadolgozat szövege: 217–220.)

⁶ Kazinczy és a színház kérdésköre még jórészt feldolgozatlan. Újabban KERÉNYI Ferenc, *A régi magyar színpadon*. 1790–1849. Bp., 1981. 31–36. Tanulmányunk befejezése után jelent meg dolgozatunk e tárgy köréből, és ebben a Kazinczy-hagyaték alapján rajzoltuk meg Kazinczy és a színház kapcsolatát: *Adatok Kazinczy Ferenc színházi törekvéseihez*. Színháztudományi Szemle 1982. 10. sz. Bp. 1983. 117–137.

⁷ *Az Ozmondok, avagy A két helytartó*. Tseh kantzellár báró GEBLER német munkájából KAZINCZY Miklós. Bev. KAZINCZY Ferenc. in (ENDRÖDY János szerk.) *A magyar játékszín*. III. k. VÁCZY János szerint (*Kazinczy Ferenc élete és kora*. I. Bp., 1914. 384.) Kazinczy alaposan javított a kéziratot. Ezt az állítást nem dokumentálja. Az Ozmondok előszavába történt cenzúrai beavatkozásról: KazLev II. 290., Váczy: i. m. 357. Külön vizsgálatot érdemelne az e színdarabban és a Kazinczy Ferenc fordította Lanasszában található szerzői utasítások fordítása: „érzékenyül”, „meg-indulva”, „meg-illetődvé” stb. Az érzékenység magyar szókincse sincsen még feltérképezve.

„Mert mi tölt nagyobb örömet szívünkbe mint a' szép Természet, midőn rendes rendetlenséggel zavarja-össze véghetetlen különbségeit? Vakmerő Ember, hogy mered te a' Természetet szerentsétlen majmolású mesterség által ékesíteni? Építs bár Labyrinthust zöld falakból, 's ki-mért messzeségre átsd hegyesre nyirbált Taxusodat; útaid rostált fővenyből légyenek, hogy a' dudva ne akadályozza lépésidet: én részemről a' természeti rétet választom, 's a' gazos ligetet. A' Harmoniának titkosabb törvényei szerint rendtele az ő különbségeket 's össze-zavarásokat a' Természet, 's Lelkünk titkos örömmel érzi azt.”

Ezúttal sem cáfolnánk azt a vélekedést, amely a Kazinczy-tolmacsolás költőiségét, gördülékenységét emeli ki, a Kónyi János-féle Gessnerhez⁸ viszonyított finom előadási módot. De azt nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy éppen a gessneri „kulcs”-fogalmak magyar tolmácsolása világít rá még a sokszoros átdolgozások, pallérozások⁹ után is jól kitapintható esetlegességekre, az előzmények után is tapasztalható terminológiai hiányokra. S e terminológiai hiány (vagy elégtelenség) egyúttal a költő és a fordító nyelvhasználatban és részben szemléletben is eltérő helyzetét dokumentálja.

Denn was entzyket mehr ... – hangzik Gessner mondata, és ennél kevesebb, a nyilván kényszerű körülírással kevésbé erőteljes, amit Kazinczy visszaad: „Mert mi tölt nagyobb örömet szívünkbe.” És tovább: in harmonischer Unordnung – szól Gessner szava; „rendes rendetlenséggel”: emígy Kazinczy, némileg laposabban. Idézetünk befejező passzusában pedig: ... die unsere Seele voll sanften Entzykens empfindt: „'s Lelkünk titkos örömmel érzi azt”. Jóllehet épp az érzékeny(kedő) magatartás részletezésig pontos leírása szenved kárt, a szépség és a harmónia valóban *titkos szabályaival* szembeállított édes, lágy elragadtatás, amely természet és emberi lélek megjelenési formáját hozza elénk. Olyan szembeállítás ez, amely tulajdonképpen csak stilisztikailag az, célja éppen az ellenkezője: természet és lélek megfelelő körülmények között megvalósuló harmóniája. Eleve elrendelt, szabályoknak, sőt, törvényeknek alávetett harmónia ez, amelyben a kuszaság és a sokféleség is a szépség és a harmónia törvényeit szolgálja. A Gessner-idillekben másutt is föllelhető angolkertek érzékenységet keltő hatását párosítja a szerző ama polgári aranykor-képzzel, amely a nem-nemesi, nem-udvari, de természet-szerűleg stilizáltan ábrázolt társas lét örömeiben is megvalósulhat. Kazinczynak sok mindent sikerült megszólaltatnia a gessneri elképzelésből. Az angolkertek szabályos rendezetlensége iránt volt érzéke, fordításának legszebb sorai is igazolják ezt. De apró változtatásai árulkodók. Elejtí az előbb említett stilisztikai szembeállítást, midőn a Harmónia titkos törvényei mellé helyezi a Lélek titkos örömeit. Gessnernél a harmónia és a szépség *együtt* jelenik meg, Kazinczy elhagyja az utóbbit. Ezzel szemben Gessner főnevei nála többes számban állnak (különbségeket 's össze-zavarodásokat), némileg gyengítve a hatást.

Még egy idézet, most a Daphnis und Miron c. idillből.

„Fene-vad volt az! El-pusztította a' termékeny mezőt 's a' szabad embereket rabjaivá tette. Lovagjainak nyomai le-taposták a' vetést, 's Öseink meghűlt testekkel terítette-bé púsztulásra jutott barázdáinkat. Mint az éh farkas üt a' nyájra, úgy ütött ő azokra az ártatlanokra, a' kik soha se bántották. Így tartottá magát Nagynak vérengzésibenn, márvány palotákban fúttafel magát, 's az el-nyomott Tartományok' zsákmányiból dorbézolt, 's úgy tette feneségének emlékezetétül ezt a' Sarampót.”

Itt a Gessnernél „in dem Raub unglücklicher Länder”-ként található kifejezés erőteljes, az eredetit legalább egy árnyalattal határozottabbra formált visszaadása tűnik fel: „az el-nyomott Tartományok' zsákmányiból”. S ugyancsak egy fokkal élesebben szól az in seiner Bosheit helyett: „vérengzésiben” (annál is inkább, mert idézetünk befejező passzusában a „feneség” lesz a Bosheit magyar megfelelője). Anélkül, hogy messzemenő következtetést vonnánk le a fordítási különbségekből, annyit kockáztatunk meg, hogy Kazinczy szövege általában nyersebb, valamivel kevésbé kifinomult, Kónyi János földhöz tapadtságától tudatosan eltérő szándéka ellenére sem lesz (lehet) teljesen úrrá a magyar nyelv

⁸ *Ábel Káin által lett halála*. Ford.: KÓNYI János. Pest 1775.; Az első hajós. Ford.: Uő. Buda (1780). Gessner Entzückung-ja Kónyinál 'álmélkodás', Kazinczynál 'szent ihletés'; az Einbildungskraft Kónyinál 'eszmélkedésnek ereje', Kazinczynál 'képzetele', a Dichters Seele Kónyinál 'Vers-szerzőnek elméje', Kazinczynál a 'Költő lelke' stb.

⁹ VÁCZY, i. m. Az életrajzi adatokra vonatkozólag máig a legjobb forrás.

akkori állapotából fakadó nyelvi nehézségeken. S még valami: az 1770-es évek végén megismert, az 1780-as években fordított Gessner-idillekből áradó szellemiség Kazinczynál másféle hatásokkal, másféle (nem pusztán irodalmi) élményekkel párosult. A sikeres kapitalista vállalkozó Gessner és a pályája (hivatali) karrierje elején álló Kazinczy szerző-fordítói találkozása szerencsésnek minősíthető. Már csak azért is, mert a művészi (fordítói) eljárást illetően Kazinczy Gessner-tolmácsolása legalább annyira *értelmezés*, mint Gessner francia rajongóinak „olvasata”, amely arról tanúskodik, hogy a szövegben látszen meglevő elemeket – olykor az írói szándékba belelátva saját elképzelésüket – hangsúlyozták. Kazinczy áttünetésében természetesen nemcsak erről van szó, tehát nem pusztán arról a Diderot, Turgot vagy éppen Rousseau példázta módszerről, hogy az idillek természetképzetét olyan filozófiai gondolat részeként láttassák, amely eredetileg feltehetőleg hiányzott Gessner világából. Kazinczynál nincs az idillek természetének „metafizikai” vonatkozása; mint ahogy Gessner magyarul megfogalmazott ember-képének sincs. A már az eddigi elemzés során is kiemelt nyelvi törekvés mellett (s azt valószínűleg megelőzve) ennek a tolmácsolásnak nyilatkozatokkal és levelekkel igazolható személyes vonatkozásai vannak. Személyes vonatkozások két értelemben. Elsősorban egy nehezen kiküzdött világszemléleti és szorosabb értelemben vett poétikai kibontakozás dokumentuma Kazinczy Gessnere. Még pontosabban fogalmazva: a morális, mentalitásbeli és különösképpen a magánéleti válság kitisztulás és egy új típusú életfelfogás megvalósulása. Másodsorban annak az irodalomközpontú viselkedéskultúrának lesz eszköze, mintája, forrása, amely majd Kazinczy magatartásának megkülönböztető sajátossága lesz az élete végéig.

Már Szauder József rámutatott arra,¹⁰ hogy Gessner (és általában az 1770-es évek végének olvasmányai) milyen szerepet játszott(ak) abban, hogy Kazinczy kilábalt hite-vallási elképzelése összeomlása nyomán támadt válságából. S bár csak a később írt önéletrajz, a Pályám emlékezete tanúskodik e hit összeomlása mellett, a ránk maradt levelek inkább utalásokat tartalmaznak erről, még a tartózkodóbb megnyilatkozásokból is érzékelhető a határozott elfordulás az addigi eszményektől, s az érzékenység megjelenését az irodalmi (és nem kizárólag irodalmi) érdeklődésben dokumentálhatjuk. Az a morális-vallásos irodalom, az a bensőségességtől egyáltalában nem idegen világ, amely az 1770-es évek végéig Kazinczyt körülvette,¹¹ éppen az új típusú érzékenységgel szembeesítve tűnik el. Az a rousseau-i típusú érvelés és magatartás, amellyel Kazinczy találkozik, ébreszti rá addigi világa szűköségére, a zsákcúrára. S a Gessner-fordítással egyidejű levelei célzásokat tartalmaznak a fordulatról, az új magatartásnak majdnem tézisszerű megfogalmazását adják. A morális probléma kerül előtérbe, s ez a moralitás egyben a magasabb rendű érzelmi világa is. A *Kor bestsellere* szerzőjének, Millernek írja: „Freund! ich lieb! ach Edelster ich lieb! und dieses unbeschreibliche Glück, diss (!) dank ich ausser der Vorsicht, Dir und Gessnern. Sie gab mir ein empfindsames Herz (. .) ihr habt es mir verwahrt, gebildet, und erzogen.”¹² Nevelési-nevelődési folyamatról szól tehát Kazinczy, az elragadtatottság hangvételével, a felsőfokok extázisában. S a Gessner-idillek stílusában, de ennél tárgyilagosabban, kijelentő módban szól egy másik levélben: „Olvastam Gessnert, kinek az Írásai Nemes lelket, szín nélkül való Virtust, ártatlan és a' méznél edesebb tiszta szerelmet illatoznak. – Olvastam mondom Gessnert, 's Ő vontt el azoktól a' veszedelmektől, melyekre védelmére elégtelen Ifjuságunk rohan; Ő képzezte szívemet mely édes tanításait ki-mondhatatlan készséggel szopta.”¹³ És végül magának a Mesternek, Gessnernek teszi a vallomást: „Ja, mein edlester Freund, Sie haben mich Tugend, Unschuld, und höhere Empfindungen gelehrt.”¹⁴

Mindez a morális megtisztulás párhuzamos az irodalomnak mint az étellel egyenrangú, azt meg-nemesítő, annak mintát szolgáltató eszköznek előtérbe kerülésével. Az élet átpoétizálódik ebben a folyamatban, és ebben az átpoétizálódási folyamatban nemcsak az irodalom értékelődik fel, hanem maga az élet is tartalmasabbá válik, minthogy az irodalom által és az irodalom révén nemesül meg. Igen

¹⁰ SZAUDER József, *A kassai „érzelmek iskolája”*. in: *A romantika . . .* 90–114.

¹¹ Jellemző, hogy Kazinczy határozottan utasítja el Pictet-nek elavulttá vált nézeteit, a Pictet-művekből áradó szellemiséget (Lev. I. 155.), s későbbi, érzelmi jellegű, a tolerancia gondolatától vezettet „vallásosság”-tól mennyire idegen a pietizmus vagy Albrecht Haller „protestáns hitvédelme”.

¹² *Levelezése* XXII. 9.

¹³ Uo. 11.

¹⁴ Uo. I. 37–39.

jellemző Kazinczy életének egy epizódja. Abaúj vármegyében késhegyig menő vita folyt a sajtószabadságról. E vitának egyik legteljesebb résztvevője éppen Kazinczy volt. S miközben egyre élesedik a vita, Gessner magyar fordítója kézhez kapja a Mester özvegyének levelét. „Wir siegten – folytatja a tudósítást – (...) Mit einem verklärten Gesicht traf ich damit in ein nahegelegenes Gemach, wo einige meiner schätzbarsten Freunde u. Freundinnen, den Ausgang der Sache abwarteten, u. wie der gute Einsiedler in Gessners Hölzernem Fuss, um unsern guten Sieg beteten, u. las Ihnen den schönen Brief vor ...”¹⁵

A sajtó szabadságáért küzdő Kazinczy nyilvánvalóan fontosnak tartja az általa is fordított és itt idézett Gessner-idillt, mint amely nem pusztán jellemzi a baráti kör magatartását, hanem a magatartás mintájául szolgált. Nem Gessneré számára „poétizált” jelenetről van szó, hanem egy kis kör szokásairól, gondolkodásmódjáról. S hogy éppen „A’ fa-láb” c. idillre történik utalás, az meg kiváltképpen tudatos írói alakító kedv gyümölcse. Ugyanis ebben az idillben hangzik fel az öntudatos svájci polgár kivívott szabadságának éltetése, a szabadságért küzdők érdemeinek méltatása. A szabadságért folytatott küzdelem így kap távlatot: egy már megvalósult szabadságra emlékezőssel Kazinczyék harca igazolódik. Egyfelől tehát a való élet lüktet az élénken megrajzolt képsorban, másfelől viszont az irodalom, az olvasmány követeli meg a maga helyét ebben „az életben”. Ez a kis jelenet egy kis körnek természetes közegét festi, ti. az élet és irodalom összefonódottságát reprezentálja, és ugyanakkor (azzal egyáltalában nem ellentétben) jól kidolgozott, „hatásos” írói alkotás. S bár a poentifikáción érződik a szó, a megfogalmazás erejével tökéletesen tisztában levő alkotó szándéka, a szándék mégsem gyengíti a jelenet „természetességét”, nem látszik semmiféle erőszakolt konstruálás.

Több mozzanat miatt kell még egy darabig elidőznünk e jelenetnél. Az aligha szorul bővebb magyarázatra, hogy az 1790/91-es esztendőк reménykedései után honnan várja Kazinczy a segítséget, miféle eszközöket vesz igénybe cselekvése viszonylagos szabadságának megóvása érdekében. Hamarosan kellemetlen tapasztalatai lesznek Wieland-tolmácsolása miatt.¹⁶ Az azonban figyelemre méltó, hogy Kazinczy köre kis kör szerveződött, méghozzá nem kifejezetten irodalmi célokkal, hanem – e kis körrel más vonatkozásokban már írtak – a társaságalkotás, a társas együttlét szándékával. S itt jegyezzük meg, hogy e társaságalkotó törekvések részei egy folyamatnak, amely a társadalmi nyilvánosság kialakításáért folyik. Részei és egyben kezdetleges megvalósulásai. Meg kell természetesen különböztetnünk a kifejezetten „politikai” jellegű társulásokat, az irodalmi-közművelődési álca alatt jelentkező szövetekeket, mint amilyenek bizonyos típusú Lesekabinet-ek formájában gyűjtötték egybe a jórészt hasonló gondolkodásúakat, az olyan típusú társas együttlétől, mint amilyenben Kazinczyak is része volt előbb Eperjesen, majd Kassán, a rokon érzelmű és „érzékenységi”, Millert, Gessnert, Kaysert olvasó hölgykoszorú körében. Az a kör, amely a megyei gyűlésen bátran fellépő Kazinczyt fogadta (hogy a győzelem hírért együtt ünnepeljék, méghozzá a rajongásig szeretett Gessner özvegye levelének felolvasásával), így egyszerre volt az „érzékenység” gyakorló iskolája és a nyitás dokumentuma, a politikai cselekvés felé való nyitása. S hogy Gessnertől éppen „A’ fa-láb” c. idill említésére került sor, abban az a gesztus nyilvánult meg, amely Gessnert egy kissé Rousseau felől nézte, illetve Gessnerben az egyébként valóban megtalálható Rousseau felé vezető szálakat vélte felfedezni.

Kazinczy Ferenc visszaemlékezésében szinte felforrósodott hangot ír arról, hogy az 1789-es évtizedekben mennyire keresték a „jó” egymás társaságát;¹⁷ milyen mértékben omlottak le az őket egymástól elválasztó falak; mennyire voltak képesek túltenni magukat az előítéleteken. S bár nem szólhatunk minden kétséget kizárólag valamiféle demokratikus államberendezkedés utópiájáról, ha csak nem a jakobinus kátében, arról azonban tudomásunk van, hogy a társadalmi érintkezésnek és együttlétnek új formáit igyekeztek – nem kevesen – meghonosítani. S hogy ez így volt, az nyilvánvalóan köszönhető II. József intézkedéseinek is, amelyek hatalmas energiákat szabadítottak fel a társadalmi cselek-

¹⁵ Uo. II. 309–312.

¹⁶ A Wieland-fordítás eltiltásának majdnem teljes dokumentációja: MTAK Ki Rui 4-r 341 (K 641). Vö. még: *A magyar jakobinus mozgalom iratai*. I. S. a. r.: BENDA Kálmán. Bp. 1957. 1060–1063., III. Bp. 1952. 213.

¹⁷ KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*. in: *Művei I. Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*. S. a. r.: SZAUDER Mária. Bp. 1979. 273.

vésre, amelyek új erőket vontak be a közügyek intézésébe,¹⁸ és amelyek – nem utolsósorban – a születési előjogok érdemét a rátermettség érdemével helyettesítették számos vonatkozásban. Másfelől azonban a II. József (pontosabban szövege: a jozefinista államberendezkedés) ellen lassan-lassan kialakuló egységszövet, a nyelvi vagy általában kulturális köntösben jelentkező „nemzeti” gondolat hozta egyútté különféle rétegek képviselőit. Mindehhez a szabadkőműves szervezet (a páholyok) tevékenységét kell hozzászámítanunk, és az előbb leírt valamennyi tényezővel összefüggésben azt a fordulatot, amelyet a nyilvánosság szócsovéinek színre lépése dokumentál a leginkább. Ismét Kazinczyra kell hivatkoznunk. Élénk szavakkal csepetli, hogy milyen hatalmas hatása volt az anyanyelvi újságok kiadása, még a társas együttélésre is. De a Lesekabinetek¹⁹ jelentőségét sem becsülhetjük le. Mind Rát Mátyás kezdeménye, mind pedig a Lesekabinetek egyben olvasási szokások változását eredményezték, egyben a megvitatásnak lehetőségeit is. S bár a Magyar Hírmondónak egyszerre kellett hírközlő szervnek, kulturális ügyekben tudósítónak és morális hetilapnak lennie, a tudósítói és előfizetői hálózattal, a reagálásokkal, az újságírói hivatás népszerűsítésével-népszerűsödésével a társadalmi nyilvánosság eddigi egyoldalúságát (megye- és országgyűlés-központúságát) lényegesen módosította, és még a társas együttélés finomodásához, kulturálódásához is hozzájárult.²⁰

Mindazonáltal nem feltétlenül kellett olvasmányélmény vagy külföldi példa ahhoz, hogy e társas együttélés új formája kialakuljon. Annál kevésbé, minthogy pl. Kazinczy és köre aligha juthatott túl a megye vagy az ország határain, és Kazinczy hiába vágyott Göttingába, pusztán Bécsig jutott el. Igaz ugyan az, hogy a bécsi irodalmi körökben tapasztalt érintkezési forma mély hatással volt rá,²¹ de akkor már készen álltak Gessner-fordításai és Bácsmegyeje. Inkább fordított a helyzet: Kazinczy részben azért is fordított, adaptált Gessnert és Kaysert (és töredékesen Millert), mert az ebből az érzékeny(kedő) irodalomból áradó szellemiség jó befogadóra, értő olvasóra lelt ezekben a nemcsak Kassán létező együttesekben. Tulajdonképpen Kazinczy gyakorlati szándéka is volt adaptálásai. A Siegwartot azért akarta magyar környezetbe adaptálni, a Bácsmegyebe azért szötte bele egy társaság finom érzelmi játékát, mert az érintkezésnek (a levélírásnak), az érzelmek megnyilvánulásának, az emberi kapcsolatoknak új formáira akart példát adni. A kései visszhang is jelzi, hogy mennyire sikerült ez. Nem pusztán a pallérozottabb magyar nyelv, a differenciáltabb szólások, a nemesi szórakozások helyébe lépő, megjelenített játékok, társas együttélés ábrázolásai öröndtek jelentékeny népszerűségnek, hanem az ezáltal kifejezésre jutó, nem feltétlenül nemesi jellegű mentalitás, a német morális hetilapokból és érzelmes regényekből, történetekből kiolvasható szellemiség és eszmeiség is.

Eddig kevésbé méltatott tény, hogy milyen sokféleképpen kerül elő az 1780-as, 1790-es esztendő Kazinczy-fordításaiban – magyarázataiban a párválasztás szabadságának problémája. Akár néhány Gessner-idillre gondolunk, akár az Eraszt-ra,²² amelyet feltehetőleg sikerrel adott elő az első magyar színtársulat, akár a Bácsmegyeire: feltűnő, hogy részben a társadalmi-vagyoni válaszfalak ledöntésére irányuló szándék, részben az érzelmek őszintesége mennyire foglalkoztathatta költőnket. Az Eraszt egyébként is külön helyet foglal el az életműben (ti. mind Gessnerében, mind pedig Kazinczyében). Az a tény, hogy a szabad párválasztás jogát gátoló apa az egész színdarabon keresztül keresi a jóvátétel lehetőségét, az egyébként is érzékenyen megrajzolt idillben a morális értéket az érzelmek tisztaságával és szabadságával hozza közös nevezőre. S bár az egyfelvonásos tendenciája éppen az ellentétek elsimítására és kiegyenlítésére irányul, éppen nem az író ellenszenvétől kísérve csendülnek fel a szolga szavai az emberek között uralkodó egyenlőtlenségről, a moralitás és a gazdagság között fellelhető feszültségről. Igaz ugyan az, hogy a szolga nem a helyes módszert választja nyomorgó gazdái megsegítésére (ti. az útonállást), ez azonban nem jelentékteleníti indulatos kifakadásait.

¹⁸ Erről és az alábbiakról részletesen: FRIED István, *II. József, a jozefinisták és a reformerek* (Vázlat a XVIII. század végének magyar közgondolkodásáról). in: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1979. Bp. 1981. 563–591.

¹⁹ *Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa*. Freimaurer, Gesellschaften, Clubs. Hg. von BALÁZS, Éva H., etc. Red.: ISCHREY, Heinz. Berlin 1979.; H. BALÁZS Éva, *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus* (1763–1795). Bp. 1967. 192–197.

²⁰ KAZINCZY, i. m. 252.

²¹ A Pályám emlékezetében részletes leírást olvashatunk erről. Uo. 276–280.

²² 1793-ban három ízben adta elő Kelemen László társulata.

A Bácsmegyei szövegét olvasva,²³ számos helyet találtunk, amely feltétlenül Kazinczy álláspontját fejezi ki. Az 1789. március 20-áról keltezett előszó ugyan hangsúlyozza: „nem a Történet-költő, hanem maga Bácsmegyei szól”. Tehát a fordító is bizonyos mértékig elhatárolja magát a Werther-utánzat érzélgőségétől. Erre utal az a megjegyzés is, hogy a Siegwartot, „... az unalomig vitt pityergéseitől meg-tisztogatva” akarta kiadni. Ennek ellenére az alaphelyzetet rövid mondat írja le: „Minden az emberek sorsát mutatja.” Az emberek sorsa foglalkoztatta Kaysert és természetesen Kazinczyt, a boldogulás lehetőségei, az érintkezésben tapasztalt visszasságok lépten-nyomon előkerülnek a műben. „Ha utálni akarnám, édes Mantzim – így az egyik levél –, az embereket, azokat a ki fajultakat utálnám, a kik születések, néha társaságok, gyakran csak ostoba gazdag ruhájok miatt nem akarnak nyilván helyeken azokra esmérni, a kiknek négy szem közt barátjoknak vallották magokat...” Egészen konkrétan: „Imhol most sül-ki, hogy Veszprémy meg Veszprémyné soha se akarták össze-kezelését Halasyval ezért a’ mindent le-nyomó okért, hogy Halasy nem gazdag...” S még Bácsmegyei személyes balsorsában is része van (nem pusztán egy félreértésnek, hanem) a nemesség egy jelentős, ha nem alapvetően jellemző reagáláspusának, a rendi szemlélet jól ismert megnyilvánulásának: „Ő vállat vonított – hangzik egy részlet a regényből –, ’s hidegen azt felelte, hogy azt ugyan szerentséjének tartotta volna, ha Bácsmegyei Vejévé lett volna; de a’ bizonytalanért nem tanácsos a’ bizonyost el-ereszteni; Bácsmegyei még csak reményli Successióját a’ Bátyja után; az pedig egy vén és talán tsudállatos ember; ’s még az ő öröksége nem egészen bizonyos. Ezen kívül még ő meg nem határozta magát valamely élet’ neme választásában, ’s csak néha vállalt magára valamely aprólékos szolgálatot, ’s az még nehezíteni fogja hivatalba jövését.”

Nem feledve, hogy a Bácsmegyei – lényegében – mégiscsak *fordítás* (bármennyire szabad fordítás is), érdemes kissé elidőznünk e keveset emlegetett mondatoknál. Az első feltűnő, nem csupán „szó-kincsbeli” jelenség, a magyar jogi terminusnak, a *Successiónak* használata. Igaz ugyan az, hogy – szótáraink szerint – az örökölni ige már oklevelekben is előfordul, de csak a XVIII. század végére, a XIX. század elejére esik annak felújítása. Bárhogy értékeljük is ezt a tényt, mindenesetre fontos, hogy Kazinczy először sem az akkortájt ismét divatba jövő kifejezésnek főnévvé képzett alakját használja (örökség), sem pedig nem törekszik egy maga által alkotott szó beillesztésére a szövegbe. Ugyanis éppen a magyar rendi társadalom egy jellemző jogi fordulata akarja leírni, a successiót, amely majd később életében is olyannyi pernek, vitának, keserűségnek lesz okozója. A *successio* egyben a couleur locale-t is érzékelteti; aki él vele, az nem jogi terminusként használja, hanem hétköznapi szavaként, egy bizonyos, valamikor a hozzá hasonló életében *ténylegesen bekövetkező* állapot jelzéséül. S miután már a helyzetet körvonalazta, már az ismétlésnek egyhangúságát elkerülendő hangzik fel a *Successio* megfelelője: az *örökség*.

Idézetünkben azonban még egy kifejtésre váró mozzanat rejlik. A Bácsmegyei tulajdonképpen egyként árukkodik egy viszonylag szűk körű társaság érzelmi hullámzásáról, érzelmegzaltságáról, azon belül Kazinczy Ferencnek bonyolult érzelmi „viszonyairól”, valamint – a mű nem lévén eredeti alkotás – egy, az adott magyar „valóságtól” eltérő környezetről. Igen nehéz és csak nagyon óvatos mérlegelés után lehet az ún. önéletrajzi elemeket feltárunk. A mű egészére nézve nem ismerhetjük el annak „önéletrajzi” voltát, sem az érzelmi fejlődés viszonylatában, sem pedig a főhős és az adaptáló hasonlósága szempontjából. Azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy Kazinczy éppen a vérszegény és alig megkomponált történet olvasmányossá tétele érdekében, részben pedig a benne viharzó érzelmi, gondolati válság leküzdésére, tisztázására, olyan valóságkeleket lop a műbe, amelyek az eredetiből hiányoznak, illetve olyan kicsengéssel, hangulati *elemmel gazdagítja a mondatokat*, a leveleket, amelyek csupán a magyar olvasó, az említett *szűk kör számára jó ismerősek*. Idézetünk befejező mondata ilyen. Az 1780-as esztendőkből Kazinczy került ilyes választ felé. Azt feltehetőleg eldöntötte magában, méghozzá igen korán, hogy szakítva a családi és általában a nemesi hagyományokkal, nem a gazdálkodásnak, a földesúri gyakorlatnak ügyes birtokvezetés esetén biztos (anyagi) érvényesülést ígérő lehetőségét választja. Azt is viszonylag hamar eldöntötte, hogy minél előbb igyekszik hátat

²³ *Bácsmegyeinek össze-szedett levelei*. Költött történet. Kassán 1789. HEINRICH Gusztáv kiadása és tanulmánya óta (*Bácsmegyeinek győtrelei*. Bev. és jegyzetekkel ellátta HEINRICH Gusztáv. Bp. 1878.) az eredetivel való alaposabb szövegegybevetésre nem került sor. Újabb tanulmány: NÉMEDI Lajosné, *Kazinczy és Bácsmegyeje*. in *Könyv és Könyvtár* IV. Debrecen 1967. 171–196.

fordítani a család által szorgalmazott megyei karriernek, a megyei tisztségek meghódítására, a fokonyként történő emelkedésre irányuló igyekezetnek. Az még jól beleavágott volna bizonyos rendi elképzelésekbe, hogy tudását, ismereteit Göttingában tökéletesítse. Az már inkább szembe fordulást jelentett az átlag-nemesi elképzelésekkel, hogy nem megyei hivatali karrierre vágyott, éppen ellenkezőleg: II. József iskolapolitikájának lett buzgó, ügyes, fáradhatatlan munkása. Meghozta úgy, hogy *választ-hatott* a megyei és az iskolafelügyelői pálya között. Ingadozása, habozása *kap hangot* idézetünk befejező mondatában: az 1780-as években még a lehetőséget kereste, hasonlóan Bácsmegyeihez, néha vállalt ő is „aprólékos” szolgálatot, és az évtized második felére határozta el magát az „élete neme választásában”. Ez a kis részlet túlmutat Kazinczy „magán” élete problémáin: az 1780-as évek fiataljainak érzelmi-morális zűrzavarát is hivatva van kifejezni. Hiszen nem Kazinczy volt az egyetlen, aki valamiféle válságos időszakát élte át. II. József alatt roppant energiák szabadultak fel, a meghatározott és szigorúan kimért körbe kényszerült tehetségek előtt (nem utolsósorban a türelmi rendelet hatására) megnyíltak a különféle pályák; az újságírás, az irodalmi lapalapítás, a hivatalnokoskodás a karrier, az igazi felemelkedés lehetőségeként jött számításba, nem csupán a megyei tisztségviselés; és különösképpen a kisenemesi, nem-nemesi ifjúság előtt kínálkozott csábítóan az értelmiségi lét mint a társadalmi rang megszerzésének módja. Nyilvánvalóan együtt járt ez az eddig elfogadott érintkezési, viselkedési és értékelési normák megingásával, olyan morális és társadalmi értékek jelentkezésével, amelyek az addigiakhoz képest jelentősnek minősíthető társadalmi mobilitásnak voltak egyszerre kísérői és eredményei. Még a nagyobb térhez jutó nemesség egy része is az újfajta bürokráciát választotta érvényesülése terepéül. Az 1780-as évek Kazinczyval, Batsányival, Szentjóni Szabóval vagy akár Verseggyel reprezentálható ifjúsága, majd később akár Schedius Lajos vagy Kármán József élményként élte meg a lassan-lassan közvéleményformálónak váló (és egyáltalában: közvéleményként jelentkező) szalonéletet, illetve a hivatalnokit életet, vagy az (egyetemi) tanári pályát, mindenestre az újfajta társadalmi érintkezést, a szabadkőműves páholyokban végzett, korántsem karitatív tevékenységre szűkült „munkát”. Ez egyben elfordulást jelentett a kényszerűnek érzett egyházi (papi) életformától és ezzel kapcsolatban akár a valamely valláshoz fűződő, bár bensőségebb érzelmi töltésű világtól és ezzel párhuzamosan a nemesi életformától és az ezt kifejező deákos–hagyományos „szellemiség”-től is. Jól példázza ezt Verseggy elfordulása az egyháziasságtól, és nyitása az evolucionista, herderianus eszmék felé; a lelkes Kármán érdeklődése előbb a felvilágosodás radikális materializmusa, majd az ezt a materializmust lényegileg tagadó érzékenység iránt.²⁴ Szentjóni Szabónak Gessner és Rousseau-t követő álláspontja, amely majd az esztétikai tanszék elnyeréséért beadott pályamunkában egy olyan szabadság-képzet megfogalmazásában éri el csúcspontját, amely szinte lehetetlenné teszi, hogy valóban elnyerje a tanszéket.²⁵

Ebben a sorban kell látnunk Kazinczy regényadaptálását, a Bácsmegyeit (és a Gessner-tolmacsolást is, amely a feljebb jelzett fordulatoknak nem egy esetben, Szentjóni Szabónál majdnem bizonyosan, ösztönzője volt).²⁶ Bácsmegyei még nem döntötte el, mit akar; és ebben a habozásban feltehetőleg benne rejlik, hogy mit *nem* akar. Az a bizonyos „hivatal”, amelyre szerelmesének atyja céloz, nyilvánvalóan a megyei tisztség, amely a nemesi ifjak természetes pályájának bizonyult szinte évszázadokig. De éppen ebbe a hierarchikus rendbe nem akar betagozódni Bácsmegyei, és ebbe nem akart Kazinczy sem, pedig Jozefinus vagy reformer nemesi barátai esetenként ezt szívesen látták volna. De Kazinczy mellett és vele együtt ezt a karriert utasította el jó darabig Berzeviczy Gergely vagy Podmaniczky József is, hogy a vele elvbarát társak közül néhányat említsünk.

Ebben a nem-nemesi gondolkodás felé való tájékozódásban látjuk a Bácsmegyeit és az abban megnyilvánuló érzékenység jelentőségét. Áthatja ez a tájékozódás, ez az érzékenység a mű megannyi részletét, a különféle élethelyzeteket megjelenítő leveleket. Meglelhető a regényben az az idillekből származó rajongás, amely a falusi lakók boldogságát emeli ki a városiakókéval szemben, hiszen a városi emberből „Ki-aszott minden erő (. . .); a’ meg-tsábult természet maga rontsolta-meg magát”. Nem azonos ez a felfogás a Horatius-epódoszból ismerős tétellel a falusi élet gyönyörűségeiről, de eltér ez ama patriarchális, bár a Gessner-idillekkel azért távolról érintkező szemlélettel, amely majdnem arany-

²⁴ Erre dokumentumok: GÁLOS Rezső, *Kármán József*. Bp. 1954.

²⁵ SZAUDER, az 5. sz. jegyzetben i. m.

²⁶ GÁLOS Rezső, *Szentjóni Szabó László*. Bp. 1955. 23., 42.

kori életnek látja a paraszti munkát (jóllehet már Gessner idilljeinek néhány helye figyelmeztet arra, hogy nem az!). Az a fajta képzet, amely a Gessner-idillekből és részben a Bácsmegyeiből kiolvasható, inkább a rousseau-i elképzeléssel rokon. Idézzünk ismét árulkodó mondatokat: „Az Etiquette, és az a sok haszontalanság a mi az embereket Marionetté csinálja, arra kötelez, hogy ezeknek a tudakozódó Uraknak udvarlásokra legyenek...” Másutt egy szegény emberről: „Bóldog ember! mondtam, te egészen az vagy, a' minek lenned kell!”

Főleg ez utóbbi mondat érdemel figyelmet. Ama viselkedési normává lett magatartásformára utal itt a szerző-fordító, amely a szép látszatot tartalommal tette; amely a reprezentálást emelte ki, annak fontosságát a társadalmi viselkedésben. A reprezentáció, azaz olyasfajta magatartás, amely a természetességgel szemben a felvett viselkedést, a szabály szerint kialakított érintkezési formákat tette létezővé, itt szemben áll a természetesebb, e kötöttségektől mentes létformával. Végső következtetésre jutva: a nemesi reprezentatív létforma helyett ajánlja a szerző-fordító a természetességet követő életformát. Másutt a szerelemről értekezve az *állhatatlan repdeszt* éppúgy elutasítja, mint a *baromi ösztönt*. Majd ezt az axiómát írja le: „Meg-kellene őket tanítani, hogy csak az indulatok hasonlatossága az a' kötés, a' melly e' szerelemet állandóvá teheti.” S hogy mind a reprezentatív, látszatra épített, udvari élet- és szerelemfelfogást kárhozatosnak látja Kazinczy, mind pedig általános viselkedési normául és az emberi érintkezés értékmérőjéül nem-nemesi elképzeléseket és vélekedéseket tesz magáévá, arra nyilván elegendő bizonyíték, ha Lessing-fordításaira utalunk. Mind a Miss Sara Sampson, mind pedig az Emilia Galotti (mindegyik a maga módján) ennek a nem-nemesi érzékenységnek²⁷ dokumentuma. Olyan érzékenység kerül magyar tolmácsolásban az olvasók elé, amely a német „társadalmi háttértől” eltérő „társadalmi háttér” számára is sokat mondott. Tudniillik a német kisfejedelmi udvarok, a polgári-kereskedői környezet nem voltak ismerősek a magyar olvasóközönségnek; mégis, épp az érzékenységnek a nem csupán konkrét viszonyok, meghatározott élethelyzetek ellen „lázado” vonásai miatt a Bácsmegyei a magyar nemesi udvarházakban, a nemesi városalakók szalonjaiban, illetve a nem-nemesi környezetből kiemelkedni vágyók és a nemesi környezetbe alig-alig beilleszkedni tudó ifjak, értelmiségiek körében olvasmánnyá lett. Mint ahogy nemcsak Kazinczy olvasta a Werthert, hanem pl. Berzeviczy Gergely is.²⁸ Lessingnek – ugyan nem színdarabjai, hanem meséi – nem pusztán Kazinczy kedvelt darabjai, hanem pl. Aszalay Jánoséi is, és így tovább. Így Lessing tolmácsolása sem csupán Kazinczynak jutott eszébe, hanem másnak is, pl. Ráth Pál színésznek vagy Kovács Ferenc mérnöknek (még hozzá A Bölcs Náthán).

Két tény emelnénk ki. Az egyik: Kazinczy oly fontosnak tartotta a hatalmi problematikát körüljáró Hamlet-fordítás után a morális-szerelmi problematikát színpadra vivő Miss Sara Sampson fordítását, hogy azt mintegy a Hamlet-kiadásban „megelőlegezte”, illetve Endrődy János vállalkozásának rendelkezésére akarta bocsátani, s ezzel párhuzamosan feltétlenül elő akarta adatni. A másik: a törekvései nem jártak sikerrel. Viszont e két szélső lehetőség között adódott egy kompromisszumszerű megoldás: a Lessingnél csekélyebb irodalmi értéket képviselő, a morális-szerelmi problematikát tárgyaló színművek fordítása-előadása. Ilyen lett Gessner Erasztja, amely a szülői (apai!) engedelem nélkül házasságot kötő szerelmesek témájával távolról rokon Lessing lényegesen indulatibb, a különböző mentalitások között létező feszültségeket pregnansabban jelző polgári szomorújátékával. S minthogy

²⁷ E kérdésről bővebben: WEBER, Peter, *Das Menschenbild des bürgerlichen Trauerspiels*. Entstehung und Funktion von Lessings „Miss Sara Sampson”. Berlin 1976. A színdarab olyan kitételeire hívjuk fel a figyelmet, mint Mellefont kifakadása: „embertelen tyrannjai a' legszabadabb indulatnak”, vagy Norton megállapítása: „Talán mivel a' köz-emberben még megvagyon az az érzés, melyet a' nagyokban az ezer meg ezer természetlen képzelet eltompíta...”

²⁸ H. Balázs Éva a Werther Szepes megyei olvasottságáról szól. *I. m.* 18. A magyarországi német „wertheriádá”-król vö.: PUKÁNSZKY Béla, *A magyarországi német irodalom története* (a legrégebb időktől 1848-ig). Bp., 1926., 426–427. A Werther – H. Balázs szerint – nagy hatással volt Berzeviczy Gergelyre is (uo. 35., 40.). Ugyanakkor Berzeviczy latin nyelvű önéletrajzában csak általánosságban említi kedves olvasmányai között „a könyvek ama nevét, amelyet regénynek neveznek” („genus illud librorum quod Romanem dicunt” Uo. 40., 220.). Ez nyilvánvalóan vonatkozhat a divatos wertheriádákra is. Kazinczy egyébként később nekikezdett a Werther fordításának.

Lessing-tolmácsolásai nem láthattak napvilágot, nem kerülhettek színpadra, helyettük a felvilágosodott mondanivalót hasonlóképpen az érzékenység köntösébe bújtató Lanasszát adta át a szintársulatnak és Endrődynek.

S ami nem sikerült Kazinczynak Lessinggel, az sikerült Gessnerrel és a Lanasszával. Pedig a Lanasszában sokkal direkter módon, sokkal szemléletesebben érvényesül a felvilágosodásnak (nem pusztán türelmessége, hanem) a „gyalázatosat eltaposni” kész heve: „Le kapom a’ meg-vakítottak szemeiről a’ vak-hit kötelékeit, ’s el-töröm a’ dühösség oltárát Templomaitokból, hogy a’ vas járom alól meg-szabadított maradék valaha áldgya hamvait, ’s így szólljon: „Áldott, áldott légyen Montalbán, a’ ki kardot rántott az Emberiség el-taposott jusaért.”²⁹ Az Orpheus beharangozó cikkével, az Aranka Györgyhöz küldött levél³⁰ olyannyiszor idézett passzusaival egybehangzóan szólnak e mondatok immár Kazinczy színpadáról, és mindez – ismét – az érzékenységre alapozva. Az indiai környezet lehetővé teszi az előítéletek, a fanatizmusok, a vakhitek nyílt bírálatát; az özvegységre jutott, amúgy is örömtelenül élt fiatalasszony kálváriája az ostromlott város és a papi uralom háttéréből emelkedik ki – és ezzel párhuzamosan olyan motívumok jelennek meg, mint testvérek, egymást elveszített szerelmesek összetalálkozása. A papi vakhittel szemben a lelkiismereti válságba jutott ifjú pap vívódása, a rossz hagyományokkal szemben egy emberibb élet példája, a bosszúállással szemben a nemeslelkűség: íme, a színdarab konfliktusai, a feljebb idézett sorok eszmeiségébe ágyazva. A színdarabból kitetszik, hogy nem kizárólag a vakhit kötelékei ellenében emeli magasra a hadvezér, aki érző szerelmes is, az emberiség eltaposott jussait, hanem az egyes ember szabad választása, szabad párválasztása érdekében is. S ezen a vonalon viszi tovább Kazinczy (íróként, fordítóként) a Gessner-, Kaiser- és Lessing-fordítások, adaptációk mondanóját. S ebbe a sorba illeszkedik bele Siegwart magyarítási kísérlete. Itt – mint írtuk – arra is ügyelnünk kell, hogy az unalomig vitt pityergésektől megtisztítva akarta Kazinczy közreadni ezt a bestsellert. A tisztább és magasabb rendű érzékenységet szolgálva, a regényben valóban meglevő időszzerű üzenetet közvetítve, szeretett volna a fordító a nyilvánosság elé lépni; nyelvi és nem csak nyelvi célokat követ, mikor az irodalomnak „fentebb” és „alacsonyabb” nemében egyaránt megszólaltatja az érzékenység magyar hangjait. Mert a regényről és általában a regényekről úgy tudja Kazinczy (egybehangzóan a korban uralkodó s még Schillerre és Goethére is jellemző felfogással), miszerint nem tartozik a poézis fentebb neméhez, ezért több lehetőség nyílik a személyes – közvetlenül valóságos elemek felhasználására, mint az alkalmi költeményekkel szemben egyetemesebb érvényűvé formált műfajokban, amelyek Kazinczy számára is, mások számára is a műfaji „piramis” csúcsán helyezkedtek el.

Kazinczy levelezésében többé-kevésbé nyomon kísérhetjük az 1780-as esztendőkre törekvéseit, különösen az érzékenység változatait. Jó néhány levele akár része lehetne levélregény-adaptálásának.³¹ „Als Sie weg waren – írja Kazinczy Kácsándy Zsuzsannának 1787. szeptember 3-án –, ging ich abends zu Ihre Tante. Zum Unglück war der Graf mit unserer Theresa schon zu Haus. Sie machte etliche Schritte vor meiner mit schwarzem Schlepp, und das Traurende sass ihr im Aug, so dass ich keine Mühe hatte, das alles zu fühlen, was Ihre Seele litt. Ich schlug die Augen nieder, und wagte Sie nicht anzublicken. Bald darauf nahm der Graf Abschied. Ich ging auch . . .”³² Nem hiába idézi Szauder József – többek között – ezt a részletet is, párhuzamba állítva a Bácsmegyei megfelelőjével. Ezúttal inkább arra vetnének a hangsúlyt, hogy az olvasott-megismert regény(ek) mintegy magatartást formálnak. Az édes elragadtatás mellett a jóleső-tisztító szomorúság érzése jellemzi az ifjú Kazinczyt, az együttérzés (nem pusztán a részvét) összeköti a rokon „lelkeket”. Ám a levélhez egy hasonló tónusban írt, ám más élethelyzetet festő epizód is hozzáartozik: „Sie fehlen mir Susie! Sie fehlen mir alle Augenblicke und doch bin ich so glücklich, so über alles Mass glücklich! Dies ist das Werk ihrer Briefe, auf die ich so stolz bin, wie ein König auf seine Kronen . . .” A szerelmi eksztázis lényegében a hiány

²⁹ (ENDRŐDY), i. m. IV. k. Benda Kálmán a magyar jakobinusok „iratai” között közli a Lanassza ajánlását, mint Kazinczy radikális nézeteinek dokumentumát. Tény, hogy érzelem és felvilágosodás ebben az ajánlásban együtt vannak jelen. (A magyar jakobinusok iratai. I. Bp. 1957.)

³⁰ Levelezése II. 51.

³¹ Uo. XXII. 18.

³² SZAUDER, i. m. (1961) 90–114.

érzetéből fakad, az érzelmek túláradását egy levél indokolja; az írásbeli érintkezés mintegy azonos értékű a személyes érintkezéssel. A Bácsmegyei epedő, várakozó, elhaló alakjával szemben az önfeledt boldogság hangjai hallatszanak. A *levél* pótolja a közvetlen találkozást, bizonyos mértékig talán több is annál. Összefügg ez a levélregények általános divatával, illetve a levélregények általános divata sokat köszönhet az ilyen típusú levelezésnek. A legszemélyesebb műfajok közé tartozik ez a fajta levél, de ez a személyesség nem csupán az érzelmek tolmácsolását teheti lehetővé, legalább olyan mértékben az érzelmek kommentálását is. Az a típusú *érzékenység*, amely Kazinczynak ebből és az 1780-as esztendőkhöz néhány más jellegű leveléből olvasható ki, egyként tartalmaz vallomást, leírást, kommentárt. Ezekből tevődik össze a levélíró szemlélete, amely az érzékenységgel jellemezhető. Lényegében a Werther és más levélregények is ennek alapján értékelhetők. A XVII. sz. második felét így élték meg azok, akiknek sorsát az írók levélregényekbe írták, de nyilvánvalóan maguk az írók is így élték meg. Legalábbis erre enged következtetni Diderot *Éloge de Richardson* c. értekezése,³³ amelyben Richardson érzelmes regényeinek valóságát tartalmát hangsúlyozza, életszerűségét, a mindennapok ábrázolásának képességét. Azt állítja Diderot, hogy jó ismerősökre bukkanhat Richardson olvasója; ismerősek a regény alakjai, ismerősek érzelmek.

Kazinczy Bácsmegyei-jének nem született meg a magyar irodalomban *Éloge*-a, de valamiképpen ilyennek fogható fel a Bácsmegyeihez írott Csokonai-vers és a többi, regény ihlette költemény. Kifejezett valamit a század „betegség”-éből, még akkor is, ha gyenge mű volt az eredeti. Az adaptálás során megragadott helyzetek, párbeszéddek mégis érzékeltettek valamit a vidéki hétköznapiakból. A Kazinczy-levél és a Bácsmegyei megfelelése (túl az idézett, kritikus elemeket tartalmazó részleteken) az 1780-as évek érzelmi viharzásairól, érzelmi játékaikról tanúskodik. Mindennek ellenére nem állíthatjuk, hogy a Bácsmegyei „önéletrajzi” mű lenne. Igaz az, hogy Kazinczy nem takarékoskodik érzelmeivel, mikor a Bácsmegyeit írja (feltehetőleg nem elzártan egy falusi szobában, hanem a megjelöltnél korábbi időpontban, viszont a végleges formába öntés alig a megjelenés előtt történhetett). S az is igaz, hogy nevekben, helyszínekben, fordulatokban számos „valóságselemt” épített be a művébe. Megfigyelhetjük azonban azt is, hogy nem azonosul hőisével, mint ahogy mindegyik művében érezhető a tudatosan, kiszámítottan alkotó, korrigáló mester keze. Kazinczy az irodalomban az életnek magasabb fokú megvalósulási lehetőségét látta. Irodalomközpontú lett életvitele, életére rávetítette irodalmi olvasmányait. Nem azért, hogy az irodalomba meneküljön az oly sokszor „rideg” hétköznapiak elől (nem voltak azért azok oly ridegek még az 1780-as években, az 1790-es években elsősorban a cenzúrával történt meg összeütközése), hanem elsősorban azért, mert – párhuzamosan a társadalmi érintkezés új formáinak kialakulásával – ezzel is tagadott egy életvitelt, ezáltal is elkülönült egy életmódtól, ennek révén is sikerült összetákolnia a hasonlóan érzőkkel. Szövetséget is jelent ez a fajta világlátás, amely sokat kölcsönöz a szabadkőművesek jelképeiből. Egyben olyan irodalmi alkotások vetülnek rá az életre, amelyek hősei például szolgálnak. Orpheus nem pusztán Kazinczy szabadkőműves neve (és folyóiratáé), hanem költészetet is idéz fel. A későbbiekben gyermekei névadásával is idézi Goethét, Rousseau-t, a mitológiát. *Ars poetica*-szerű Gessner *Der Wunsch* c. idillje, Kazinczy tolmácsolásában is az. Annak az életmódnak, annak a felfogásnak felel meg, amelyet Bácsmegyei nem tudott megvalósítani; amelyre Kazinczy is hiába törekedett hosszú élete folyamán. Gessner idillje az elvonulást hirdeti, Kazinczy pedig éppen a tevékenységben jeleskedett. A kívánság hőse azonban tevékenység révén megszerzett vagyonával vonul el. Ha elfogadjuk Gessner önvalomásának, akkor Gessner életrajzát is hozzá kell gondolnunk: a sikeres üzletemberét, a polgári-svájci öntudatú patriótáét, a polgári függetlenségére vigyázó társasági emberét. A Bácsmegyeit, a magyar Gessner-idilleket, Az Erasztot, a Hamlet-fordítást, a Lessing-átköltéseket olvasva, szintén mögéjük kell látnunk Kazinczy életrajzát. S bár Kazinczy nem egy ízben többnek látta az irodalmat, a művészetet az életnél, nemigen tévesztette össze (főleg az 1780-as, különösen pedig az 1790-es esztendőkből nem!) az életet az irodalommal. Pontosan tisztában volt azzal, hol húzódnak meg élet és irodalom határai, érvényességi területei. A megszokottból való kitörés, az új keresése mindenekelőtt jellemző vonása e két évtized Kazinczyjának, az érzékenység ilyen vonatkozásban nem irodalmi (művészeti) irány vagy áramlat jellemzője, nem cserél-

³³DIDEROT, Denis, *Éloge de Richardson*. in *Oeuvres complètes. Arts et lettres (1739–1766)*. Critique I. Édition critique et annotée par VARLOOT, Jean. Paris 1980. 192–208.

hető tehát fel a szentimentalizmussal, hanem általános magatartás megnyilvánulása, a világhoz, a társadalomhoz, az emberekhez való viszony, amelynek *ábrázolása* a szentimentalizmus keretei között is megvalósulhat.³⁴

Az 1780-as, 1790-es esztendőK Kazinczyját ilyen aspektusból látjuk. Azt a magatartást, azt a felfogást kerestük, amelyek vezérelték a lefordítandó, adaptálandó művek kiválasztásában. S mert elsősorban magatartásként érdekes számunkra a művekben (fordításokban) ábrázolt érzékenység, úgy véljük: nem köthetjük szorosan egyetlen stílusirányzathoz, áramlathoz sem. Viszont ez magyarázhatja meg számunkra, hogy – szinte egyszerre – miért lett Kazinczynak élménye Gessner és Lessing, Shakespeare (még ha az eredetit szelídítő német átdolgozásban is), Goethe és Wieland, Kayser, Miller és Rousseau. A nem-feudális felé tájékozódott ebben az időszakban, szinte a Werther indulataival kereste szűkkörű világából a kibontakozás lehetőségét. Még a nevelés szerepében való hite is ebbe a vonzáskörbe tartozik. „Hivatalba vezető beszéd”-ében³⁵ Rousseau-ra hivatkozik, mint akinek pedagógiai elveit követendőnek tartja. „Az a kedves képzelet – írja a továbbiakban –, hogy ezen hivatalban Polgár társaitoknak, meg-hasonlások és setétség által el-gyengült el-nyomott Hazánkknak, a józan értelemnek, az Ég leg-szebb leg-betsülhetetlenebb ajándékának segéllésére fogtok lenni, a tsüggedésnek minden bánatját el-űzheti; a fáradtságnak minden verejtékét fel-szárazszthatja ortzáitokról.” S ezzel az idézettel visszatálaltunk az érzékenység és a felvilágosodás érintkező területére; a fejtegetés a *kedves képzelet*től indul ki: a képzelet itt elképzelés jelentésben áll, mindenesetre a fantáziával valamiképpen rokon árnyalattal. Semmi esetre sem a realitás az alap, nem egy meglevő, valóságos, hanem valami olyasmi, ami majd feltehetőleg lesz. S a bármily „kedves” jövőbeli kép ellenében: a jelenben még nem ritka a *tsüggedés minden bánatja*, a *fáradtságnak minden verejtéke*. De a haza jelenlegi (nevezetesen 1789-es) sorsa sem sokkal kedvezőbb: a meghasonlás és a setétség által elgyengült és elnyomott. S bár a *józan értelemnek* is vannak hívei, azokat mégis segíteni, ösztönözni kell, neveléssel kell azoknak táborát szélesíteni. A *kedves képzelet* teszi lehetővé, hogy a nevelői munka végcélját láthassák. Gondolatmenetét Kazinczy azzal egészíti ki, hogy a „Haza története” oktatásának az ad nyomós okot, hogy „szívet formáló”.

Ugyanebben az évben írt terveiről Kazinczy Kovachichnak, többek közt folyóíratáról. Nemcsak a nyelv ügyét szolgálja benne. „Aufklärung, Moral, Philosophie, aber nicht die Scholastische, Geschichte, Poesie, Musik, Mahlerey etc. etc. wird darinn Platz finden. Ich habe bereits eine ansehnliche Sammlung v. Materialien dazu, Paedagogische kleinere Schriften u. Journale der Deutschen u. Franzosen werden mir schöne Quellen geben.”³⁶ A pedagógiai kisebb írások mellett a német és a francia – feltehetőleg morális – folyóiratok eszmeiségét tolmácsolta volna Kazinczy. Kedves képzelet vitte előbbre. 1793-ban már kijózanodva tudósítja Kis Jánost: „A' Genevai szerencsétlen Polgár munkáját megégettem, de a két első könyvét újra lefordítottam. Ez nem fog világot látni, mert az idők nem úgy folynak. De jó emberek MSptumban olvassák...”³⁷ Csokonainak is hírt adott Kazinczy, hogy Rousseau Társadalmi szerződése kéziratban van.³⁸

Két mozzanatot emelünk ki: Gessnertől, Millertől, Kaysertől a betiltott Wieland-fordításig, Rousseau-ig vezetett Kazinczy útja. A másik mozzanat: a *jó emberek* olvassák. Ama kis kör, amely egy volt

³⁴ A szentimentalizmus, az érzékenység és ezzel kapcsolatban az irányzat vagy magatartás kérdése újabbán ismét előtérbe került. Egy korábbi korszakra nézve vö.: BÍRÓ Ferenc, *Irányzat vagy mentalitás?* (Az érzelmesség megjelenése a felvilágosodás kori magyar irodalomban). Literatura 1981. 69–72. A szentimentalizmus kategóriát zavarónak, félrevezetőnek tartja: BARÓTI Dezső, *Vélemények a szentimentalizmusról*. in *Árnyékban és fény*. Tanulmányok. Bp. 1980. 173–190.

³⁵ *Hivatalba vezető beszéd, melyet a Kassai Tudománybeli Megye' Nemzeti Oskoláinak leg-első Királyi Visitatoraihoz tartott Kazinczy Ferenc*. Kassán 1789.; *Rede bei der Einsetzung der Königl. Nationalschulen Visitatoren des Kaschauer Litterärbezirkes in Ihr Amt gehalten durch Franz von Kazinczy*. Kaschau. Itt nem térünk ki a magyar és a német szöveg helyenként lényegbevágó eltéréseire.

³⁶ *Levelezése* I. 472.

³⁷ Uo. 298.

³⁸ Uo. 328.

a szerzőkkel, a fordítókkal abban, hogy szembefordultak egy mindinkább – Magyarországon is – elévülő mentalitással, életfelfogással.

Kazinczy életútja, világának tágalása az 1770-es évek végétől, lelki(ismereti) válságától az érzékenységi irodalmi és részben bölcséleti alkotásainak közreadásáig, fordításáig: egyetlen nagy (ön)-nevelési folyamatnak fogható fel. Az irodalomközpontúság mellett a nevelésközpontúság az a tényező, amely talán a legjelentősebb szerephez jut ebben az eszmei és az irodalom stíluskérdéseit is magában foglaló folyamatban. Egységes fejezetcím alá foglalható az 1778–1795 közötti időszak Kazinczy-műve. Eszmeileg, magatartásilag a felvilágosodás és az érzékenység a kulcsszavak. Ezek körülírásával érzékelhető az ifjú Kazinczy világa, ezekből kiindulva érthető meg: mit miért fordított, mit miért írt.

István, Fried

KAZINCZY, LE SENSIBLE

Dans la science littéraire hongroise appartenait longtemps au cercle de notion du *sentimentalisme* tout ce qui est désigné dans la science littéraire anglaise et dans celle allemande récente (G. Sauder) par la notion sensibility-Empfindsamkeit. Dans notre étude, nous examinons une étape de la carrière de l'un des individus dirigeants des Lumières hongroises, Ferenc Kazinczy, connu plutôt comme un traducteur excellent que l'auteur des ouvrages originaux, pour voir en quelle mesure s'y font valoir les traits de la sensibilité qui déterminent la mentalité, et forment l'attitude de l'écrivain. C'est une lutte contre les conditions existantes, basée sur les sentiments, qui domine dans l'attitude de Kazinczy. Il se rappelle les tournants critiques de sa vie; tout comme Rousseau, il avait, lui aussi, son vicaire savoyard. De parmi ses ouvrages, ce sont les traductions de Gessner qui sont mentionnées. Kazinczy voit Rousseau derrière les idylles de Gessner aussi, ce sont les problèmes de l'égalité-inégalité humaines qui l'occupent. Ce qui mérite une attention particulière, c'est une adaptation d'une wertheriade par Kazinczy qui donne une série de différentes situations fondamentales sensibles. A partir de cette attitude, une voie directe l'a conduit aux jacobins et francs-maçons hongrois.

EGY MODERN KÍSÉRTETLÁTÓ

Cholnoky Viktor

1.

„Cholnoky Viktor magyar és kísértetlátó – így mutatja be Kosztolányi Dezső 1909-ben, *A Hét* karácsonyi számában a *Tammúz* címen megjelent novelláskötet íróját. – Nagyon a szívemen fekszik, hogy róla írva így közel maradjon ez a két szó, és szelíden egy gyékényen béküljön egymással. Magyar kísértetlátó. Ez a kapcsolat mindennél jobban bevilágít a művészetébe, és talán pedzi is, hogy van, és mindenkoron volt a magyarságnak egy töredéke, mely napfényben túlvilági alakokat látott, és a széles, boldog, zsíros nyugalomba átkul hozta magával a tört idegek fájdalmas zenéjét.”

Öt évvel korábban, szintén *A Hét* hasábjain maga Cholnoky is foglalkozott egyik esszéjében a kísértetlátó irodalom problémájával. Fejtegetéseiből az derül ki, hogy a vallásos hiedelmek kísértetei nem érdeklik, az elhalt emberek túlvilágról visszatérő szellemeiről szóló történetek nem rendítik meg. Gogol, Hoffmann, Bulwer és az idősebb Dumas műveivel kapcsolatos észrevételei arra utalnak, hogy azokat a regényeket, elbeszéléseket sem szereti, amelyekben az író megjeleníti a kísérteteket. Megfigyelése szerint az ilyen művek abban a pillanatban, amikor a bennük felhalmozódó feszültségnek tetőpontra kellene emelkednie, érdektelenné válnak, „mert a kísértet, amint megjelenik, már nem érdekes többé”.

Képzeletét azok a történetek ragadják meg, amelyekben a titokzatosság nem ölt „testet” egy megjelenő szellem alakjában, hanem mindvégig megmagyarázhatatlan marad. Felfogása szerint ugyanis a kísértet, illetve a kísértetiesség nem más, mint „minden olyan okozat, amelynek nincs világbeli oka”. A modern irodalom kísértetekről szóló történetei, véleménye szerint éppen azért érdekesek, mert „a kísértet ott van bennük, de meg nem jelenik”. Mint a korábbi irodalomból vett jellemző példára, Dickensnek arra a történetére hivatkozik, amelyben az esküdtszék elnöke azért nem képes összeolvasni az esküdteket, mert ott ül köztük maga az áldozat is, aki szintén ítélni akar gyilkosa fölött. A láthatatlan, de mégis érzékelhető kísértet „jelenléte” nagyobb borzongással tölti el az olvasót, mintha az író megjelenítette volna a meggyilkolt ember szellemét. Maeterlink novellájában, *A hívatlan vendég*-ben is azt tartja nagyszerűnek, hogy a halál láthatatlanul megy át a színen, és láthatatlanul ragadja magával a beteget. Maupassant elbeszéléseiért azért lelkesedik, mert irracionális történetei a jelenségek természetes magyarázatára is módot adnak. Kipling előadásmódjában pedig azt értékeli nagyra, hogy az író hideg, felsőbbrendű, hitetlen hangon mondja el azokat a történeteket is, amelyekből szuggesztív erővel sugárzik a borzalom.

Valószerűség, ráció, hitelesség, természetes előadásmód és borzongató titokzatosság sajátos kapcsolatban fedezi fel a modern kísértetlátó irodalom varázsának titkát, és végső következtetésként arra a meggyőződésre jut, hogy „az igazi, a meglevő, a redlis kísértet” képzeletünk, borzongásaink, félelmeink kivetítődése, az emberi agy terméke. Ilyen értelemben Shakespeare-t is a modern kísértetlátók közé sorolja, mert tragédiáinak szellemhősei (bár láthatókká válnak a játék során) nyugtalan vagy bűntudatos élő szereplők zaklatott hallucinációiban elevenednek meg.

Az persze nem véletlen, hogy bár nem volt filozofter hajlamú író, olyan alaposan tanulmányozta a kísértetlátó irodalom irányzatait, változatait, különböző lehetőségeit, mintha doktori értekezést készült volna írni a témakörből.

Legerősebb művészi törekvései terelték érdeklődését ebbe az irányba.

Esszéjének legfontosabb megállapításai kiélezetten és egyértelműen szubjektív hangsúllyal két év múlva, 1906-ban mint ars poeticá-jának alaptételei nyernek megfogalmazást a *Tartini ördöge* című tárcájában, amelyben Laád Bulcsu, a nagy hírvíziológus professzor és Bálint, az író vitatkoznak egymással életről, betegségről, művészetről. „*Hát van igazi író, és van igazi művész, aki nem a saját lelke kísérteteit rögzíti meg? Írónak, művésznek gondolod azt, aki nem a saját lelke borongásából, sötét mélységeiből hoz fel új alakokat, hanem a világ sablonjait írja valamelyes stíluskészséggel?*” – kérdezi Laád Bulcsutól a szerző nézeteit kifejező Bálint.

Azt, hogy a „világ sablonjait” másoló naturalista ábrázolásmódhoz nincs sok köze, művei igazolják, az is bizonyos, hogy a kísérteties, borzongató témákhoz való ösztönös vonzódása nagyon erős, de novelláinak alakjai, helyzetei, eseménysorai inkább a különös, furcsa, megdöbbentő történeteket, groteszk kalandokat teremtő képzetének erejéről és gazdagságáról tanúskodnak, mint az ember belső világának, a személyiség rejtett rétegeinek ismeretéről, a lélek „kísérteteivel” való találkozásairól. Tárgyatlan félelmeinkről, szorongásainkról, titkolt vágyainkról, indulatainkról, a gyermekkor nyugtalanító látomásairól, halálsejtelmeinkről, az érzékiség első impulzusairól sokkal többet vallanak Szini Gyula, Ady, Kosztolányi, Karinthy, Csáth Géza korabeli novellái, mint Cholnoky kísérteties históriái. „*Ő a lelki élet egyetlen kérdését sem akarta bizonyosan tudni – írja róla öccse, Cholnoky László –*, nemcsak félnék lelke érezte, hogy a lét minden bizonyossága – a jó is – rideggé egyszerűsödik, mint a számtalanszor megálmodott nyáréjszakái vigalom, amelynek muzsikája a saját halotti indulóját játssza. Ha testet öltött tudás közeledett feléje, ha az környezte, félnéken lehunyta a szemét és elmenekült előle.”

A rejtélyes jelenségek erősen vonzották, de ezeket nem az ember belső világában kereste, hanem egyének, családok sorsának váratlan és tragikus fordulatában vélte felfedezni mint titokzatos erők, beteljesülő átkok, démoni indulatok mágikus hatalmának megnyilvánulásait. Az Árpád-házi királyok idején játszódó elbeszéléseinek hőseit, a Rátold nemzetségből származó Olivér lovagot túléli eszelős dühe, amely reménytelen családi birtokviszálykodások miatt a veszprémi püspök ellen támadt benne. Miután egyik dühkitörésekor a féktelen indulat megöli, a temetését követő éjszakán bosszúra nevelt, elvadult hun-kutyáit a saját holttestéből leszaggatott húsfafatokkal ingerelve, a püspöki vár felé tart, ahol reggel majd holtan találják szobájában gyűlölt ellenfelét, a püspököt. A Balaton melletti Árácson Polixéna, a gyújtogatással és sok más rosszal is gyanúsítható, vonagló ajkú, cikázó ráncú vénkis-asszony tomboló veszekedés és átkozódás közben egy becsapódó villám tüzetől lángot fog, majd ezer apró és ragyogó szikrává válva, örvénylő tűzoszlopként az ég felé emelkedik. Mennonidesz Gergelynek, az akarattal ház tulajdonosának sorsa attól kezdve fordul rosszra, amikor dulakodók szétválasztása közben földre esik és széttipródik féltett kincse, háromezer esztendőös egyiptomi amulettje. A keresztes háborúk korát felidéző elbeszélés pedig arról szól, hogy Guidó, a szilaj lelkű francia lovag megsebez egy alerion-madarat. A madár véréből néhány csepp ráhull a lovag szemére, aki ennek következtében később megvakul és rettenetes halált hal. Utódjai is megvakulnak, szörnyű halállal végzik életüket, mert a madár átka nemzedékről nemzedékre tovább száll.

Babonás hiedelmek, démonikus alkatok, öröklődő sorstragédiák, évszázadokon át ható átkok, titokzatos jelek, rejtélyes betegségek, kalandos életsorsok, egzotikus földrészek, képzeletbeli tartományok, nyugtalan bolyongások, mámoros állapotok, hátborzongató látomások, halottakkal vívott álombeli harcok, túlvilágról jövő üzenetek, varázshatású ékszer, pusztító tűzvészek, halálserű ájulások, éjjeli és nappali kísértetjárások éppen olyan fontos motívumok Cholnoky elbeszéléseiben, mint a romantikus próza mestereinél, E. T. A. Hoffmann, E. A. Poe vagy Jókai műveiben. Az ókori Kelet iránti vonzódása, a babilóniai, egyiptomi, zsidó vallási, művelődéstörténeti, mondai témakörökben megmutató tájékozottsága, annak a gondolatnak a hirdetése, hogy a világot nem az egészségesek, hanem a testi-lelki betegek viszik előre, hogy a művészet leghatásosabb ihletője az alkohol okozta mámor, mind olyan vonások, amelyek azt jelzik, hogy prózáját elsősorban a romantika életérzése, világszemlélete és esztétikuma hatja át.

Ha túlértékelnénk az irodalomtörténeti kategóriák jelentőségét, Cholnoky prózáját a századforduló újromantikus áramlataihoz kellene sorolnunk, holott nem valószínű, hogy a múlt felé fordulás, a romantika *felélesztésének* tudatos szándéka vezette volna. Számára a romantika még nem hagyományt jelentett, hanem vonzó és eleven hatást. Ahhoz a nemzedékhez tartozott, amelynek ifjú korában napi olvasmánya és egyben életszemléletét, érzésvilágát meghatározó élménye Dickens, Jókai, a két Dumas és a romantikusok által újra felfedezett Shakespeare volt. Apja, a művelt veszprémi városi főjegyző állítólag magyarra fordította az idősebb Dumas *Monte Cristo grófja* című regényét, öccse, László pedig fiatal korában, saját vallomása szerint „szédült mohósággal” szívta magába E. T. A. Hoffmann kísértetes, látomásos álomvilágának bódító hangulatát.

Érthették és mindenképpen érték másféle hatások is a fiatal Cholnoky Viktort, mint a romantika (művészetének eklektikus jellege is erre utal), de hogy a különböző irodalmi benyomások közül éppen azokra volt a legfogékonyabb, amelyek az élet titokzatos (vagy annak érzett) jelenségeire figyelmeztették, már rajta múlt, legszemélyesebb hajlamain és vonzódásain.

A kísértetlátó írók műveivel ismerkedve vele is hasonló dolog történhetett, mint Elek Artúrral, aki ifjúkori olvasmányaira emlékezve arról ír, hogy amikor megismerte E. A. Poe novelláinak számára új, csodás színekkel ragyogó tartományát, megrendülve eszmélt arra, hogy ez a világ az ő hazája, hogy a mindenség rengetegében önmagát találta meg.

Cholnoky esetében az önmagára való rátalálás megvilágosító élményét nyilván az a felismerés jelentette, hogy számára nincs érdekesebb és izgalmasabb dolog, mint az ésszel nem magyarázható jelenségek borzongató bizonytalanságaiba való elmerülés, azoknak az okozatoknak a felvillantása, amelyeknek nincs valóságos, „világbeli” okuk.

A lét alapvető kérdéseivel szemben megmutatkozó nyugtalanító bizonytalanság mindig inspirálóan hatott a romantikus alkatú írókra, költőkre. A sejtelmességet, a titokzatosságot többnyire a költészet lényegének tekintették. Novalis még a költészet és a misztika mély rokonságát hirdette, azt vallva, hogy a különlegesnek, a titokzatosnak, a kinyilatkoztatásnak, a szükségszerű véletlennek a szelleme éppúgy jellemző a költészetre, mint a misztikára.

A későbbiek során aztán az is nyilvánvalóvá vált, hogy a vallásos világképtől elszakadt (vagy elszakadóban levő) emberben sem szűnik meg szükségszerűen és azonnal a titokzatos dolgok iránti vonzódás, csak éppen függetlenné válik a vallásos képzetektől. Sőt, a vallástól való eltávolodás még fokozhatja is a misztikum iránt megnyilvánuló érdeklődést. A vallások ugyanis a hitrendszerek tételei alapján, a maguk módján tisztázták, rendezték, „stabilizálták” az ember és a világ, az ember és a „természetfölötti” hatalmak egész kapcsolatrendszerét, a vallásos kötöttségektől megszabadult ember viszont hajlamainak, képzeletének, idegállapotának megfelelően ott és annyiszor foghatja fel titokzatos, földöntúli erők felismerhetőnek vélt jeleit, az élet menetébe való „beleszólásait”, ahányszor kívánja vagy szükségét érzi.

Cholnoky legkedvesebb írójának, Jókainak a világában is meglehetősen otthonosan mozognak a haláluk óráját megjósoló öregek, telepátikus képességekkel rendelkező nők. A szerelmeseket titkos, delejes vonzás köti össze, egymás életének sorsfordulóit akkor is megérik, ha mérföldek választják el őket egymástól. A váratlanul szétptattanó lámpaüveg a távoli kedves halálát jelzi, a gyümölcsfák nem teremnek tovább, ha ültetőjük öngyilkos lesz. Az álom gyakran közvetítővé válik a regényhősök és a tapasztalatilag felfoghatatlan valóság között. Az élet jelenségeinek megmagyarázása, megokolása terén Jókai elfogadta a tapasztalati tudás eredményeit, de ezeket magukban véve elégteleneknek, fogyatékosoknak, kiegészítésre szorulóknak tekintette, mert úgy vélte, hogy az értelemmel felfogható és felismerhető világ határain túl másféle valóság is van, amely ritka alkalmak titokzatos pillanataiban velünk is jelzi létezését. A telepátiának nagy jelentőséget tulajdonító, spiritizmusra hajló, nálunk is népszerű francia csillagász-íróhoz, Camille Flammarionhoz hasonlóan (akit Cholnoky is említ egyik cikkében), Jókainak az volt a meggyőződése, hogy valamilyen nem hinni még nem elég ok arra, hogy az a valami ne is létezzék.

Jókai és a misztikum iránt fogékony kortársainak többsége, sajátos ellentmondásként azokat az elemeket, amelyekben a természetfölötti erők megnyilatkozásait vélte felismerni, abba a világszemléletbe igyekezett beépíteni, amelyet koruk természettudományos alapú, racionális gondolkodása a világ keletkezéséről és létezéséről, az embernek a világban való helyéről vallott. Egyforma mohósággal szívták magukba a vallásos tanok, babonás hiedelmek és a tudomány egymásnak ellentmondó magyarázatait. Úgy érezték, jogot nyertek arra, hogy „felvilágosult” módon higgyenek tovább a kísértet-

tekben, csodákban, természetfölötti erőkből. Liberalizmusuk, eklektikus felfogásuk alapján nem okozott különösebb gondot számukra a különböző eredetű szemléleti elemek összekapcsolása, másrészt mint remek epikai és lélektani érzék birtokában levő elbeszélők pontosan tudták, hogy csak az a kísérteties borzongatja meg az olvasót, amelyik a lehető legtermészetesebb, legracionálisabb, valószínű hitelesnek látszó világ összefüggései között válik érzékelhetővé mint váratlan és megmagyarázhatatlan, az olvasóban nyugtalanító bizonytalanságot hagyó jelenség.

Ennek a felismerésnek a gyökerei messzire nyúlnak vissza. A romantikusok prózájában mindig fontos szerepük volt a „tudományos” fejtegetéseknek és „szakszerű” levezetéseknek, a megmagyarázhatatlan jelenségek egzaktnak ható, racionális leírásainak és körülírásainak. A romantikus író gyakran mondja el képtelen történeteit oly módon, mintha egy kritikus szemléletű, elfogulatlan tudós vizsgálati módszereivel tárná fel a rejtélyes eseménysorok láncolatát addig a mozzanatig, ameddig a cselekmény emberi elmével nyomon követhető, de amelyen túl a logikus megközelítésre nincs már tovább lehetőségek. Ésszerű magyarázataik azonban végső soron mindig irracionális célt szolgálnak: a megmagyarázhatatlan jelenségek iránt akarnak kíváncsiságot támasztani az olvasóban. Hoffmann tudományos tárgy-szerűséggel a telepátia, a „pszichikai távolhatások lehetőségeire” hívja fel a figyelmet, Poe írásaiban is nagyon sok a „tudományos” elem. Szívesen foglalkozik lélektani, orvostani problémákkal, a magnetizmus lehetőségeivel, az álom és a képzelődések összefüggéseivel. Abban a novellájában, amelyben az élve való eltemetetés változatos borzalmaival ismerteti meg az olvasót, tudományos szakfolyóiratok közleményeire hivatkozik mint rémtörténeteinek forrásaira.

Hoffmann is, Poe is gyakran próbálja háborzongató történeteit a magnetizmus „tudományos” tapasztalataival igazolni és hihetővé tenni. Jókairól pedig találóan írja monográfiája, Zsigmond Ferenc, hogy még fantasztikus regényeiben is lépcsőket épít, amelyek a csodák világát a tapasztalati valósággal kötik össze. Ilyen lépcsőkül többnyire szakszerűnek látszó feltételezéseket iktat be, amelyek arra való, hogy „tudományos” alapot kapjon általuk az írói misztifikáció.

„Lázálom és realitás érintkezik képekben, s mindegyikből marad bennük valami. Pontosan, reálisan rajzolt képek, de a világításuk soha elő nem forduló világítás” – írja Cholnoky novellái kapcsán a kísértetlátó írók prózájáról Schöpfung Aladár.

4

Cholnoky a reális elemek alkalmazásával a végsőig megy el annak érdekében, hogy képtelen vagy kísérteties történeteinek minél valószínűbb látszatot adjon. Tárgyszerűség és fantasztikum, ráció és képtelenség, lázálom és realitás arányát, egyensúlyát, kölcsönhatását alkotának és művészi hajlamainak alaptörvényei határozzák meg. Képtelen történeteinek realizálása során olyan sok intellektuális elemet, történeti, földrajzi, etnográfiai ismeretanyagot halmoz fel és mozgat meg, hogy az olvasó néha már arra gyanakszik, hogy a tudományos problémák is érdeklik annyira, mint a misztikus dolgok, de Schöpfung Aladár megfontolt, reális jellemzése, miközben elismeri sok irányú tudományos érdeklődését, arra figyelmeztet, hogy nem volna helyes Cholnokyval kapcsolatban a racionális indítékok elsőbbségére gondolnunk. „Annyi sokféle ismerettel talán senki sem dolgozik mai írónk közül, mint ő... S a tudás területén is a rejtélyes dolgok érdeklik, amelyek a küszöbön megállítják a megismerésükre indulót: ezen belül csak a fantázia útjain juthatsz, a pozitív ismeret hézagait magadnak kell kitöltened elképzeléssel.” Más szóval: a tudomány is addig a határig érdekli igazán Cholnokyt, míg az általa vizsgált jelenségekben több a valószínűtlenség, a bizonytalanság, mint a lezárt, egzakt bizonyosság.

Abban a korban vált felnőtte, amikor új lendületet kaptak az egyiptomi és babilóniai ásások, amelyek sok mindent tisztáztak az ókori népek életével és kultúrájával kapcsolatban, de talán még több, megoldásra váró rejtélyt is felszínre hoztak. Tájékozódása ezen a téren is friss és mélyreható. Mindenképpen ismerte például az óegyiptomi próza *Westcar papyrus* néven jelzett gyűjteményét is, amely J. P. A. Erman szövegkiadása révén 1890-től vált hozzáférhetővé, mert egyik novellájában (*A négy táncosleány*, 1905) olyan motívumokat dolgoz fel, amelyek a gyűjteményben szereplő *Khufu és a varázslók* című történetből valók. Az ókori Babilon szürkés-vörös téglarengetegében játszó novellájában, a *Tammúzban* pedig, amely érzékletesen idézi fel az örökkévaló, aranyfényű Napisten lakodalmának megünneplésére készülő város hajnali ébredését, vallásfilozófiai nézeteit fejezi ki, azt a gondolatot, hogy az ókori keleti népek napkultuszában, a görögök és rómaiak mitológiájában, a zsidó és a

keresztény vallásban, a filozófiai tanok tételeiben a pantheista természetfelfogás ölt testet és folytatja létét a legkülönbözőbb megvalósulási formákban. „Legyek Adonáj, legyek Adonisz, hívjanak Főbusznak vagy Apollónak, tiszteljenek Wotannak vagy Hadúrnak, jelképezzen Jézus vagy az Ősparány: egy vagyok, mert minden vagyok. A levél vékony ereiben, a föld mélyén fülledő köszénben, az üvegen megtört szivárványban, a gőzben, az emberi kitalálás s a természeti erő minden megnyilvánulásában csak én vagyok otthon: a minden isten, a folyton isten, a Pantheosz.”

A „pozitív ismeret hézagait” gyakran tölti ki filozofikus, eszmetörténeti, művelődéstörténeti nézetek kifejtésével. Képelete nemcsak kísérteties látomásokat szabadított rá, hanem a legkülönbözőbb tudományos (és áltudományos) feltételezések labirintusait is végigjárta vele. Néha olyan elszántsággal veti bele magát ősi kultúrák, vallási felfogások, eszmerendszerek keletkezésének, egymásra való hatásának, egymásban való továbbélésének elemzésébe és ábrázolásába, mintha nem is a titokzatosságok vonzották volna, hanem a rejtélyes dolgok megoldásának reménye. Képzettársításai, következtetései, elméleti megállapításai viszont egyértelműen azt tanúsítják, hogy nem lett „hűtlen” (mert nem tudott hűtlen lenni) a jelenségek regényes felfogásához.

Szeretett elmélkedni és teóriákat kigondolni, egyszerű jelenségeket különböző viszonylatok rendszerébe helyezni. Arra is hajlamos volt, hogy egyértelmű érzések igazolására bonyolult lélektani vagy történeti magyarázatokat dolgozzon ki. Szűkebb hazájához, a dunántúli tájakhoz való vonzódását egyik eszéjében például azzal a feltételezéssel támasztja alá, hogy az ott lakó emberfajta évezredes kultúrák örökségét őrzi magában, mert az Ázsiából jött magyarság ezen a területen győzte le és olvasztotta magába a keltát, a hamisítatlan őseurópai.

Legmisztikusabb elbeszéléseinek reális vonásokkal megrajzolt színterei gyakran hazai tájak; az ősi Veszprém, a Balaton északi partvidéke vagy a Bakony erdőrengetege, amelynek betyárromantikája az ő képeletét is megmozgatta.

Miért vetítette lidérces álmait a szelíd dunántúli tájakra? Sajátos, hazai „pannon” legendakört akart teremteni Kisfaludy Sándor késő utódjaként, groteszkbe hajló elbeszélésekben folytatva a költő borzongató balatoni regéit? Vagy a reális környezetrajzzal, a dunántúli tájak színeit és hangulatát idéző ábrázolással is a lidércfényű kísértetieség kontraszthatását akarta fokozni?

Ha reális és hagyományos tájleírással indítja is az elbeszélést, a képek, hasonlatok, képzettársítások többnyire előre jelzik a feszültséget, amelynek az olvasó, előre haladva a novellában, egyre inkább a hatása alá kerül. „A hazug hold fogyatkozásban volt, s a növekvés C betűjét mutogatva úszott le az ég kárpitján, amelyet nyugtalanul, apró hullámmzással vert vissza a Vág siető vize. Ez az indulatos, ideges, neuraszténias folyó úgy ömlik bele Komáromnál a Duna nyugalmas, lassú verésű, nyárspolgár folyásába, mint ahogy az idegbeteg megy a szanatóriumba, ahol vagy gyógyulást, vagy elnyugvást talál.”

A *szürke ember* című novellája kezdődik ezekkel a sorokkal, a kitűnően szerkesztett, jól összefogott, érdekes cselekményű elbeszélés, amely jól példázza, hogy Cholnoky mit tanult, mit vett át a romantika izgalmas „horror” irodalmának témaköréből, de azt is, hogy kezében miként formálódott, hogyan alakult át a másoktól (az adott esetben Poe-tól) kölcsönzött nyersanyag.

E. A. Poe lelkes híve és elemzője, Elek Artúr arról ír, hogy amikor diákkorában az író elbeszélései közül először a *Morgue utcai kettős gyilkosság* került a kezébe, annyira eliszonyodott a borzalmas történettől, hogy végig se tudta olvasni a nyomasztó írást. A novella, amelyet maga Poe is *furcsa történetnek* nevez, egy kettős gyilkosság rejtélyének megoldásába avatja az olvasót. Miféle bűntény áldozata lett két nő, anya és lánya a párizsi Morgue utcai bérház negyedik emeletén? A lány holttestét fejfelé, magasan felgyömöszölve a kandalló kéményének szűk nyílásában találják meg. Az anya hulláját pedig a ház mögötti udvar követően fedezik fel, vértócsa közepén, szörnyen összezúzva és elnyomorítva. A rendőri nyomozás nem vezet eredményre, de a történetet elbeszélő férfi barátjának logikus következtetései alapján ki lehet deríteni, hogy a kettős gyilkosságot egy gazdája elől menekülő, hatalmas erejű, elvadult orángután követte el, miután a villámhárító drótján felkúszott a negyedik emeletre és behatolt a két nő lakásába. Nemcsak a borzalmak halmozása teszi próbára az olvasót, az író aprólékos „bizonyító” eljárását is fárasztó nyomon követni, mert Poe minden mozzanatot részletesen kidolgoz, megmagyaráz és főleg megindokol, azzal a céllal, hogy logikus látszatot adjon a képtelen történetnek.

Cholnoky novellájában, *A szürke emberben* nem két, hanem három embert, három fegyveres katonát öl meg a komáromi várban az állatseregletből megszökött nagy erejű gorilla. Teljesen irreális módon még emberi ruházatot is ölt magára az állat. Mégis, ahogy az író a három gyilkosság történetét

elbeszéli, bizonyos mozzanatokot közvetlenül ábrázolva, másokat homályban hagyva és az olvasó képzeletére bízva a kiegészítést, olyan légkört tud teremteni, hogy eszünkbe sem jut firtatni a különös história hitelességét. Az E. A. Poe-tól kölcsönzött témát nemcsak Jókai komáromi tájaihoz, hanem az író szelídebb, realisabb, anekdotikusabb regényességéhez is közelíti.

A megmagyarázhatatlan, különös dolgok bűvöletében élő író a jelenségek reális szemléletére és ábrázolására is fogékony volt. Vannak elbeszélései, amelyekben hagyományos, realista eszközökkel rajzol lélektani problémákat (*Durhán fia*), sőt olyanok is, amelyekben a misztikus képzelődésre való hajlam túlzásait és gyermeketeg megnyilvánulásait gúnyolja ki (*Bertalan Lajos lelke, Kökküregén kán fogai*).

Két remek elbeszélése (*A senkik szigete, Az automatában*) pedig új, realiztikus törekvések kiindulópontja is lehetett volna. Fölfedezett valamit az életből, amire nálunk előtte csak a fővárosi élet rejtelmait rajzoló Nagy Ignác és a *Gazdag szegények* Jókaija figyelt fel, megérezte a külvárosi mellékutcák, öreg bérházak, hagymaillatú csapszékek, hajnalig nyitva tartó lebujok, krajcáros találkahelyek egzotikumát, a rendezett felszín alatti vegetáció eleven nyüzsgését, észrevette a banálisban a megörökítésre méltót, a groteszk megnyilvánulásokban az életszeretetet, a derűt, a humánusmot. Szemlélete és ábrázolásmódja újszerű volt és eredeti, de a továbbiakban nem aknáztá ki azokat a lehetőségeket, amelyek az általa felfedezett félbohém-félproletár világ friss benyomásaiból, erős impulzusaiból adódtak.

5

Az íróról szóló (mind ez ideig egyetlen) disszertáció szerzője, Faragó Erzsébet 1936-ban megjelent munkájában arra hívja fel a figyelmet, hogy Cholnoky átmenetet képez a fantasztikus romantika és a romantikus ironia között.

Cholnoky ironizáló hajlama, groteszk látásmódja, ördögi humora legszabadabban és legváltozatosabban azokban az elbeszéléseiben érvényesül, amelyeknek visszatérő hőse Amanchich Trivulzió, „az óceán hajdani császára, az utolsó kalandor”, a „hórihorgas, fekete és kampós orrú dalmata”, a félig olasz, félig délszláv „kvarneró-kreol”, aki „olyan dolgokon ment keresztül, amiből egész regény kitel-lenék”.

A Trivulzióról szóló elbeszélések valóban úgy hatnak, mintha egy groteszk kalandregény fejezetei volnának. Sorsban, karakterben, gesztusokban Trivulzió közeli rokona a pikareszk regények hőseinek. Hozzájuk hasonlóan ő is maga meséli el megdöbbentő tetteinek, félelmetes kalandjainak és hányódtatásainak történetét. Életformája a kaland, élete a legképtelenebb szélsőségek között ingadozik. Hol napidíjas, hol egyeduralkodó, hol fejedelmek meghitt barátja, hol meg úgy bánnak vele, mint közönséges bűnözővel. Sorsa végigkergette földön és tengeren, de megjárta vele a mélységek és magasságok végleiteit is. Marseille-ben, egy kormányozható léghajós famulusaként tengerbe zuhan, amikor pedig a Pacifico-vasút mozdonyán teljesít szolgálatot, a kazán robbanásakor ő is magasba vetődik, tizennyolc percig lebeg a levegőben, majd a Sós-tóba esve megmenekül. Álmodozó és ironikus, hős és antihős egy személyben, a szerencse kegyeltje és megtagadottja. Legnagyobb hőstette végső soron a megmaradás, a képtelen helyzetekből való, bármi áron történő megszabadulás. Amikor tengeri kalózkodás közben szorult helyzetbe került, úgy menekül meg társaival az őket üldöző hadihajó elől, hogy puskaporral felrobbantanak egy apró, vulkánikus szigetet. A cinizmus mellett a naivság, sőt a lovagiaság sem idegen jellemétől. Fél szemét úgy veszti el, hogy tettleges szóváltásba keveredik egy csúnya szájú matrózzal, aki haragjában mindig a mennybéli szent asszonyokat és hajadonokat káromolja mosdatlan szavaival.

Trivulzió képtelen kalandjai a hős előadásmódja révén válnak, ha nem is történelmi, de szubjektív-lírai értelemben hiteles történetekké. Cholnoky úgy jellemzi kedvelt figuráját, hogy mértéktelen a hazudozásban, de el is hiszi, amit magáról mesél. Olyan hazudozó, aki alapvető tényekben nem hűtlen az igazsághoz, csak a színeket hazudja rá a dolgokra, ahogy azt a költők is teszik.

A nagyot mondó, képtelen történeteket kitaláló *utolsó kalandor* figuráját állítólag élő modell alapján alkotta Cholnoky. Faragó Erzsébet említi ilyen vonatkozásban Kompolthy Tivadart, „a rezes orrú, öreg tengerészt”, akinek alakját sokszínűen rajzolta meg kalandos történeteiben az író. Amikor Cholnoky kezdő újságíró volt Veszprémben, valóban élt a városban egy Kompolthy Tivadar nevű

költő, szerkesztő, nyomdatulajdonos, aki fiatal korában tengerésznyövendék volt Fiumében, majd bejárta a nagy világtengereket, és 1873-ban *Tengeren és szárazföldön* címen kiadta inkább némi epikai érzékről és realitás igényről, mint merész képzelőerőről tanúskodó útíráseit.

Lehet, hogy valóban Kompolthy figurája adta Cholnokynak az első indítékot Trivulzió megformálásához, de akár élő modell alapján dolgozott, akár képzeletből teremtette hősét, annyi bizonyos, hogy a sokat fecsegő tengerészről szóló elbeszéléseiben saját nosztalgiái is kifejezést nyertek. Őt, aki a hazai tájakon túl csak Bécsig és Fiuméig jutott el, úgy vonzották a végtelen tengerek, rejtelmes szigetcsoporthoz, távoli tartományok, mint egy sokat olvasó, lázas képzeletű kamaszfiút az elérhetetlen földrészek. Hőseinek sorsát rajzolva a legkülönbözőbb létformák változataiba képzelhette magát, olyan kalandokba, sikerekbe és veszélyhelyzetekbe sodorhatta Trivulziót, amelyekre bizonyára ő is vágyott.

A Trivulzió-történetek létrejöttének belső indítékait közvetett módon egyik didaktikus jellegű elbeszélése, a *Famaguszta* világítja meg, amelyben egyébként nem szerepel Trivulzió. Korán sötétedő, decemberi késődelután, három férfi gyertyafény mellett a *mindnyájunkban benne rejlő meseország*ról beszélget. Az egyik arról ábrándozik, hogy a tél hidege, nyirkossága elől Asszuánba, a Nílus vidékére fog menekülni, az örök nyár hazájába, ahol mindig meleg napsütést talál. A másik északra vágyik, Norvégiába, Finnországba, ahol igazi tél van, ahol kemény a jég és fehér a hó. A házigazda viszont – nyilvánvalóan az író gondolatainak kifejezője – a ciprusi Famagusztról beszél, a kővé vált mesevilágról, ahol a gyermekkorunkban olvasott történetek szereplői laknak. Oda kellene eljutni, de nem a térképen megtalálható városba, hanem a vágyainkban létezőbe, amelyet képzeletünk teremtett, mert minden emberben ott él halványan, ködösen, álomszerűen az ismeretlenre, az örök napsütésben ragyogóra, az elérhetetlenre való vágyakozás.

6

Cholnokynak jelentős része volt abban, hogy a magyar próza ismét közelebb került a poézis forrásaihoz, és olyan érzések, hangulatok, sejtelmek és borzongások kifejezésére vált alkalmassá, amelyekre elődjei és kortársai nemigen találtak még szavakat. „Ő volt az első stílusdestruktor – mint Tóth Árpád írta róla –, aki új szavak és merész fordulatok dinamitjával robbantott fel ősi szürkéségű, diluviális merevségű nyelvszerkezeteket és eszme-közeteket, hogy új, bujább és színesebb tenyészet televényévé porhanyósítsa őket, amelyből aztán kinőjenek a *holnap* virágai.”

De bármennyire fontos szerepe volt is a hagyományos kifejezési formák lazításában, a próza transzcendens irányú fogékonyságának kiterjesztésében, új területek „módszeres” meghódításához és birtokba vételéhez, tehetsége állandó továbbfejlesztéséhez nemigen volt sem ereje, sem alkotói fegyelme, talán világosan körvonalazható elképzelése sem.

A véletlennek, a kiszámíthatatlan tényezőknek, az ösztönösségnek, a váratlan „ihlet” termékeny ajándékainak sokkal nagyobb szerepük volt nála, mint azoknál a pályatársainál, akik szívós munkával, tudatos önfegyelmekkel építkeztek, akik minden erejükkel egyéniségük kiteljesítésére, alkotói terveik megvalósítására törekedtek, akik egész létüket művük kihordásának szolgálatába állították.

Ha nagyobb tudatossággal, erősebb koncentráció hajlammal alkot, bizonyára egyenletesebb színvonalú, szervezeten egész, kevésbé eklektikus életművet hagyott volna hátra, így viszont annál meglepőbbek váratlan felvillanásai, ragyogó telitalálatai, művészetének azok a nagy pillanatai, amelyek néhány rendkívül szuggesztív hatású, szélsőségesen bizarr novellája születésének titkát rejtik magukban.

Legérdekesebb és egyben legrajzeletesebb elbeszélése, *A kövér ember*, amely néhány hónappal váratlan halála előtt jelent meg (az első közléskor még *Utazás közben* címen) a *Képes Hét* 1912. február 25-i számában, teremtő képzelete egyik utolsó felizzásának dokumentuma. Mindarra, amit ebben a novellában fölényes biztonsággal valószínűsít meg, korábban is törekedett, de csak most sikerült ilyen magától értetődő természetességgel véghezvinnie az elérhetetlennek látszót: a valószínű cselekmény *totális átjártságát* a képtelenség síkjára, mégpedig úgy, hogy a történet továbbra is megőrizze éles körvonalait, érzékletességét, minden mozzanatában a realitás látszatát.

Balaton vidéki groteszk legendáriumának egyik legbizarrabb darabja ez az elbeszélés. Füllasztóan meleg, ólomszürke nyári estén kellemetlen utas ül be a Jutas felé tartó vonat egyik fülkéjébe, ahol a történet elbeszélője addig magányosan utazott. Gyötrelmesen izzadó, asztmatikusan lélegző, lila arcú, nagy kövér ember az új útítárs, aki letelepedve nyomban beszélgetést kezdeményez, hogy elmondhassa az arácsi Berta Dávid tragédiájának *valódi* történetét. Szerinte ugyanis egy szó sem igaz abból, amit az

eset kapcsán az újságok írtak. Berta Dávid nem lett öngyilkos, nem igaz, hogy szerelmi bánatában a Balatonba ugrott. Tulajdon testvérbátyja, Berta Dániel ölte meg, egy másik férfi segítségével, egy lány miatt. Részletesen elmeséli, hogy éjnek évadján az áldozatot megkötözött kézzel halászcsonakon a Balaton közepére hurcolták, a nyakára kötelet hurkoltak, és amikor már megfulladt, testét a tóba dobták. Mire a történet végére ér, az is kiderül, hogy *ő maga az áldozat*, akit a kalauz csak szánalomból (és némi borzavalló reményében) engedett átjönni a teherkocsiból, ahol a jég között szállították, mert a vizsgálóbíró, büntényre gyanakodva elrendelte a Balatonból kifogott holttest boncolását.

A romantikus kísértettörténetek hagyományos fordulataitól, kellékeitől megszabadulva, realitás és irrealitás együttes látásával és érzékeltetésével olyan kézzel fogható közelségbe hozza Cholnoky az abszurditás tartományait, mint senki előtte a magyar prózában. „A valóságból és a valóságfelettiből, a konok tudásból és a költői látomásból gyúrta össze a maga novella-műfaját, egyedülállót irodalmunkban – írja róla, *A kövér embert* elemezve Illés Endre. – Mintha csak előfutára volna *A per*, a *A kastély* írójának: Kafka építkezett így – és Cholnoky Viktor is tudta a titkot, hogyan kell meggyőző valóságdarabokból kiszabadítani a háborzongató valószínűtlent.”

7

Megelőzte volna Cholnoky a korát? Elébe vágott volna kortársainak? Műveinek többsége alapján inkább a századforduló eklektikus újat keresői között érezzük a helyét, néhány kiugró remekműve viszont ellene mond az irodalomtörténeti kategorizálások legóvatosabb, legrugalmasabb kísérleteinek is. „Csupa kontraszt, furcsaság, álombeli alak az egész ember. Rajongóknak és gyűjtőknek való, mint egy régi, ritka kis biblia vagy valamely ékköves gyűrű, amit egy porrá vált régi pápa sírboltjában találnak. Magyarország egyik legfurcsább és legtehetségesebb embere” – írja róla Krúdy Gyula.

Cholnoky László, bátyja alkotói egyéniségét elemezve, nagyon fontosnak tartja azt az idegenséget, amely szerinte Cholnokyt saját korától elválasztotta. „Már néhány száz évvel ezelőtt kellett volna megszületnie – írja 1917-ben a *Nyugaton*. – Kétségtelen ez, mert a *mában* soha, egyetlen percre sem volt itthon, úgy, amint itthon vagyunk talán mi, többiek. Azt kell hinnem, hogy az ő belső életének minden kínos hánykolódása... vergődő küzdelem volt a meg nem egyező korral, ami végül is legyűrte és rákényszerítette a szép, nemes rezignációra.”

Mindehhez azt is hozzátehetjük, hogy Cholnokyra a régmúlt korok eszményítése sem volt jellemző. Érdekelte az évezredes kultúrák kölcsönhatása és szellemi csereforgalma, de nehéz volna a történelmi múltból olyan időszakot találni, amelyről azt mondhatnánk, hogy érzelmileg oda tartozott, hogy nosztalgiaiban egy másik korszak „honpolgára” lett volna.

A jövőt, az emberiség következő évszázadait sem képzelte a saját koránál vonzóbb birodalomnak. A fél évvel halála után megjelent *Néhusztán meséiből* című kötetében kiadott tudományos-fantasztikus novellája, az *Új világ*, amely a jövőről való elképzeléseit (vagy inkább képzelődéseit?) rögzíti, szellemi végrendelkezését is magában foglalja a szó tágabb értelmében.

Milyen jövő vár az emberiségre? Milyen lesz évszázadok múlva az emberiség sorsa? Milyen vonások jellemzik majd a következő évezred közepe táján az ember létformáját?

A 2500-ban játszódó novella az emberiség fejlődésének azt a korszakát mutatja be, amelyben a teljesen tudományos életmód tökéletes megvalósulásával már létrejött az új világrend. A javak arányos elosztásának eredményeképpen senkit sem fenyeget a szegénység, a betegségeket is csak úgy őrzi az emlékezet, mint a múlt riasztó rémeit. Először a tüdővést és a vérbajt sikerült legyőzni, majd az idegbetegségek ellen indítottak hadjáratot. Ez utóbbi nem volt könnyű dolog. Az idegbaj ellen folytatott harc következtében többen pusztultak el, mint a népvándorlás idején. Hatalmas áldozatot követelt az ópium legyőzése is, amikor pedig az alkoholt sikerült kiirtani a világból, tízezrek következtek el öngyilkosságot, mások viszont egymást pusztító örvényben törtek ki. A „fejlődés” útja együtt járt a degeneráltsággal, a neuraszténiasokkal, a hisztérikusok módszeres „kivesztésével”. Végül különböző atavisztikus jelenségek visszaszorításával és megszüntetésével megvalósult „a nagyon egészséges, az egymáshoz undorodásig hasonló emberek világa, azoké, akiknek nem volt többé vágya, csak az önfenntartás és a fajfenntartás szigorúan megszabott kötelességei”. „Mindenki otrombán egészséges volt, mindenki tudta, hogy véredényrendszere is, a gyomorsava is pontosan száztizenkilenc éves korában mondja fel a szolgálatot, és mindenki örvendve várta azt az időt, amelyben elhurcolkodhatik ebből az árnyékvilágból.”

Amilyenek Cholnoky a jövő évezred közepe táján végleges formáit megtaláló új világot látja és látatja, az éppúgy a ráció rémuralmával azonos, mint *Az ember tragédiája* falanszterjelenetében bemutatott létforma, csak amíg a *Tragédiában* a tudósok ésszerűsége és hasznossági elveken alapuló diktatúrája nyomja el az embert és ítéli sorvadásra az egyéniséget, a fantáziát, az érzelmi életet, a Cholnoky elbeszélésében ábrázolt új világban az *egészség* elvének kíméletlen, erőszakos megvalósítása fordul szembe a boldogságra törekvő ember vágyaival.

A tökéletesen egészséges emberek társadalmáról rajzolt pesszimista torzképe nem valamiféle groteszk ötlet váratlan terméke, hanem Cholnoky életfelfogásának – egyben esztétikai nézeteinek is – egyik legsajátosabb megnyilatkozása. Már az is jellemző, hogy a tökéletesen egészséges emberek világát úgy képzei el, hogy az csak nagy emberirtások és mérhetetlen szenvedések árán jöhetne létre, de az egészségesek egyeduralmán alapuló társadalmi berendezkedés minden bizonnyal akkor is taszítaná, ha bizonyos volna afelől, hogy az nagyobb válságok és emberi érdekek sérelme nélkül is megvalósulhat.

Romantikus elődeivel és számos író-kortársával osztozva, az egészséget az irodalom, a művészet, a magasabb rendű szellemi élet akadályának, a mámort, az álmot, a betegséget az alkotó képzelet legfontosabb ihletőjének tartotta. Egyik didaktikus jellegű elbeszélésében, *Az Ofélia-szanatóriumban*, végső következtetésként azt a gondolatot fogalmazza meg, hogy ha megvalósul a tökéletesen egészségesek társadalma, megfelelő adagolással alkoholt és kórokozókat kell újra bevinni az emberek szervezetébe, mert a világot nem az egészségesek viszik előre, „hanem a lázban égő agyvelők, a rángatózó idegrendszerek, a testi-lelki nyughatatlanságok”. A már említett és idézett *Tartini ördögében* pedig azt fejtegeti, hogy boldogok, „akik a velük született degeneráció ördöge folytán” újat tudnak alkotni vagy „a fiatal korukban beszerzett neuraszténia segítségével tudják meglátni a kísérteteket”, de ha az alkotó az egyik „kiváltsággal” sem rendelkezik, ha nem született degeneráltan és neuraszténiát sem sikerült szereznie, még mindig segíthet rajta a rum, „a jó öreg sárga ördög” okozta mámor.

Bármilyen erős következetességet tanúsít is Cholnoky a betegségnek, mint művészetet teremtő tényezőnek a hirdetésében, tévedés volna azt hinni, hogy kora egyik pusztító tévhitének vált áldozatává. Sokkal inkább arról van szó, hogy saját életmódjának, alkoholizmusának, széthullásának igazolását kereste a romantikusok által megfogalmazott és a századforduló évtizedeiben újra divatossá váló elméletekben.

Igazi tragédiája nemcsak abban rejlik, hogy önpusztító életmódja miatt idejekorán megöregedett, hogy mindössze negyvennégy évet élt, hanem abban is, hogy mélyreszállásaiból, a tudat szintje alá való ereszkedéseiből, a mámorban való elmerüléseiből nem volt ereje még többet a felszínre hozni, hogy az emberi lélek ismeretlen tartományainak nem válhatott igazi felfedezőjévé, hogy életét, saját elképzelésével ellentétben nem a művészet, hanem a mámor oltárán áldozta fel, túl korán, és kevesebbet hagyva az utókorra, mint amennyi képességeiből tellett volna.

Kálmán Vargha

UN VOYEUR DE REVENANTS MODERNE (VIKTOR CHOLNOKY)

Kosztolányi Dezső a apelé le “voyeur de revenants hongrois” l'artiste caractéristique de la littérature romantique du tournant du siècle, Viktor Cholnoky. Cholnoky même a fait des tentatives pour justifier, dans une étude, la raison d'être de la littérature voyant des revenants et représentant l'absurde de son époque. D'après lui, chaque écrivain véritable est un voyeur de revenants en ce sens qu'il crée ses figures des frémissements, des sombres profondeurs de son âme. Dans ses nouvelles, il a continué en partie le romantisme d'E. T. A. Hoffmann, d'E. A. Poe et de Jókai, en partie, en surmontant les prédécesseurs romantiques, il sert de transition à de tels phénomènes de la littérature du XXe siècle, comme p. ex. Franz Kafka. Dans sa nouvelle la plus intéressante, intitulée *L'homme gras*, il produit, avec un naturel implicite, ce qui semble être inaccessible. Il “fait jouer” à la victime d'un assassinat, après sa mort, un rôle plus que réel et “vivant”. Il transmet l'action de la nouvelle partant d'une manière vraisemblable, sur le plan de l'absurde total, tandis que l'histoire conserve jusqu'au bout ses contours aigus, son caractère sensuel, l'apparence de la réalité dans tous ses moments. En se délivrant des tournures, des accessoires traditionnels des histoires de revenants romantiques, en faisant voir et sentir à la fois la réalité et l'irréalité, il réussit à nous faire approcher les territoires de l'absurde, comme personne avant lui dans la prose hongroise.

BABITS MIHÁLY „ISKOLAI FÜZETE”

Babits Mihály „iskolai füze” a költő halála után került be – igaz, nagyon szolidan – az irodalmi köztudatba. Illyés Gyula Babits *Hátrahagyott versei* bevezetésében említi: a kötet B csoportjában levő műveket „abban a kockásfedelű iskolai füzetben leltük, amelybe a költő a »Jónás könyvé«-t írta, s amelynek fedelén az 1937-es évszám olvasható”.¹ A „kockás” fedőlap azóta elveszett; így immár az 1937-es évszám sem olvasható a füzetben; amelybe a költő – látni fogjuk –, Jónás könyvének csupán a kezdetét írta be.² Illyés után egyedül Basch Lóránt tesz említést *A Balázsoldás története* című emlékezésében a füzetről, felismervén, hogy az *diárium* benyomását kelti.³ S noha Bascht az Illyés közölte 1937-es évszám arra a feltételezésre ösztönözte, hogy a füzetben szereplő 1936-os verseket a költő utólag másolta be, módunk lesz belátni, hogy „verses diáriuma” csaknem kivétel nélkül bizonyosan közvetlen bejegyzések révén vezet – ha megszakításokkal is – 1936-tól 1939 elejéig.

*

Az első bejegyzések még nem évszámhoz, csupán bizonyos körülhatárolható lelkiállapothoz köthetők. Ez pedig valamiképpen a *termés begyűjtésének* és a *számvetésnek* az állapota. Első füzetbeli írásai erre utaló aforizmák. „Ideje van a halászatnak, és megvan az ideje a hálószerítésnek” – olvassuk a nyilvánvalóan a bibliai *A Prédikátor könyve* harmadik részére utaló, ám mégsem onnan vett megállapítást. Majd pedig ezt: „Csak gyümölcscsel megrakott fára dobálnak köveket.” Amely már a megkövezetés képzetével egyszerre fejezi ki az üldöztetést, a megaláztatást, a pusztulást, s a költő *termő voltát*, amely egyetlen vigasza. S ez utóbbival a füzetbeli első töredéke is külön árnyalást nyerhet.

Vörösréz tartott
 ón lanyhuló
 ólom jól tartott
 Horgany nyugodt

Az enigmatikus négy sor (Babits szerette a rébuszt; ismeretes *Rejtvények* című kis versfüzére) a *bronz* összetevőit rejti. És e számvetéshangulatban feltehető, hogy felötölhetett benne az *Exegi monumentum aere perennius*, az ércnél maradandóbb, ronthatatlan mű horatiusi gondolata. És lévén szó begyűjtésről, számvetésről, lélektanilag megalapozottnak tekinthető, hogy Babits egy sornyi töredékkel, a „Zöld jég és fehér köd...”-del, szintén e füzetbe kerülő, egy évvel későbbi számvetés-verse, az *Indulás az öregkorba* egy motívumát vetíti előre. Lelkében már megfogant az egyirányú, visszafordíthatatlan „sarkutazás” tragikus érzése.

¹ Babits Mihály *hátrahagyott versei*. Bp. 1941. 5.

² A füzet lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár kézirattára, Fond III/2303. A hivatkozott vagy idézett művek füzetbeli folioszámát illetően a megjelenés előtt álló Babits Mihály kéziratainak katalógusához utaljuk az olvasót. Azok az idézetek, művek, variánsok, amelyekhez korábbi közlési helyet nem adunk, e dolgozatban jelennek meg első ízben.

³ Látóhatár, 1965. 938–941. A füzetéről: 938–939.

A számvetés során igazságtalanságokra, megaláztatásokra, a szellem emberének félrelökésére utal aforizmája – „A város legbutább embere mutathatja meg az iskolába vezető utat” –, és két töredéke; „S más ilyzerű bátor / újonc literátor...”, valamint az összegyűjtött verseiből ismert „Mint a gróf, ki inasát...” kezdetű.⁴ Majd egy metrumpróba – Bizanci birodalom –, s utána az első datálható töredék:

U – | U – | U U –

Esik-e az eső
Abessziniában?

Amit csakis Etiópia olasz annexiója válthatott ki belőle; nem keletkezhetett az esemény, vagyis 1936. május 9. előtt.⁵

Majd e töredék után újabb – ezúttal nagyon is jelentéssel – metrumpróba következik:

U – U – U – U U –
Hidegre égetem magamat

Mintha ezt a sarkított ellentétet kifejező metaforát továbbfejlesztve, a *Sarkutazás* és az *Indulás az öregkorba* ikerversét készítené elő a következő, remekművű, füzeti töredék:

A gleccserek kékesfehéren
csillognak a délszaki tenger
mély fekete vizében.
Magány, határtalan magány.
Alattunk mélyen az örök jég.⁶

Ezt követi egy aforizma részlete után a *Restség dicséreti*.⁷ Fogalmazványának érdekessége nem a végső szövegtől való kisebb-nagyobb eltérésekből ered, hanem abból, ami a füzeti kéziratból még eleve hiányzik. Az elmúlás érzetével terhes záróstrófa. Csak a következő prózatöredék sejtet annyit, hogy valami veszésre áll:

mint kártyában volna egy *patience*
mely nem akar kijönni semmikép.

Milyen jól indult!

Ami a *Restség dicséreti* végső változatában ott van tragikusan – a menekülő idő, a zsugorodó élet –, az kap megannyi árnyalással a *meglódult naptárban* – Rába György felismerése szerint –

⁴ *Babits Mihály összegyűjtött versei* (A továbbiakban: ÖV), sajtó alá rend.: BELIA György, Bp. 1977. 632.

⁵ A hazai italomán értelmiség több-kevesebb illúzióval viseltetett Mussolini Olaszországa iránt. Kiolvasható ez Kosztolányinak a *Giovinezzát* – igaz, egészen átpoetizálva idéző – verssoraiból (Útiraj-zok-Bologna); Fenyő Miksának az Etiópia elfoglalását kulturális érdekű érvekkel „igazoló” hírlapi cikkéből; és – bár ennek inkább udvariassági gesztus-értéke volt – Babits 1940-ben adott, a San Remo-díjat méltató nyilatkozatából, OSZK, Fond III/1863/10–13. Az etióp „kaland” pedig egyik fejezetcíme lett Karinthy regényének; az *Utazás a koponyám körül*-nek (*Addisz Abbeba*).

⁶ Vö. ÖV. 632. Ott tévesen a „mély fekete” egybeírva.

⁷ Megírásának ideje: 1936. nyár. Ugyanez év októberében Babits megjelenteti a *Nyugatban* (240–241.) Fogalmazványa tehát még 1936 nyarán került a füzetbe, nem pedig, mint Basch véli az 1936-os versekről, utólagos bejegyzésként. – Az aforizma egészét l. *Babits Mihály revüje* (a továbbiakban: *Revü*) stílus c. részeként. Az alábbi, „mint kártyában volna...” kezdetű prózatöredék a *Revü* Napló c. részében – Megjelent: *Babits Mihály revüje, Színházi Élet*, 1937. 9. Február 21–27. 6–7. Újra: Babits: *Önéletrajzok és interjúk*, szerk. GÁL István és TÉGLÁS János, Bp. 1980. 84–89.

alvilági, purgatóriumi szimbolikát, annak dantei értelmében.⁸ Több strófája tűnik fel Babits füzetlapjain, ha még nem is végső letisztultságukban. Ám négy sor a versfűzér második darabjához, *A kitámasztott esernyő*-höz külön figyelmet érdemel:

... ahogy magáról az esőt lerázza,
mint keresztvizet egy dacos pogány,
kinek nem csillapul parázna láza,
bár a megváltás cseppje homlokán ...

Csak hogy ez a káprázatos négy sor nem került, *nem kerülhetett* Babits versébe.⁹ Az életerős pogány dac e szimbolikájának nem lehetett helye abban a versben, ahol még a táj is oly tragikussá lesz, mint *A kitámasztott esernyő* záróstrófájában, amely a füzetben együvé kerül a következő tagvers, *A reszketők felekezete* első két szakaszával, hogy végül Pomóna tánca utolsó két strófájának – a végső változatnál sokkal közvetlenebbül fogalmazott – üzenetével záruljanak a füzetben *A meglódult naptár* fogalmazványrészletei.

... érik a szőlő. Oly hamar cseréli
fogásait nagy asztalán a nyár.
Ki tudja, hányszor fogom még megérni
hogy étrendjével így végigkínál?

Mint írigy gazda, kapkodja a tálat
s én sóhajtvá nézek utána már.
Gyomrom nehéz bár, étvágyam kifáradt,
mégis maradj még kissé, drága Tál!

*

Babits 1936 nyarán félretehetette füzetét. A következő bejegyzett vers, az *Indulás az öregkorba*, 1937 májusában született. A mű több áthúzott részének olvasása nem visz közelebb az amúgy is egyértelmű költői mondandóhoz, az utolsó útszakaszra történő felkészülés megérezékítéséhez, „csupán” a mű tökéletesedésének folyamatát mutatja. A dátum azonban lényeges. A napló (a hagyományos is) többnyire válságtermék. S oka volt a költőnek arra, hogy 1937 tavaszán folytassa verses „diáriumát”.

Több éves légzési panaszának krónikussá válása során 1937 áprilisában gégeszűkületet, majd ennek okaként daganatot állapítottak meg nála az orvosok.¹⁰ Újabb orvosi konzultációk közepette április 27-én vagy 28-án lakásán fogadta Schütz Antalt, a dogmatika professzorát. Babits meggyőnt neki.¹¹ Másnap felkereste Korányi Sándor professzort, az ország legnagyobb orvos-tekintélyét. Ettől kezdve egyre inkább hajlott rá, hogy vállalkozik a műtetre. Mindez annyira kimerítette, hogy 1937. május 8-án beköltözött a margitszigeti Nagyszállóba, és ott lakott június 3-ig.¹² Hihetően az *Indulás az öregkorba* még nem margitszigeti vers, hanem talán a Korányi-vizit és a Nagyszállóba történt beköltözése között készült. (A szigeti versekben az otthon rendszeresen használt fekete tintát többnyire kékre cserélte, bizonyosan töltőtollal jegyezgetett a szabadban, vagy a szállóban a szobájától távol, s láthatjuk majd, hogy a margitszigeti hangulatváltás írásában nyomon kísérhető.) Ám a vers tükrözi azt a lélekál-

⁸ RÁBA György, *Babits Mihály*. Bp. 1983. 304.

⁹ Belia György önálló töredékként vette fel. *ÖV*. 632.

¹⁰ A betegség alakulásáról: BASCH Lóránt, *A halál pitvarában*, Je 1962. 2. 90–99. A gégeszűkületről: 94. Újabb: *Babits Mihály beszélgetőfüzetei*, sajtó alá rend. bev. BELIA György, I. köt. Bp. 1980. Belia bevezetése, 5–17. A hivatkozott rész: 8.

¹¹ BASCH, i. m. 96. *Beszélgetőfüzetei*: I. 9. (Belia a bevezetőben április 27-re, Basch 28-ra teszi a látogatás idejét.)

¹² *Beszélgetőfüzetei*, I. 9.

lapotot, amelyben költője elhagyhatta otthonát. „Az én utamnak egy esélye / és biztos vége a halál.” S az ezt – igaz, nem közvetlenül – követő, feketetintás töredékek közül is kettő, mintha csak az *Ősz és tavasz között* kietlen szöležének hangulatát idézné.

felettem.
A szőlőhegyen álltam
s a hideg fűrtöt ettem.
*

Eszembe jut egy sáros szőlőtő

S a kettő között:

Lehet-e élni evvel a szeszélyes
érzékenységgel, evvel a bolond
reszketésséggel ebben a veszélyes
világban . . . — — — ?¹³

A füzet e helyén valóban szó lehet esetleg utólagos bejegyzésekről. Igaz, a két szőlővel kapcsolatos töredék közül az első mindenképpen őszi emléket hoz, de a második is inkább lehet őszi, mint tavaszi emlék. Mégis elképzelhető, hogy 1937. március végi szekszárdi útján bukkantak fel ezek az emlékezetében, mikor is súlyosbodó betegségének tudata vitte haza szülővárosába, ahol elbúcsúzott kedves családi szöležüktől.¹⁴ A következő, *Nem lovon, nem is úri bricskán* kezdetű versről pedig Basch Lóránt határozottan állítja, hogy azt öccséhez 1936 tavaszán írta, és így utólag másolhatta be valóban a füzetbe.¹⁵ Lehet, hogy ezt is szekszárdi útja juttatta az eszébe. Ám ezután nyomon követhetők Babits margitszigeti versei, töredékei, feljegyzései, különös „őszikái”.

Már az *Indulás az öregkorba* befejezése alatt „gyanús” az aláírt két töredék, nemcsak a fekete tintától elütő kék szín miatt, hanem az első hangulata okán is.

Azt mondják, vannak husevő virágok.
Én ismerek egy husevő virágot . . .

Majd az öccséhez írt vers után, kicsit filmszerűen, megindulnak a feltehetően már margitszigeti képek. Mindjárt a kezdetben egy szállodának tűnő pillanatfelvétél:

Ez a finom pap aki itt ül
gombos, galléros, elegáns
reverendában, s arca jelzi
hogy ő nyugodt, nem éri gáncs

S alatta a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* egy mondatának – „Magyar vagyok és úr, mint akárki.” (Nyugat, 1919. 928.) – variációja, alighanem az *Ezüstkorba* tervezett újraközlés kapcsán:

Úr vagyok mint akárki. Ez az ország
enyém úgy mint akárkié.

¹³ Az utóbbi töredék: *ÖV.* 632.

¹⁴ Vö. ILLYÉS Gyula, *Az ismeretlen.* in *Babits-emlékkönyv*, Bp. 1941. 191–192. és Basch, *A halál pitvarában*, in *i. m.* 93–94.

¹⁵ A vers: *ÖV.* 648. Vö. BASCH, *A Balázsolás története*, in *i. m.* 939.

Majd egy, a *Revűben* megjelent elmélkedéséből, az *Érzelmi hallucinációból* vett gondolat, „Érzelmi hallucináció (a képzelt őszinteség)” és az ugyanott közreadott *Aforizma* következik egy szónyi változtatással: „A mágnes vonzza a rokon fémet, s asztalon hagyja a papírszeletet – pedig az könnyebb.” Ezután egy lelki fénykép az immár bizonyára új környezetben még fel nem engedő ember riadalmáról:

En nem tudom, mi ok miatt
de szívem egyre
riog, riad . . .

S az első természeti kép:

Az alkony fagyos ollajával
lenyirta sörényét a napnak,
arany-sörényét – most kopasz,
símafeje . . .

Majd egy feljegyzés után egy tájképtöredék:

tunyán
egy hosszú uszály uszott a Dunán

Felette Török Sophie írásával: „Margitsziget 937.”

És játszibbakká válnak Babits töredékei, jelezvén, hogy a lélek mégiscsak kezd felengedni valamelyest. Már az „uszályos” töredék is ezt sejteti. És még néhány, egyelőre zavartalanul:

–U–U puritán
–U–U irigyen néz
valami kis pár után

*

elmereng egy álmon, ah!
–U–U–U–U
–U–U almanach . . .

Ebben a kettőben a *Revűben* közölt *Verstöredéket* kísérelte meg variálni. Vagy a *Revű* korábbi töredékeit másolhatta ide? Majd ezek következnek:

. . . éjfényű és hajnalsötét

*

. . . mindenféle kagyló,
békateknő, csigahéj . . .

*

a mellén egy
óriás
brilliáns

*

bús fülében trombitáik
hangja ott csengett sokáig

*

Már Basch Lóránt észrevette a margitszigeti bejegyzések közül a *Balázsolást* mintegy előkészítő vallási jellegűeket.¹⁶ Valóban, ezek, ha a játszi töredékeket nem is szorítják ki egészen, de jobbra felváltják őket. „Illum oportet crescere, me autem minui.” – (Annak növekednie kell, nekem pedig alább szállanom.) – Idézi a János-evangéliumból Keresztelő János Krisztusra utaló szavait Babits. (III. 30.) Azután Jansenist: „Vel negando tollere, vel clamando superare.” – (Vagy tagadva félretenni, vagy könyörögve megoldani.) Ez már az imát, a könyörgést készíti elő. Majd Augustinust: „Otium sanctum quaerit caritas veritatis, negotium justum suscipit necessitas caritatis.” – (A szent nyugalmat keresi az igazság szeretete, az igazságos ügyet magára vállalja a szeretet kötelezettsége.) És Izsaíást: „a béke az igazság műve. (. . .) XXXII. 17.” Remete szt. Antaltól pedig a következőt: „Ha az ember észreveszi hogy imádkozott: az imádság nem tökéletes.” Hogy Augustinusszal záruljanak ezek a citátumok: „Et plerumque cum tibi videris odisse inimicum, fratrem odisti et nescis.” – (Többnyire mikor azt hiszed magadról, hogy gyűlölöd az ellenségedet, a testvéredet gyűlölöd és nem is tudsz róla.) De saját aforizmái és töredékei is részben előkészítik a nagy mű érzelemvilágát. Egyik gondolat-töredéke, ha nem is szó szerint, de *fogalmiságában, jelentésében* akár Pázmánytól is származhatna: „... akinek zsebkendőjében takony és könny keveredik. . .” Majd alább:

(. . . hogy milyen nyomorult az ember . . .)
alig tudom, személy-e igazán
és valaki-e mint az istenek? . . .

A kettő között pedig ilyen rezignált sorok:

Üljünk el hát rossz szívrünkkel
s egy-két szomorú hívünkkel . . .¹⁷

Sőt, még bizodalomban is feleslegesség-érzetének ad hangot: „... mert jönnek utánam erős, de hidegfejú és cselekedni tudó fiatal magyarok . . .” – Mindezek után szaggatottan, többszöri nekilendüléssel kezdetét veszi a *Balázsolás*.

*

A műről – amelynek füzetbeli kéziratrészletei a Margitszigeten keletkeztek – a legtöbbet Németh G. Béla mondta el.¹⁸ Ő beszél a versbeli egyetlen gondolatfolyamat négyes tagolásáról,¹⁹ melyből a füzetbe az első, vagyis a gyerekkori Balázs-áldás emlékét leíró rész, a második, a felnőtt hűtlenségeről szóló meditáció, s a harmadik, a fenyegető műtét leírásának fogalmazványai kerültek.

Az első rész fogalmazványkísérletei mutatják, hogy milyen küzdelmet jelentett Babits számára a gyerekkor megszépítő messzeségéből úgy idézni fel a Balázs-áldás fogadását, hogy az emlék semmi képpen ne legyen romantikus. Mintha csak Németh G. Béla megállapításának igazát látnánk – és nem is csak a gyerekkor képeit tekintve – a keletkező műben: „A Balázsolás olyan romantikaellenes költő szerkezete, aki valójában mélyen vonzódik a romantikához, de értelmi fegyelmével meditálással súlyosítja, humor és légia közé kényszeríti a romantikus elvagyódását, meneküléssel kecsgetető hangulati

¹⁶ BASCH, i. m. Uo.

¹⁷ ÖV. 633. A „hívünkkel” helyett ott tévesen másodszor is: „szívrünkkel”.

¹⁸ NÉMETH G. Béla, *A szenvedés verse*. It 1975. 375–394.

¹⁹ NÉMETH, i. m. 381.

életképet, a vibráló eszmeváltású, a gondolati rendezetlenséget megtűrő, s a verista ízű, az értelmezést mellőző vizionárius megfeleltetést egyaránt.”²⁰

Az első hét áthúzott sorban és azok egy részének további, ugyancsak törölt variánsában nyoma is alig van a beleérzés és a távolságtartás ellentétéből fakadó végső szövegbeli ironiának. A gyermekkor idézésének képei közül talán egyedül az „Őzike-hasonlat” sejtet valami ilyesmit, kivált, mikorra már a másik áthúzott variáns-részletben „ijedt őzike” lett belőle.

A másodikzorra megkísérelt verskezdetet egészében már nem húzta át a költő, csupán két sorát. Ám éppen ezekben már ott van a végső változatban is csaknem így szereplő humoros-ironikus alliteráció az öreg papot illetően: „deákul dünnyögött”. Aminek aztán kicsit élet veszi avval, hogy alább a két alliteráló szót egy harmadikkal elváltasztja:

Az öreg pap rámhajolt, téged szólított
agg naptár és kegyes szokás
szerint nevemben s deák szókat dünnyögött

Itt pedig a jelzőhalmozással, – öreg pap, agg naptár, kegyes szokás – már-már el is túlozza a tárgytól való távolságtartását. (Az agg naptár nem is maradt a versben.) Ezután a költő újabb – utóbb áthúzott – változatban variálja és viszi valamivel tovább az előbbieket, majd újakezdi versét.

Szépen könyörgök, segíts rajtam, szent Balázs!
Gyermekkoromban két fehér
gyertyát tettem keresztbe gyenge nyakamon
S úgy néztem a két láng közül
a vén papra, mint ijedt őz két ág közül.
Fölöttem oltárrengeteg.
A pap rámhajolt és deákul dünnyögött:
hozzád imádkozott, Balázs!
S te hallgattál rá s megmentetted gyermeki
életem a fojtogató
torokgyiktól és a veszedelmes mandolák
lobjaitól hogy fölnővén
félszáz évet megéljek háládatlanul
nem is gondolva tereád.
Óh ne bánd csúf gondatlanságom, védj ma is,
segíts, Sebasta püspöke!

Látható, hogy e variánsrészlet tartalmazza a végleges vers első részének csaknem minden gondolati elemét. Egy távolító, ironikus megjegyzés hiánya azonban feltűnő. Az, amely a „diákul dünnyögve” szókapcsolathoz járul majd, hogy annak játshi ironiáját fokozza: „amit sem én s ő se jól értett”. Ám az is látható, hogy a füzetbeli első résznek még több köze van a romantikához, mint a görög tragédiák ama sorshelyzetéhez, amit Rába György a vers végleges szövege kapcsán méltán említ.²¹ Még egy igazán nem ideillő önrímet is megkísért a „közül”-lel; s lényegében csak e rész utolsó hét sora kerül a végső változat emelkedett szintjére.

Ám a költő nem áll meg a verset tagoló segélykiáltások esejénél, hanem belekezd a mű második részébe, abba, amelyet Németh G. Béla a vers első reflexív egységének tekint (a leíró-émlékező gyermekkoros rész után). Itt ütközik a gyermeki, megadó tisztaság, s a felnőtt háládatlansága. S hogy ez Babits számára valóban lelkiismereti konfliktust jelentett, híven mutatják a változatok.

„Lásd, így élünk mi, mint a gyermek, gondtalan” – kezdte volna a második részt, ám a kíméletlenebb önmaga iránti szigor kedvéért már itt olvasható a „gondtalan” helyett a „balgatag” határozó. Majd az „eleresztve kezetek” után újabb dilemma: kiknek a kezét? A „felsőbb hatalmak”-at, mint közhelyeset, áthúzta, a hozzájuk a hűtlen felnőttet visszaűző „veszedelem zuzó vaskereké”-vel együtt.

²⁰ NÉMETH, i. m. 394.

²¹ RÁBA, i. m. 307.

Nem akart fölösleges pátoszt, bombasztot. S a „magasabb szellemeket” – amelynél végül a „felsőbb hatalmak” helyett megállapodott – sem akarta triviálissá tenni. Ezért áthúzta a rájuk vonatkozó sorokat – „mintha nem is volnátok és / nem lengenének látlan életünk körül” –, amelyeket alliterációval is díszített és kiemelt, s így túlon-túl romantikus képzetűekké váltak. Így közelítenek e sorok – mind meztelenebb klasszicitásukkal – a végső változathoz (hogy további javításokat, ármalásokat most ne is vegyünk figyelembe).

Már Német G. Béla észrevette, hogy a mű második *leíró* részében (Mert orv betegség . . .) „a ritmus, a mondattagolás egylélegzetűen görcsössé tömörül, egymásba gubancolódóan szakadozottá kuszálódik”. És hozzáteszi: a jelenet-keret csaknem veristán elképzeltető; a hangnem egészen a kétségbeesés artikulálatlanságáig feszül.²² Mindennek drámai létrejötte nyomon kísérhető a füzetben.

A szenvedések, rettegek felsorolásában – a végső változatban is – a legdrasztikusabb a nyakat fenyegető *kés*. Ez a fenyegetettség a mű negyedik részében válik a legbizonytubbá, midőn a költő a szent mártíriumának *módját* részletezi, valóban verista eszközökkel, és saját eljövendő sorsára utalóan. (Hiszen a te szent gégedet is . . .) – Az ezt megelőző rész leírását a füzetben Babits négyszer kísérte meg. Saját *jelen* vergődését mindegyik helyen tetézi a fenyegető jövő, a súlyos operáció, s ennek immár önálló életet élő „ál-trópusa”, vagyis vigasztalanul reális eszköze, a *kés*. Két áthúzott változat közvetlenül a nyakat fenyegető késsel indít:

S már az orvosok

Kése fenyeget. Rossz nyakam

fel kell – hogy lélekzethez jussak – vágni mely

hajdan mint ijedt őz nyaka

nyult ki szent gyertyáid közül. Segits, Balázs!

S a második:

kés fenyeget, rossz nyakam

felválni melyet hajdan oly gyámoltalan

dugtam bölcs gyertyáid közé

mintha éreztem volna már . . . Segits, Balázs!

Majd egy rímes változat következik, amely a mű e részének drámaiságát *elégikussá* tette volna. Itt még a kést is elrejtette, olyanformán, hogy az „Oh jaj, késsel kell vágni torkom!” felkiáltást áthúzta, és a végén három ponttal is csillapított kijelentéssé szelídítette: „fel kell vágni rossz gégemet . . .” – amely állítása persze így is fenyegető, tragikus, kimondatlanul a *kést* is feltételezi. Ám ez a tompítottabb változat jobban illett volna abba az elégikus formába, amit – mivel kerülni akarta a romantikus attitűdöt – megannyi szépsége ellenére, mégsem vállalhatott:

Mint ki magas hegyre mászik, fulva, lihegőn

lihegek, szűkül a torkom, fogy a levegőm

Fel kell vágni rossz gégemet . . . Segits, szent Balázs,

adj reményt a fulladónak, légy vigasztalás.

Kis koromban, hűs templomban, zord Balázs-napon

két gyertyát tettek keresztbe gyenge nyakamon

s úgy néztem föl a vén papra a két láng közül,

mint ijedt őz az erdőben két zöld ág közül.

Rába György *Babits-prózából Babits-vers* című tanulmányában (*Mint különös hírmondó*, Bp. 1983. 14–15.) igazolta, hogy e két rímes strófát a költő a *Dzsungel-idill*ben idézett dal sorának – „Árnyas erdőben szeretnék élni nyáron át!” – hazasóvárgó ritmusára hangszerezte. Ám közvetlenül e sorok alatt már ott a romantikus-elégikus kifejezőmód megsemmisítése abban a változatrészben, amelyben a *kés* szerepe minden eddiginél drasztikusabbá válik.

²² NÉMETH, i. m. 388.

örökös lihegésben. S már az orvosok
azt mondják, hogy lélekzetet
kaphassak, késsel kell nyakamba vágni mely
hajdan mint ijedt őz nyaka,
nyult ki szent gyertyáid közül. Segits, Balázs!
hiszen neked is vágta kés

Hogy négy áthúzott, töredékes sorral imígyen záruljon mindaz, ami a Balázsolásból 1937 tavaszán a Margitszigeten elkészült és a füzetbe bejegyeztetett:

örökös lihegésben. S már az orvosok
kése fenyeget, hogy szabad
lélekezethez jussak, föl kell vágni rossz
nyakam mely hajdan mint ijedt [. . .]

*

Basch Lóránt *A Balázsolás történetében*²³ azt feltételezi, hogy Babits a Margitszigeten csupán elkezde a mű füzetébe került változatainak az írását (a költő – mint említettük – május 8-tól június 3-ig lakott a Nagyszállóban), ám a megkezdett vázlatokat csak a nyáron folytatta volna, abban a zugligeti lakásban, ahol 1937. június 26-tól augusztus 21-ig lakott. Feltételezését egy, a változatok közé ékelt töredékkel (mondhatnók inkább: négysoros remekkel) igyekszik igazolni:

Milyen korán van este; már pedig
ezek a leghosszabb napok az évben.
De a leghosszabb nap is eltelik
s a legszebb fény is elmerül az éjben

Ez a négy sor *csillagászatilag* valóban június végére utalhat. Ám a laikus szemlélő számára a május végi, június eleji nappalok hosszúsága és a június végiek között nincs lényeges különbség. Ráadásul a *Balázsolás* füzetbeli részleteit úgyannyira körülfogják a margitszigeti versek, töredékek, hogy kizártnak tarthatjuk a feltételezést, miszerint a költő helyet hagyhatott volna a füzetben a folytatásra. Sokkal inkább hihetjük, hogy lelkiállapota, kedélye a szigeti hetek alatt változó volt, s azt, hogy derűsebb árnyalatok megfigyelésével, rögzítésével igyekezett elűzni lelke – nagyon is realitásokból keletkezett – démonait. Mert a Balázsolást „előkészítő”, vallással kapcsolatos idézetek, komor töredékek között felvillannak ilyenek is:

33000
rózsalevél
lelkét zárja magába . . .

(A sorokat nyilvánvalóan a szigeti rózsakert inspirálhatta.)
Majd alább:

Mint szürke lovacska a hámba,
bebújok a szürke ruhámba
(nő mondja . . .)²⁴

S az Összegyűjtött verseiben ugyanott szereplő két sor:

Fogarason egyedül
megtanultam görögül

²³ BASCH: *A Balázsolás története*, in *i. m.* 939.

²⁴ *ÖV.* 633. A zárójeles megjegyzés nélkül.

És említést érdemel Lascelles Abercrombie angol költő egy vidám hangulatú, s a költészet felsőbbrendűségét, mindenhatóságát hirdető költeményének fordítása már a *Balázsoldás* írása közben. Sőt, a *Balázsoldás* kézírataiba beékelődik a *Margitszigeti rímek*²⁵ első fogalmazványrészlete; mintegy dacként a fenyegető rémmel, derűs képekkel, ám korántsem felhőtlenül.

*

Itt még csak az első három versszak kész, egy kissé bizonytalanul, nyersen, s az utolsó szakasz. Ám az utóbbinak különös jelentősége van. A vers ugyanis csaknem sanzonkönnyűségű, ugyanakkor realiztikus és igen szellemesen poétikus pillanatkép sora Nagyszálló-életének. Még a ríkoltozó páva említése is, első alkalommal (a második strófában) csaknem disszonanciamentes. Ám Babits már e változatban, némi helyet hagyva a továbbiaknak, biztosítja a vers lezárását, vagyis odaírja a lap aljára az utolsó sorpárt, a végső szöveggel megegyezően:

Kopasz, csúnya férj csügg balkarján
a páva ríkoltoz a park alján

Nyilván a poén (az ellépdelő szép kis angol lány s általában a luxusszálló pedáns rendje ellentételezése) kedvéért is, rút képpel és kellemetlen hangutánzással akarta befejezni a versét. De nem csak ezért. Hiszen a szép kis angol lány tulajdonképpeni ellentéte – „Lankadt husú dísznő, lomhán ráng. / Sóvár szeme ég, mint reklám-láng” – be se került a füzetbe. Csak az egy év múlva megjelenő, végső változathoz ismert. De a rút lezáráshoz már itt ragaszkodott. Így a kopasz, csúnya férj sorával összerímelteti a *ríkoltozó páva* második versszakbeli sorát, csupán egyetlen szórendi változtatással. Hanghatással is biztosítani akarta mindenáron a nyugtalanító, sőt, zaklató befejezést. Hiszen a második füzetbeli változatban – akár a végső szövegben – az első hét versszakot csupán a kicsit fanyar humor, a „minden annyira klappol a Nagyszállóban” rímekkel is történő hangsúlyozása „menti meg” az idilltől. Márpedig e „derűs” versben sem akarthatta eltúlozni a derűt. Tudjuk, oka volt rá. S ezt jelzi az is, hogy e strófához – „Mint fellegek égen, filmen kép, / Tűnik a régi, jön új vendég” – még egy kétsoros szakaszt odaírt:

Tűnik a régi, jön új vendég–
Eltűnök én is lassanként.

Majd ezt áthúзва, még szemléletesebbé tette mondandóját:

Igy tűnök el én is: itt még csak
lopva időzhetem egy-két nap.

Az „eltűnök” kétségtelenül halál-eufémia ebben az esetben. Így használta József Attila is, „Talán eltűnök hirtelen”, és így használja majd Babits a *Jónás imájában*: „mielőtt egy még vakabb és örök / Cethal szájában végkép eltűnök (...)”. Tény, hogy a halál-eufémia sorait, a korábban áthúzott, és előbb még meg is kérdőjelezett első és a második változatot a költő gondosan, *együttesen* is keresztülhúzta. Nyilvánvalóan nem akarta, hogy írmagja is maradjon a versben *közvetlenül* a halál gondolatának. Bizonytalán azért is, mert így a szállodai „filmképek” olyan tartományba vezettek volna, amelyek előkészítésére könnyed hangvételükkel alkalmatlanok lennének. Magyarán: tönkretették volna a verset. De áthúzta e sorokat bizonyára azért is, mert – legalábbis itt és most – nem akart önnön sorsára mutatón vészjósló lenni. Beírta a már korábban kigondolt és leírt nyugtalanító befejezéssel. Így nem tagadta le, csupán elrejtette, megnevezetlenné tette szorongását. És – ezáltal is – kis műremeket alkotott.

*

Nem hosszú immár a margitszigeti bejegyzések sora. A *Margitszigeti rímek* második változata után egy metrikai jelekkel ellátott, férfiasan érces csengésű sor következik; költői játékként is telitalálat; amint két daktilus és két trocheus egymásutánjával, meg a *harsan* és a *trombita* hangutánzásával imitálja a trombitaszót, s ebben *Berzsenyi* nevének akusztikája is segít.

Harsan a Berzsenyi trombitája
 - U U - U U - U U

Aztán egy gondolatföredék a csak 1937 telére megfogalmazott Könyvről-könyvre rovatbeli esszéhez, amelynek utólag *A jó halál* címet adta.²⁶ (Az azt követő, a várva várt, de csak 1937 szeptemberében megjelenő könyvére, *Az összes költeményekre*²⁷ írott négysorosa esetleg utólagos bejegyzés, akár az avval azonos színű, sötétkék tintával írott töredéke – „átkelnek a patakon / ingó bambusz hida-
kon” –, amely az 1937. július 7-én kitört Japán–kínai háborúra utalhat.) Mindezt pedig egy jelentős gondolatföredéke követi, a csak 1938 karácsonyán megjelenő, s nem sokkal korábban írott esszéje a *Gondolatok az ólomgömb alatt*²⁸ befejezésének eszmeiségét előlegezendő. Ám így csak a füzetben fogalmazott:

„Gyermekkoromban sokat elmélkedtem Magyarország sorsáról. Ez egy kicsit furcsán hangzik, nem is tudom, gúnyosan-e vagy nagyképpen; de szóról-szóra igaz. Szerelmes voltam; és első szerelmem neve: Magyarország. Ez valósággal érzelmi szerelem volt; gyönyörűséggel csüggttem imádottnál vonalain, amelyek azóta érthetetlenül és alaktalanul összementek”

Majd néhány sornyi időszertű gondolatföredék Széchenyi kapcsán, sorok Fogaras című esszéjéből,²⁹ s az Illyés Gyula *Oroszországa* ürügyén írott esszé, *A messzeség és az itthoni fű*³⁰ egy részletének átigazítása készülő, gyűjteményes tanulmánykötete, az *Írás és olvasás* számára. Meg egy hosszabb töredéke; amely magáért beszél:

Oly messze vagyok hogy már a szavam
 úgy tetszik, nem is lehet érthető
 s magam is néha úgy nézem magam
 mint régvalót akit a temető
 takart el, s már csak az emlékezet
 tud róla, melyben élő és halott
 egyformán jár s kél, s olykor azt hiszed,
 a holt is él, és viszontláthatod,

ha visszamégy a régi helyre, hol
 annyiszor láttad azelőtt! De én³¹

A szöveg itt megszakad. Apadhatott a versírókedv, végefelé lehetett már a költő a tavaszi pihenésnek, amint azt a *Margitszigeti rímek* idézett, áthúzott sorai is jelzik: „itt még csak / lopva időzhetem egy-két nap”. Újabb, szilánknnyi töredékek kerültek így a füzetbe. Mint az a kétsoros, amely a Nagyszálló atmoszféráját csakúgy sejteti, mint a költő lélekállapotát.

²⁶ Legújabbban: BABITS, *Esszék, tanulmányok*. Szerk. jegyz. BELIA György. Bp. 1978. 2. köt. 561. és jegyzet: 731.

²⁷ ÖV. 648. A könyv szeptemberi megjelenéséről: BASCH, *A halál pitvarában*, in i. m. 99.

²⁸ Pesti Napló, 1938. dec. 25., valamint: BABITS, *Keresztül-kasul az életemen*. Bp. 1939. 171–183. Szövege hiányosan újra: BABITS, *Esszék, tanulmányok*, 2. köt. 595–599.

²⁹ Pesti Napló, 1937. dec. 25., valamint: *Keresztül-kasul az életemen*. i. m. 31–45. Hiányos szövege: *Esszék, tanulmányok*, 2. köt. 555–560.

³⁰ BABITS, *Írás és olvasás*, Bp. 1938. 344–345. Hiányos szövege: *Esszék, tanulmányok*, 2. köt. 80–81.

³¹ ÖV. 633.

Nagy ajtók nyílnak és csukódnak
Zajtalanul, sötétben.

Török Sophie alá is írta, nem első füzetbeli utalásaként a helyre és időre: „1937. Margitsziget”. S még ott írhatta ezt a négy sorát is:

Beteg vagyok, éves beteg;
nem csoda hogy elcsüggedek
a világtól elzárkózom
Levegőmben nincsen ózon³²

Mint ahogy margitszigeti élmény – alkalmi tűzijáték – lehetett az alapja az ezt követő töredéknek is:

... tűzijáték,
kivilágított hajó –³³

És a ceruzavonásokból, a töredékeket elválasztó csillagjelek egymásutánjából ítélve, margitszigetinek kell tudjuk, bizonyítottnak tartani ottani bejegyzései gyanánt, két egysorosát, amelyek közül az első – „Tudjuk, mi van túl az ibolyán” – aligha természettudományos érdekű, inkább a *láthatatlan* dolgok, titkok tudására utal. Végül a legutolsó – „Szép somogyi som-furkóval” –, amelyről nem tudhatjuk, mi hívta elő. Az alliteráció verskezdeményre utalhat, de lehet, hogy csak indulatlevezetésként írta le. Mert a „furkóval” jelentése nem hágy sok lehetőséget – így, folytatás híján sem – a sokértelműségre. A szó írásképe pedig nagyon is azt sejteti, hogy ütni akarhatott vele.

*

Babits összegyűjtött verseinek 1977-es kiadásában a *Jónás könyve* keletkezési idejeként két évszámot jelölt meg Belia György: 1937–1938.³⁴ Az utóbbi volt csak közismert addig. Holott Babits 1939. március 4-én ezt nyilatkozta Ascher Oszkár Jónás-szavai kapcsán *Az Est* tudósítójának: „Ezt a verset egy nagy betegségben, egy életveszélyes műtét előtt állva kezdtem és terveztem. Hosszú hónapokon át, félönkvületben kísértett a szerencsétlen próféta alakja, aki a cethal gyomrában lelte időleges koporsóját.”³⁵ Majd utóbb: „(. . .) már több mint egy éve, hogy írni kezdtem (. . .)”³⁶ – több mint egy éve tehát, és a műtét előtt. Ez – az 1938. február 10-én elvégzett műtétet tekintve (amelyre a felkészülés február 4-én kezdődött meg)³⁷ – csak 1937 végét, esetleg 1938 januárját engedte feltételezni. Mindenesetre a költő füzetét 1937. május végétől–június elejétől pihentette (újra mondjuk: diárium jellegére leginkább az vall, hogy *válságos* időszakokban jegyzett bele mindenekelőtt), és Jónás próféta sorsával önmagát hosszú hónapokon át gyötörvén, az év vége felé, esetleg 1938 elején vehette újra elő, hogy a mű kezdetét bejegyezze.

A kézirat a sűrű áthúzásokkal, javításokkal, a zseni elbeszélőművészetét – in statu nascendi – újra érzékelteti. Nevezetesen azt, hogy itt-ott túlbeszélt, vagy éppen szándékkal túl naivnak beállított részletek (főként a kormányos szavai), mint alakultak át azzá a halhatatlan szöveggé, amelynek első negyven sorából – a javítások során – harmincnégy a véglegesnek ismert formában tárulkozik fel a füzetlapokon.

³² ÖV. 634.

³³ Basch alapján jeleztük, hogy a költő 1937. június 26-tól augusztus 21-ig a zugligetben lakott. Nem hihető, hogy egy nappal hazatértük előtt bementek volna a városba, a Szent István-napi tűzijátékra.

³⁴ ÖV. 512.

³⁵ Az *Est*, 1939. március 4. 9., valamint: BABITS, *Önéletrajzok és interjúk*, vál. jegyz.: GÁL István és TÉGLÁS János, Bp. 1980. 202.

³⁶ Az *Est*, uo., valamint BABITS, *Önéletrajzok* . . . 203.

³⁷ *Beszélgetőfüzetei*, 1. köt. Belia bevezetése, 11–12.

Az első tizennyolc sor igen kevés javítást igényelt, itt ugyanis Babits igen erősen kötődik Károlyi Gáspár Bibliájához, kisebbrészt Batizi András művéhez, a *Jónás próféta históriájához*. Később azonban a kormányos szavaival igencsak küszködött, hiszen itt *jelenetезnie*, csaknem dramatizálnia kellett.

Korábban feltételeztük, hogy a *végleges* szöveg e sorai (a kormányos és a próféta párbeszéde) – „Mely város vall polgárának, bűdös? / ... S ő monda neki: Zsidó vagyok én ... / Hé, emberek! Fogjátok és vigyétek / ezt a zsidót!” – a költő korának antiszemitizmussal telített nyersségét tükrözheti.³⁸ Így tartjuk ma is, akkor is, ha immár tudjuk, hogy a költő nem változtatta meg – korábbi elképzelésünkkel ellentétben – a biblia „héber vagyok” kijelentését „zsidó vagyok”-ra, mert az előbbi csak a modern, átdolgozott Károlyi-bibliákban szerepel, Babits pedig, – ez *Jónás könyve*-beli parafrázisaiból egyértelmű – régebbi kiadást használt. Ám a füzetbeli változatokból kiderül, hogy a kormányos – ötször ártírt – Jónásra szórt szitkaiban Babits a 'bűdös' szóhoz mint Jónást minősítőhöz következetesen ragaszkodott. Ez pedig, az idézett végső szövegösszefüggésben – külön is igazolja Ungvári Tamásnak a hajósokról mondott szavait „Nem az Urat féltő, bajbajutott jámborok ők Babitsnál, hanem a »kezdődő barbárság lármájával« csaholó tömeg, ahogy »A tömeg és a nemzet« című, ez időből származó cikkében írta.”³⁹ Mindez pedig a füzetbeli Jónás-kéziratrészetnek olyan tanulsága, amely következményeiben tovább él Babits nagy műtéte után, és nem is csak *Jónás könyve* folytatásában.

*

Babits a Park-szanatóriumba is (ahol – mint tudjuk – 1938. február 10-én operálták, s amelyet csak április 7-én hagyhatott el)⁴⁰ magával vitte, vagy bekérte versírófüzetét. Van ugyanis benne egy töredéke, amit *csak* a sanatóriumban írtatott:

Vala nékem is lakásom,
összkomfortos, ötszobás ...

Ez csakis arra a második Attila utcai lakásra vonatkozhat, amelyet annyira szeretett, s amelyet csak 1940 májusában lesz kénytelen feladni.⁴¹ A beszélgetőfüzetekben azonban több sanatóriumi bejegyzése tanúsítja, hogy mennyire hiányzott neki otthona.⁴² A töredék, mely az iránta való nosztalgiairól tanúskodik, egyben bizonyítja, hogy Babits a sanatóriumban írta a Nyugat 1938. júniusi számában közreadott, műtét utáni első versét, az *Eucharistiát*. S ez messze nem pusztán filológiai adat.

Földi Mihálynak március 24-én még ezt írta beszélgetőfüzetébe: „Csak korrigálok. Hiszen olyan fájdalmaim voltak, hogy gondolkodni se tudtam. És heteken át fulladoztam.”⁴³ És mégis. Fölsebzett gégével is, légszomjjal küszködve is, nem hagyta nyugodni az *Eucharistia* gondolata. Politikai oka volt rá.

Az Anschluss után vagyunk; páni félelem az értelmiség legjobbjai körében náci-Németország „szomszédságától”. Az Anschluss kérdése a beszélgetőfüzetekben is többszörösen visszatérő téma. S már fenyegető jelei mutatkoznak a várható „faji” üldözéseknek.

Babits 1938. március 17-én, vagyis négy nappal az Anschluss után ezt írja beszélgetőfüzetébe; éppen Ausztria megszállásával kapcsolatos, éles Hitler- és náciellenes megnyilatkozások közepette: „A

³⁸ MELCZER Tibor, *Egy költői magatartás kettőssége Babits Jónás könyvében*, ItK 1972. 307–332. A hivatkozott rész: 318–319., valamint uő, *Babits Mihály: Jónás könyve*. (Borsos Miklós albumához.) 1978. 735–741. A hivatkozott rész: 736. Mindkét dolgozatomban – helytelenül – a Brit és Külföldi Biblia-Társulat által kiadott, átdolgozott szövegű Károlyi-bibliából vettem az idézeteket. L. alább.

³⁹ UNGVÁRI Tamás, *A Jónás könyvéről*. in BABITS, *Jónás könyve*, Bp. 1961. 66..

⁴⁰ *Beszélgetőfüzetei*. i. köt. Belia bevezetése, 12.

⁴¹ SÁRKÖZI György, *Hol élt Babits Mihály?* in Babits emlékkönyv, 217–224. E lakásról: 223.

⁴² Így: *Beszélgetőfüzetei*, 1. köt. 546, 567.

⁴³ *Beszélgetőfüzetei*, 1. köt. 576.

Szentlélek nem árja, nem tartozik emberi fajhoz.”⁴⁴ Az *Eucharistia*ban pedig Krisztusról ez olvasható: „A gyenge bárány nem totem. / A megváltó nem törzsvezér.”⁴⁵ S ha ehhez hozzávesszük, hogy a beszélgetőfüzetek idézett helyén Babits még ezt a (paptól hallott!) hírt is feljegyezte, miszerint az osztrák katolikusok az Anschluss után azt emlegették, hogy „Unser Christus ist Hitler”, úgy a további értelmezéstől eltekinthetünk.

Magáról az 1938. május 25. és 29. között Budapesten megrendezendő Eucharistikus Kongresszusról Babits már jó előre ugyanilyen értelemben ír a beszélgetőfüzetekben. Első megjegyzése, március 20-án, vagyis egy héttel az Anschluss után még viszonylag enyhe. – „Buta német” – jegyzi meg Horthynéről, mivel „ajharisztianak” ejti az eucharistiát. Azután, március 26. és 28. között egy aggódó kérdés: „Most az osztrákok se jöhetnek az eucharistikus kongresszusra?” Majd március 29–30-án, hogy az eucharistikus érem viselése került szóba, ezt írja: „Én is fogom viselni Antihitlerista tüntetésből.”⁴⁶

Erről szól költeménye, az *Eucharistia* is. Amelynek költői forrásai ott vannak a Babits fordította *Amor Sanctus* versei között. (Aquinoi szent Tamás *Únapi éneke*, *Himnusz az oltáriszentségről*, és *Éneke Krisztus testéről* – hogy csak a legközelebbi irodalmi rokonságot említsük.) A „szent szeretet” a Babits-vers utolsó előtti szakaszában szó szerint említették. Babitsnak azonban két és fél évvel a nürnbergi fajvédő törvények, és két-három héttel az Anschluss után, s egy-két héttel, vagy talán csak napokkal az első „zsidótörvény” parlamenti előterjesztése (április 8.) előtt – nem tagadva, sőt, aláhúzással indítékai közül katolicizmusát – merőben más versével a fő mondanivalója.

Már az első fogalmazványban ott van a költő perbeszélése a náci fajmítoszsal, Krisztus nevében:

(...) – de a mi
királyunk, Krisztus, nem halott!
A mi királyunk eleven!
Nem púsztá hús! nem púsztá vér! (...)
Testéből szellemet szívunk
véréből szellemet iszunk

Majd a második fogalmazványban már egészen pontosan határozza meg azt, aminek ellene mond:

Testéből szellemet szívunk
véréből szellemet iszunk

s ez a szeretet szelleme
mely a világot fogja át
annak nevével aki úgy
alázta hozzánk Ur-magát

különbség nélkül s nem tekint
se fajt, se vért, se nemzetet
örök igazság s szeretet
szelleme melynek aki nem
részes, annak bor, kenyér,
semmitsem ér, se test, se vér

Különös jelentőségük az idézetnek ezek – az esszenciájukat a végső szövegben is megőrző, ám így csak helyütt megfogalmazott – gondolatai. Babits – aki a Pesti Napló május 15-i számában (két héttel az első „zsidótörvény” hatálybalépése előtt!) – említett cikkében, *A tömeg és a nemzetben* emelte fel szavát a diszkrimináció ellen – e nagy publicisztikájában ismétli meg az itt versben mondott

⁴⁴ *Beszélgetőfüzetek*, 1. köt. 487.

⁴⁵ A totem a füzetbeli fogalmazványban és a végső változatban is Babits kiemelése.

⁴⁶ *Beszélgetőfüzetek*, 1. köt. 536., 630., 638.

takat: a liberalizmust – amelynek magyar változata szerinte a Szent István-i műből táplálkozó magyar jogérzet folyománya –, szavai szerint „A legtisztább keresztényi érzés sugallta: az emberszeretet s az emberi lélek szabadságának tisztelete.”

„Vajon ez is csak koráramlat lett volna, amellyel egyszerűen szembe lehet állítani, mint egyenrangú koráramlatot, napjaink *alacsony fajgyűlöletét*? Nem, ez (. . .) *Krisztus elveinek logikus alkalmazása*. »Aki előtt nincs pogány, nincs zsidó«, aki az embereket *nem fajta szerint*, hanem egyenként kívánta ítélni, aki testvérének szánt mindnyájunkat, s szabadnak az emberi lelket e világ hatalmasaival szemben!”⁴⁷

Kitüntetett jelentőségű az *Eucharistia* füzetbeli fogalmazványában és végső szövegében egyaránt Krisztus szembeállítása a törzsi, nemzeti vallásokkal, istenkirályokkal is. *A tömeg és a nemzet*ben is visszhangzik ez: „Megyünk-e tovább a keresztény elvek útján, ahogy mentünk már majd ezer éven át, vagy visszatérünk érzésben a törzsi pogányságba?”⁴⁸ Ám a vallás törzsi-nemzeti szintjét meghaladó, minden teremtményre kiterjedő isteni szeretet mind a bibliai, mind a babitsi *Jónás* könyvének is egyik központi gondolata. Babits pedig ennek az eszmének a jelentőségét magyarázza már 1933-ban, *Bergson vallása* című tanulmányában.⁴⁹ Ami számunkra mindebből a legtanulságosabb, az, hogy a versírófüzetben levő *Eucharistia*-változatok újfent megerősítik: mind e műnek, mind *A tömeg és a nemzet*nek, mind pedig *Jónás* könyvének humanizmusa egyazon *keresztény-liberalizmus* szülötte, amely Babits legmélyebből fakadó, tántoríthatatlan meggyőződése volt és maradt. S hogy e meggyőződése milyen mély magyarságtudattal, patriotizmussal párosult, azt híven mutatja az *Eucharistia* – fogalmazványként a füzetben is olvasható – végső változatának befejezése csakúgy, mint *A tömeg és a nemzet* zárógondolata:

Áradj belénk hát, óh örök
igazság és szent szeretet!
Oldozd meg a bilincseket
amikkel törzs és vér leköti,

hogy szellem és ne hús tegyen
magyarrá, s nőjünk ég felé,
testvér-népek közt, mint a fák,
kiket mennyből táplál a Nap.
(*Eucharistia*)

„(. . .) Az én szolgálatom: megőrizni népem legtisztább erkölcsi hagyományait, nem engedni, hogy az igazság szelleme elavuljon. A kezdődő barbárság lármája közt ébren tartani a lelkiismeret sajnó nyugtalanságát. Megóvni egy jobb idő számára az emberiség megvetett eszméit, a szellem és szabadság tiszteletét. Ezek a nemzet igazi szentségei. Ha őket az áradat prédájául engedjük, micsoda anyagi előny viaszthat? Akkor többé talán nem is nemzet a nemzet. (Csak tömeg vagy állam.) S minden bizonynyal nem magyar a magyar!” (*A tömeg és a nemzet*)⁵⁰

Ami még mindehhez hozzáteendő: az *Eucharistia*, Babits első műtét utáni verse, legkésőbb néhány nappal az Eucharistikus Kongresszus nagyszabású ünnepségeinek berekesztése (május 29), és a szégyenletesen ugyanazon a napon hatályba léptetett első „zsidótörvény” kormányzói megerősítése után, a *Nyugat* júniusi számában jelent meg, az első lapon, „protestáló hit és küldetéses vétó” gyanánt, a ’ránk uszuló új ordas eszmék’ ellenében.

*

⁴⁷ *A tömeg és a nemzet*, Pesti Napló, 1938. május 15. 3–4., valamint *Esszék, tanulmányok*, 2. köt. 568–573. A hivatkozott rész, 571–572. A kiemelések mind a versidézetben, mind a cikk idézett részében tölünk.

⁴⁸ *A tömeg és a nemzet*, in *Esszék, tanulmányok*, 2. köt. 572.

⁴⁹ BABITS, *Bergson vallása*, *Nyugat*, 1933. I. 360–364, 417–422. Címét az *Ezüstkor* kötetben kapta. Legújabbban: *Esszék, tanulmányok*, 2. köt. 392–404. A kérdésről: MELCZER, ItK 327–328.

⁵⁰ *Esszék, tanulmányok*, 2. köt. 572–573.

Még a szanatóriumban, de már az *Eucharistia* után került a füzetbe a *Lelkem kiszikkadt mezején* kezdetű versének⁵¹ első változata. Utóbb még három variáns készült. Közülük csak az első, befejezetlen és az utolsó, az *Összegyűjtött versekből* ismert változatot nem húzta át. A variánsok azt mutatják, hogy a költő gondolt a számára olyannyira beborult élet jobbíthatására. Az egész vers a szeretett asszonynak szól, s tőle várna segítséget a harmadik változat tanúsága szerint; sőt, még ő vigasztalná hitvesét:

Fukar, szigorú élet ez!
De jer, ne csüggedj, add kezéd!
Keressük együtt e mezőn
a nyarat, amely elveszett!

És bár úgyannyira szeretett volna ehhez az azilumhoz ragaszkodni, hogy még újrafogalmazásával is kísérletezett, a végső változatban csak pontok, szaggatott vonalak jelzik talán a töredékességet vagy talán e kipontozást megelőző, immár utolsó strófa folytathatatlanságát.

Tünődöm olykor, édesem,
Jobb lesz-e, ha már nem leszek?
Lesz-e nyaradnak ősze még
vidámabb, és virága szebb?

A végső változatot, sőt valószínűleg az azt megelőző kettőt is, már április 7-e után írhatta, miután a Park-szanatóriumból hazaérkezett. Hiszen a vers első változata alatt olvasható a *Vala nékem is lakásom*... kezdetű töredék. Csak a Jónás-kezdemény utáni és ezt a töredéket megelőző írások keletkeztek bizonyosan a szanatóriumban. S a második változattól kezdve az írásképe is nyugodttá, kiegyensúlyozotttá válik, feltehetően az annyira áhított otthoni környezet hatására.

Ugyancsak a lábadozás időszakában írta a füzetbe azt a *Hadakozom a világgal*... kezdetű versét,⁵² amely egyidős *A tömeg és a nemzettel* (1938. április második fele–május első fele),⁵³ és amely annak keletkezési körülményeiről méltó pátozzsal és lírai hitellel számol be.

Hadakozom a világgal s idővel
Óriásoknak szegülök ellene
Jégverésben állok meztelen
Malmok acél zugását hallom
s remegő ujjaim közt görcsös tollam
szalmaszálam, egyetlen fegyverem

Magyarságom naiv gőgje fogytán
De magyarság eredendő veszélyi
fejem körül feketén tornyosodván,
szavaim súllyal és kinnal teremnek,
mint bölcsek szemén a nehéz könnyek,
vagy sűrű mézga a beteg fa odván.

A toll mint megannyi kortársának – a *Hal-esetről*, a *Mámor a polcok között* soraiban Radnótiról, s esztendő múltán éppen *Jónás könyvéről* és *Imájáról* elmélkedő Bálint Györgynek, az eclogák sorát ek-

⁵¹ ÖV. 645. A vers alatt levő évszám – 1937 – Török Sophie-nak a kéziratra írt, de önmaga által meg is kérdőjelezett, 1937 júniusát jelző, téves keltezésén alapul.

⁵² ÖV. 643–644.

⁵³ A dátum a beszélgetőfüzetekből körvonalazódik. A zsidótörvénnyel kapcsolatos bejegyzései: I. 683–685., 687., 689–690.

kor indító Radnótinak, és másoknak — néki is utolsó fegyvere maradt. E sora pedig — „szavaim súllyal és kinnal teremnek” — szó szerint *is* értendő. Mint *A tömeg és a nemzet*ben írva áll: „(. . .) még betegesen s nagy fájdalmak között — majd két hete rovogatom már ezt az írást, szinte soronként, ahelyett, hogy egy aktuális politikai nyilatkozat egyszerű aláírásával könnyítettem volna a lelkiismeretemen.”⁵⁴ Majd mintha csak a vers idézett sorát hangsúlyozná a versírófüzet prózai bejegyzése: „Már nem fáj ma Kifakadt.” (Nyilvánvalóan a sebe.) S e fizikai és lelkiállapot hívta életre újabb töredékeit.

Mit rágod magad, mit igyekszel?
Ha még csak egyszer; még csak egyszer
egészséges és ifju volnék,
minden levélre válaszolnék
barátságban lennék az egész világgal

Ezt még a szanatóriumban írta. Meg a következő kettőt is bizonyára ugyanott, közvetlenül a *Vala nékem is lakásom* . . . kezdetű alá. Közülük az első, játszi darabot — „tudósok, / zsidó sok” — remélhetőleg senki nem fogja az *Eucharistia* s *A tömeg és a nemzet* írójától antiszemitizmusnak tekinteni. A második pedig — „mint veszett / vágatásba lóduló / szellőkönnyű lábu ló” — kitörni akarását sejteti.

Majd a már otthon írottak:

Elefántok ijedelme

*

Jönnek a rémségek

...

Itt senki

senki, senki

senki, senki, senki

nem kívánja

...

Mondd nékik,

Ne felejtsek el,

hogy tele az élet

gyönyörűséggel⁵⁵

*

Romok . . .

Szőke nap és szőke homok . . .

*

Óh Uram sok mindent megpróbáltam

idegen országokat bejártam

...

főispánok hajlongtak előttem —

*

Emlékszem száraz, nikotintól mindig

sárga kezére.

*

⁵⁴ *Esszék, tanulmányok*, 2. köt. 572., A nyilatkozatról l. *Beszélgetőfüzetei*, 1. köt. 683–685., 687.

⁵⁵ *ÖV*. 634.

Majd a politikai tartalmúak; közülük az első a legszebb Babits-töredékek egyike:

Messze van innen az óceán,
messze van az északi tenger,
messze vannak a friss szelek
(messze van a Szabadság)

S két másik, amelyek közül az első a készülő „faji” törvényre utal bizonynyal (vagyis 1938. május 29-nél korábbi); a második pedig – nyilván evvel összefüggésben, olyan felkiáltás a zsarnokság ellen, amelyhez fogható az első világháború idején, a *Háborús anthológiák*ban hallatott.

Szólnak róla, de még egyelőre
nem emelkedett törvényerőre

*

Vesszenek az Eduárdok!⁵⁶

Majd a lírai hangszerelésűek:

Képet kívánok esztelent
és fesztelent és meztelent

*

Vérmező hollói
mondják: Kár, kár, kár.
Mért írod ezt versebe?
Sok vers írta már:
Kár, kár . . .
Szíved nyugtalan volt
életed bohó
Rosszkor voltál félénk
és rosszkor mohó
Óh, óh . . .⁵⁷

*

Azt hiszem,
meghalok,
jönnek értem
angyalok

*

Vörösréz az ablakban
sárgaréz a falakon

(az esti nap)⁵⁸

⁵⁶ Mindhárom töredék: *ÖV.* 635. A „Szólnak róla” kezdetű töredék ott hibásan: „Szólnék róla”. A három idézett töredék datálása a füzet 29. foliójának verzóján – „939 tavasz” – Török Sophie bizonynyal téves bejegyzése.

⁵⁷ *ÖV.* 635.

⁵⁸ *ÖV.* 635.

Már a töredékek között ott van a *Miért hazudsz, te fáradt, öreg arc?* kezdetű költeményének első két sora, utóbb két motívuma: „... folytassuk munkánkat az / aeroplánok árnyai alatt”; „győzhetetlen, de sohse győztesen”. A vershez pedig hatszor fogott hozzá, s áthúzatlanul alig hagyott valamit. Az utolsó füzetbeli változatot is keresztülhúztta. Ám a sokszori próbálkozás mutatja: nagyon akarta, hogy e művét tető alá hozza. Hiszen ez már a testi-lelki gyógyulásról ad hírt.

Miért hazudsz, te fáradt, öreg arc?
Én nem vagyok még fáradt és öreg.
Fölszántott mezőn legtermőbb a rög
s vihar is mennyi verte, mit akarsz?

Hány tűnt év, mint elrontott régi rajz,
hever a sár közt és szélben pörög.
Mit bánom! Amíg vásznom egy fíkar
maradt még, mindig újat bővölök...

Sokat rontottam, s most förtelmesen
elborult, és vacogva ültök az
aeroplánok árnyai alatt.
De én csak pingálok türelmesen
győzhetetlen, bár sohse győztesen,
míg a szél el nem kapja rajzomat.⁵⁹

S mintha ehhez kapcsolódnának a füzetbe írt utolsó töredékei. Élet és halál ellentétéből az élet látszik itt is diadalmaskodni, ha az elmúlás árnya, sőt, a közvetlen életveszély fenyegetése jelen is van ezeken a lapokon.

Ha szeretnél, akkor szeretnél

*

Voltál étkem és borom
Szeretőm és doktorom
Kisasszonyom, asszonyom
puha meleg bársonyom
aranyom

*

Futsz.
Szinészkedni tulságosan
tudsz.

*

Tudod, mi áll előttem?
A fulladás.⁶⁰

*

⁵⁹ÖV. 650. Az ottani szöveg néhány helyütt kissé eltér a kézírattól. A második versszak utolsó sorában szereplő „váltig” szót Babits csak alternatívaként írta a „mindig” alá. Szövegközlésünkben megtartottuk az eredeti „mindig”-et.

⁶⁰Az utóbbi három töredék: ÖV. 636.

Már alkonyúl az életem . . .
Kellene még egy szerelem!⁶¹

Ezeket a végső töredékeket Babits 1939 elején írt, *A magyar jellemről* című nagy nemzetkarakterológiai tanulmányának fogalmazványrészletei övezik.⁶² Ez az írás – megannyi kétség és gyötrődése ellenére – szerzőjének hitét sugározza a nemzet fennmaradásában, legjobb, legigazabb tulajdonságai megőrzésében. Babits Mihály három esztendőit átfogó verses „diáriumának” ez a berekesztése lehet jelképes is.

Tibor Melczer

LE CAHIER „SCOLAIRE” DE MIHÁLY BABITS

Mihály Babits a noté dans un cahier destiné pour des buts scolaires un bon nombre de ses poèmes, fragments de poèmes, aphorismes, fragments d'étude. Les notes du cahier, en ce qui concerne surtout les poèmes, fragments de poèmes, font l'impression d'un journal („diarium”). Il a écrit le plus souvent ses notes à l'occasion des crises de sa vie privée et des crises politiques. Le premier groupe dans le cahier, et le plus considérable, se constitue de poèmes, détails de poèmes et fragments qui ont pris naissance à partir de la diagnostisation de sa lourde maladie, du cancer de larynx, du printemps de 1937 jusqu'à l'opération survenue au mois de février de 1938. De parmi ses ouvrages les plus considérables de cette période, c'est ce cahier qui contient maintes variantes-détails de son grand poème, intitulé *Balázsolás* dans lequel, menacé par sa maladie et l'opération, il implore Saint Blaise, de même que les variantes des 40 premiers vers de l'ouvrage principal de sa vie, le *Livre de Jonas*. La seconde partie du cahier conserve des ouvrages importants et des notes de sa période d'après l'opération et de sa convalescence transitoire. Ainsi, p. ex. son poème chrétien-humaniste, intitulé *Eucharistia*, écrit en 1938, à l'occasion du congrès eucharistique organisé à Budapest, poème ayant une tendance anti-hitlérienne et attaquant les premières lois „raciales” antisémites de Hongrie. En outre, plusieurs détails de sa grande étude, *Sur le caractère hongrois*, écrit également avec une intention anti-nazi. Les notes du cahier présentent les plus hauts sommets de la carrière de Mihály Babits, maints grands produits de son oeuvre pour ainsi dire „in statu nascendi”, et par là, elles constituent une source inévitable de cette grande période poétique et de la biographie de l'écrivain.

⁶¹ÖV. 632.

⁶²Megjelent a SZEKFÚ Gyula szerkesztette *Mi a magyar?* c. tanulmánykötetben, Bp. 1939. Újabbán: *Esszék, tanulmányok*, 2. köt. 628–665. Csorbitatlan modern kiadása a Gondolkodó magyarok-sorozatban. Bev., jegyz.: SZIGETHY Gábor. Bp. 1981.

Buchholtz György drámája a könyvek megbecsüléséről

A XVIII. század elején Magyarországon az evangélikus iskolai színjátszás legtermékenyebb szerzője Buchholtz György volt. Diáriuma részletesen tájékoztat 18 alkotásának külső történetéről, de belső, tartalmi jegyeiről csak keveset árul el.¹ Ez ideig egyetlen darabját sem ismertük. A közelmúltban került elő egyiknek a szövege.² A kéziratban a „Conspectus Dramatis Scholastici in Laudem Dominorum Patronum Bibliothecae Scholasticae Kesmarkiensis” címet viseli. Az az oratórium ez, amelyikről először „drama orationis de Bibliotheca” megjelöléssel tesz említést, melyet 1727. július 25-én adtak elő Késmárkon.³ Az erről a napról szóló feljegyzésében *peroration*-nak mondja. Ez a szó Párizs Pápai szótára szerint egy „hosszú beszédnek bérekesztését” jelenti. Buchholtz darabjának valóban csak a második fele oratórium. Első része prózában írt *oratio*. A megjelent hallgatóknak köszönetet mondó *Epilógus* bizonyára erre a részre gondolva használta az „oratorische exercitium” kifejezést. Buchholtz 3 oratóriuma közül ez a félig latin, félig német nyelven szóló időrendben másodikként keletkezett.

A *Prologus* rövid német nyelvű üdvözlése után az *Orator* latin nyelvű hosszú szónoklata következik. Köszönti a hallgatóságot, és elmondja, azt parancsolták neki, hogy a könyvtárakról beszéljen. Sokan szóltak már ezeknek a hasznáról.⁴ A könyvnyomtatás előtt nélkülük senki sem lett tudóssá. Ezért volt fontos Ptolomaeus alexandriai könyvtára. A könyvnyomtatás után sem nélkülözhetők azonban a könyvtárak a tömeges és a kéziratoknál sokkal olcsóbb könyvek ellenére. Nem az egyének birtokolta könyvekből lehet ugyanis szilárd erudícióra szert tenni, erre lehetőséget a könyvtárak adnak.⁵ Hiszen túlnyomórészt szegény sorsú gyerekekből toborzódik a tanulók tömege. Ezek csak a bibliotékák révén tudják megismerni, elsajátítani a tudományokat.⁶ Tudják ezt az angolok, franciák, olaszok és más külszögbeliek, akik könyvtárak létesítésével gondoskodtak róla, hogy az emberek hozzájussanak a szükséges könyvekhez. Mátyás budai könyvtára⁷ mutatja, hogy hazánk egykor a

¹ VARGA Imre, *Buchholtz György (1688–1737) és az iskolai színjátszás*. ItK 1983. 212–224.

² Terray Barna találta meg az Evangélikus Országos Levéltár (AGE) I. e. 11. c. jelzetű kéziratban. Itt mondunk köszönetet, hogy a szöveget rendelkezésünkre bocsátotta.

³ *Diarium* II. 522.: „Composui Drama orationis de Bibliotheca, item nonnihil germanice.” (1727. július 16.) – Uo. II. 525.: „Finita concione post Aram habitae perorationes cum eleganti Musica.” (1727. július 25.)

⁴ Hivatkozik Lambecius (Lambeck) Péter, Naudeus (Naudé) Gabriel, Morhofius (Morhot) Daniel XVII. századi polihistorokra.

⁵ „non ex solis libellis vili aere comparabilibus solida perficitur eruditio: plus enim modulo ad calceum requiri, desiderium olim Musarum elegantiorum, Desiderius Erasmus Rotterdamus per jocum dicere solitus est.”

⁶ „Profecto maximum hodie Studentium numerus e cohorte miserorum est, quibus res angusta domi, curta supellex foris est, qui aliena potissimum victitantes quadra, vix famem et nuditatem propulsare sufficiunt, multoque minus in libros impendia facere possunt. O, quam multa praeclare ingenia adminiculis destituta querulabantur! Quam scopiosis Scholaribus ex Alciati Emblematis ingemiscendum erat: Ingenio superas potui volitare per auras., Me nisi paupertas invida deprimeret.”

⁷ „Patria nostra fuerit eruditorum olim alumna, attamen cui ignota est Bibliotheca Budensis in toto etiam Europaeo orbe olim decantatissima, famam et hodiernum loquens fundatoris Regis Matthiae I.

művelt fők nevelője volt. Ez a könyvtár hajdanában egész Európában alapítójának, annak a királynak a hírért növelte, akit a haza polgárai joggal szoktak dicsérni a közmondással: „Meg holt Mátyás király, oda van az igasság.” Nem ismeri a haza dolgait, aki nem tud Thurzó György palatinusról, bibliotékájának jelességéről.⁸ Nem lehet hallgatni a Felső-Magyarországon régen nagyhírű könyvtárról, melyet Horváth Gergely hozott létre,⁹ melynek szétszórta könyveiből a késmárki iskolának is jutott, mint ahogyan a Thurzó-könyvtárból is.

Csak dicsérni lehet azokat, akik nem a lovaknak, kutyáknak örülnek, a szántás-vetéssel törődnek, bohóságokra költenek, hanem könyvtárak alapításával, gyarapításával az irodalom ügyét, a köz hasznát szolgálják. Nagyobb adomány ez, mint koldusoknak adni alamizsnát. Így érzett Barberini; Württemberg grófja, Eberhard, akik a közösség érdekében létesítettek, gazdagítottak könyvtárakat.¹⁰ Azoknak a dicséretére kell gondolni tehát, akik könyvekkel, a rájuk fordított pénzzel gazdagítják az iskola könyvtárát. Virágozzék hát a könyvtár pártolójának jóhíre!

Amit az *Orator* mondott, nagyjából elismétli utána németül az *Interpres*. De jobban hangsúlyozza, mennyire Istennek tetsző dolog könyvekkel, adományokkal segíteni, hogy az iskola rendelkezék a szükséges forrásokkal. Eddig sokan támogatták így a késmárki iskolát. A város egyik polgára pl. évente nyolc aranyat áldozott börtörméséből erre a célra. Az *Interpres* az Isten áldását kéri rá: őrizze meg szülőhegyét a kártól, bajoktól, hogy továbbra is hasznára lehessen a közösségnek.

Ezzel véget ér az „exercitio oratoria” és következik a „peroratio”, a tulajdonképpeni oratórium. Ez félig vallásos, félig világi tárgyú alkotás, melyet énekelve, muzsika kísérettel adtak elő. A 26 szereplő közül azonban 4 prózában beszél, tehát legfeljebb 22 ének hangzott el. Prózában szól pl. az oratóriumrészt megnyitó *Votum*, mely a szerző lojalitását dokumentálva, az ország királynőjére, férjére kéri Isten áldását, kíván békét számukra és az ország számára.

Ebben a második részben az istenes hang, a vallásos jelleg sokkal jobban uralkodik, ami részben az oratórium műfaji követelménye. Hullámzászerűen ismételtlen visszatérnek a könyörgések az uralkodóért, a békéért, a kereszténységért, az egyházért, a városért, az iskoláért, az egyházi és városi vezetőikért, polgárokért, tanulóikért. Az oratóriumrész sem válik azonban egyházi jellegűvé. Többen zengik a könyvtárak dicséretét, hirdetik a könyvek hasznát. Ezekből kell tanulni, mert vizet mereget rostával, aki könyvek nélkül akar okosodni; belőlük gyarapszik az ifjúság az egyház és a haza javára. Az istenfélelem és a szorgalom mindenkinek tetsző erény, erre kell szert tennie az ifjúságnak. Jó tanulással, jó könyvek olvasásával kell a tanulóknak idejüket eltölteniök, a lustaság és hanyagság

---

quem in praesens Patriae Cives a iustitia imprimis praedicare solent vulgari illo vereverbio: Meg holt Mátyás Király, oda van az igasság.”

⁸ „Praeterea ignarus rerum Patriae est, quem praestantia latet Bibliothecae Thurzonianae, authorem agnoscentis Illustrissimum Dominum Comitem Georgium Thurzo, Regni Hungariae Palatinum, phaenicem aetatis suae litteratorum, qui studiorum causa peregrinis versatus in oris, gravi aere eximia librorum copiam comparavit, quibus etiam initiales nominis sui litteras imprimendas jussit, e quibus numero est Georgii Sohnii Tomus Secundus Operum Exegesis praecipuorum Articulorum Augustanae Confessionis variatae tribuens, memoria caussa a Clarissimo Domino Rectore Thecae nostrae insertus.”

⁹ „Nec tacenda est laus Bibliothecae olim in Superiori Hungaria magni nominis, quippe qua ante Seculum nulla nostris in partibus inveniebatur major authorem agnoscens Eruditissimum Baronem, sed titulo minus usum Gregorium Horvath, Vicinum Urbis nostrae, e qua memorabili Bibliotheca injuria temporum jam dissipata Perillustrimus Dominus Emericus Horvath Stansith de Gradecz Thecae nostrae duo in folio volumina Ciceronis Oratium et Commentarii liberaliter obtulit.”

¹⁰ „major namque elemosyna est publicam promovere utilitatem, quam privatam multorum mendicorum, stipem in gulam et ventrem impendunt. Sensit idem numerosissimam post se reliquens Bibliothecam Cardinalis literatissimus Barberini, inquit, potiorum redundaturam utilitatem in publica commoda, si pauperes Scholaris libris illis uterentur, quam si plurimi cibarentur vestirenturque mendici. Hodiernum illustris viget fama Eberhardi I. Ducis Württembergici, muneribus largis augens Bibliothecam Tubingensem, missitantibus Aulicis, quod non potius in moenia Arcis ruinae proxima argentum impenderet, hi, respondit, mortui, libros indignitans, propugnacula vivorum sunt moenibus fortiora.”

mindent elpusztít, ami hasznos. Becsülni kell tehát a könyveket és azokat, akik a könyvekre, az iskola felszerelésére, ékesítésére áldoznak. A tanulóifjúság érdekében teszik ezt, illő tehát, hogy tanulással hálálják meg fáradozásaikat. Hirdetik is többen (*Pusio*k, *Tirunculus*ok és *Musák*) a pártfogók dicséretét, áldást kérve rájuk ebben az életben és majdan a halál után.

A diákokhoz szóló oktató tanácsok, a könyvek dicsérete miatt Buchholtz munkáját valóban „drama scholasticum”-nak kell tekintenünk. A szereplők is az iskolai életből kerültek ki: a *Musa*, *Pallas*, *Minerva*, *Nympha*, a *Hortator*, a *Sedulitas*, a *Poenitentia*, a *Laus* megszemélyesítőiként; két kisfiú (*Pusio*) és két újoncdiák (*Tirunculus*) énekel, az egyikük latin, a másikuk német nyelven. Az oratóriumot bevezető *Votum*on kívül még egy más *Votum* és két *Sonet* van iktatva ebbe a részbe. Kötetlen beszédben szólal meg a *Genius*, *Mercurius*, és prózában, németül fejezi be a produkciót az *Epilógus*. Valamennyiüknek rövid szerep jut. Leghosszabb a *Nympha* éneke, mely előtt a kéziratban kotta áll.¹¹ Éneke – már terjedelménél fogva is – sok elemet tartalmaz a többi szereplő gondolataiból. *Minerva* szájába mindössze egy distichont adott a szerző. Többnyire 4 vagy 6 sorból állnak a szerepek, az 5., 7., 9. *Músának* és *Pallasnak* 14 sor jutott.¹² A *Hortator*, a *Poenitentia*, a *Laus* latinul és németül is énekel.

Csaknem valamennyi latin vers hangsúlyos, párosrímű nyolcasokból áll. A német énekek versformája változatosabb, de túlsúlyban vannak a tizenkét szótagos párosrímelésűek. A két német nyelvű Sonnet 8a + 7b + 8a + 7b + 8c + 8c szerkezetű hat-hat sort alkot.

Buchholtz Györgynek most már szövegében is ismert munkája több tekintetben tanulságos emléke az adatokban bővelkedő, de szövegileg kevésbé ismert XVIII. század eleji evangélikus iskolai színjátásának. Benne megismerhetjük az oratórium műfajt. Láthatjuk azt is, milyen volt az exercitio oratoria. Buchholtz ugyanis felemás drámát adatott elő 1728-ban Késmárkon. Minthogy mind az oratio, mind az oratórium ugyanabban a gondolatkörben mozog, a második kiegészíti csupán az elsőt. Olyan nevelő írta ezt a munkát, aki lojális volt az uralkodóhoz, egyházához, a városhoz, szíven viselte a tanulóifjúság ügyét. Széles tájékozottságú művelt ember volt, akinek az erkölcs mellett a könyvek jelentették a legfőbb értéket. Ezek megbecsülését propagálta érdekes drámájával.

Varga Imre

¹¹ Nympha:

1. Bücher lehren wohl regieren,
Bücher zeigen alles an,
Wie das regiment zu führen,
Bücher deuten alles an.
Wie wir löblich sollen leben,
Gott allein die Ehre geben.

2. Bücher sind der Kirchen Stützen,
Lehren Cantzel und Altar,
Bücher in der Schulen nützen,
Lehren meiden die Gefahr.
Bücher sind die edlen Schätze,
Dran sich jederman ergötze.

3. Bücher sind die edlen Gaben,
Dienen allen insgemein,
Draus man kann erbauung haben
Und auch allzeit glücklich seyn.
Bücher sind die edlen Früchte,
Aller Menschlichen Geschichte.

4. Bücher müssen unterweisen
Unsere Gebrechlichkeit,
Bücher müssen deutlich weisen
Dieser Welt vergänglichkeit,
Bücher müssen uns ableiten
von den schnöden Eitelkeiten.

5. Bücher warnen und vermahnen
Zeigen uns die Ewigkeit,
Bücher uns den Weg schön bahnen
Zu der Freudens-Seeligkeit;
Da das Buch des Lebens schreibt
Unsere Nahmen einverleibt.

¹² Pl. az 5. Musa: „Numen, fons benignitatis, // Scaturigo bonitatis, // Christianos promotores, // Gratos et Fautores, // Thecae nostrae Dotatores, // Scholae quoque Curatores, // Servet faustos benedictos // A periculis invictos, // Post hanc vitam exanthlatam // Sortem tribuat beatam, // Laetam gloriam coelorum, // Vitam plenam gaudiorum // Numen, fons benignitatis, // Scaturigo bonitatis.

A Bethlen Kata *Önéletrását* elemző újabb szakirodalom megállapítása szerint a mű két, nagyjából jól elhatárolható részre tagolható. Az irodalomtörténeti Kézikönyv „első, visszatekintő” és „második, naplószerű” részlől beszél.¹ A szétválasztás évszámhoz is köthető, a visszaemlékezések után a jelenidejű keltezését először a 163. fejezetben olvashatjuk: „Az jelen való 1744-dik esztendőben...”² Nem indokolt tehát az első modern szövegkiadás bevezetőjének bizonytalansága, miszerint: „... az önéletrás, amelyről máig sem tudni, szerzője mikor írta... A negyvenes évek sűrű dátumaiból, s az egész mű éretten regisztráló hangjából úgy következtethető, hogy Bethlen Kata életének szakaszában született”.³ Valóban a negyvenes évek egyidejűsége a beszámolás friss követhető az *Önéletrás* lapjain, ezt megelőzi azonban az 1744-ig tartó visszaemlékezés.

A memoár Bethlen Kata életének három nagy periódusát öleli fel:

1. első házasságának korszaka: 1717–1722-ig,
2. második házasságának ideje: 1722–1732-ig,
3. özvegyisége, 1732-től haláláig.

Ez a három periódus évszám szerint nem esik egybe az *Önéletrás* kezdetével. Ami ezenkívül esik, pl. a gyermekkor, illetve első özvegyiségének ideje, az csak érintőlegesen szerepel, a visszaemlékezés lapjain. Az indíték a megírásra – a vallásban ért sérelem a másvallásúval történt házasság miatt – minden szempontot háttérbe szorít, az ezt megelőző időszak éppen csak néhány elkerülhetetlen mondattal jelenítődik meg. Ugyanígy nagyon röviden emlékezik meg Bethlen Kata első özvegyisége idejéről, hiszen „eddig elfolyt életemnek ezen özvegységben való életem legkönnyebb és majd minden kereszt nélkül való része volt”. (59. fej.) Sokkal nagyobb szeretettel ír szenvedéseiről, az őt meglátogató veszedelmekről, mint békés és boldognak mondható életszakaszairól. Az *Önéletrás* második részében nem a visszaemlékező, folyamatosan elbeszélő hang az uralkodó, hanem a napi események meghatározta friss reagálás. Ugyanakkor kellő távlat híján és a hiánytalan beszámolás igényével Bethlen Kata dokumentumokat, leveleket, periratokat iktat bele az elbeszélés menetébe. Tehát a negyvenes évek közepén kezdődő időszakról nemcsak a beszámoló szubjektív értékeléséből kaphatunk képet, hanem alátámasztják ezt a dokumentumok is.

Az első részben a visszaemlékezés személyes hangját és a megtörtént tényeket eddig még nem sikerült szembesíteni. Pedig érdekes lenne „költészet és valóság” egymás mellé állítása, hiszen Bethlen Kata a húsz évvel korábbi eseményekről is olyan elevénységgel számol be, úgy idéz szó szerinti beszélgetéseket, határoz meg helyet és időpontot, hogy memóriáját rendkívülinek kell tartanunk. Hogy mégis volt némi segítsége a visszaemlékezésben, ahhoz próbálunk most néhány adalékkal hozzájárulni.

Az 1732-re teljesen egyedül maradt Bethlen Katát sűrűn látogatta a halál. Négy gyermekét és két férjét temette el és siratta meg a kor szokásai szerint.⁴ Ez azt jelenti, hogy udvari papjaival temetési beszédekert íratott és azokat kinyomtatva, megőrizte. Jóllehet könyvtárának jegyzékében ezek a beszédek nem szerepelnek, valószínűleg legszemélyesebb iratai között tartotta őket, hiszen későbbi fellelőzésük bizonyítható. Áttanulmányoztuk a fennmaradt beszédek és összevetettük az *Önéletrás* meg-

¹ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig.* Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 393. (A fejezetet HOPP Lajos írta.)

² Bethlen Kata *Önéletrását* a legújabb modern szövegkiadás szerint idézzük: *Magyar emlékiratok 16–18. század.* Vál. szövegmond. és jegyz. BITSKEY István. Bp. 1982. (Magyar remekírók.) Bethlen Kata *Önéletrása*: 695–890.

³ *Bethlen Kata önéletrása.* Kiad. és bev. SÜKÖSD Mihály. Bp. 1963. 16. – A keletkezési időpontot módosítja WINDISCH Éva a fenti kiadásról írt ismertetésében: ItK 1964. 238.

⁴ A szakirodalomban makacsul tartja magát a tévedés, miszerint Bethlen Katának első házasságából csupán két gyermeke született. A gyermekkorában meghalt Sámuelről nem tud Sükösd Mihály „leszármazási táblája” (i. m. 371.) és Bitskey István jegyzete sem (i. m. 949.). A tévedés forrása RETTEGI György hibás adata lehet: R. Gy., *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784.* Bev. JAKÓ Zsigmond. Bukarest, 1970. 85. Haller Sámuelről l. *Bethlen Kata Önéletrása.* 28., 54–57. fej.

felelő fejezeteivel és ez azt igazolja, hogy Bethlen Kata ezeket a nyomtatványokat hívta segítségül emlékezetének felfrissítésére.⁵

A Haller-házasságból származó elsőszülött Sámuel 1720-ban bekövetkezett haláláról és Haller László temetéséről ismereteink szerint nem maradt fenn temetési beszéd. (A katolikus Haller László és a vele azonos vallású gyermek közös temetésére Bethlen Kata református papjai nem írhattak búcsúztatót.) Teleki Józseffel kötött második házasságából 1723-ban született és 1731-ben halt meg Zsigmond nevű fia. Temetésén Ajtai Abód Mihály mondott beszédet. Ajtai másfél évig volt udvari pap Teleki Józsefnél, majd frankfurti és franekeri egyetemi tanulmányai után 1735 és 1737 között Bethlen Kata udvari papja lett. Joggal írhatta róla Bethlen Kata, hogy „tudomány szerető, emellett kegyes életet élő ember”. (205. fej.)

Bethlen Kata nagy szeretettel emlékezik vissza Zsigmond nevű fiára, többször kiemelve, hogy „ideje felett való szép elmével megáldatott” (92. fej.), „ezen gyermeknek nem idejére való dolgai vagynak”. (95. fej.) Ajtai Abód Mihály is erről beszélt a búcsúztatóban:

„ha valaki hallaná-e annak a' Gyermekek szavait? azt felelik néki: nem hallok gyermeknek szavait? hanem valami száz esztendő embernek szavait hallom”.⁶

Az „1731-ik esztendőben, kisasszony havának 9-ik napján, tizenhárom napokig tartó vérhasi nyavalya által az én szemeimnek egész gyönyörűsége, szívemnek vidámsága, kedves Zsigmondom éntőlem elvételék, életének éppen kilenced-fél esztendejében” – írja Bethlen Kata. (96. fej.) Pontos időpontot, azonos kifejezéseket olvashatunk a Nádudvari Péter prédikációt összegező kötet előszavában, amelyet Szatmári Pap Zsigmond írt:

„... először Kis-Asszony Havának 11-dik Napján, e' mindjárt meg említett drága Kinstset, Nagyságod' Szemeinek kívánatos Gyönyörűségét, Uri Házának egész Reménységét, Gróf Teleki 'Sigmund Urfít, Életének Kilentzedik esztendejében ... elköltöztetvén ...”⁷

Több mint tíz év telt el a temetés óta, Bethlen Kata mégis pontosan idézi a kis Zsigmond utolsó szavait:

„Azután monda: Én felettem prédikációt arról tégyenek: az Úristen az én világosságom s idvességem, s hát kitől félek? mert ha szintén egyfelől ezer ördög, másfelől tízezer állana is, mégsem félnék.” (97. fej.)

Bizonyára segített az emlékezésben Ajtai Mihály búcsúztatója:

„... a' ki tsuda, mint gyönyörködött a' sz. Könyvnek olvasásának halgatásában, sőt másokat is serkengetett, méltán mondotta hát az ő halálos ágyában: Az Ur az én Világosságom és idvességem, hát én kitől félnék? Az Ur az én Pásztorom, azért én semmiben meg-nem fogyatkozom. Ha száz ezer népek engem körül-vennének-is, tsak az Ur lenne én velem, semmit sem félnék”⁸

Ugyanezt olvashatjuk Kováts Mihály „értekeződésében” is:

„Ha száz ezer népek mind körül-vennének-is, tsak az Isten légyen én velem, semmitől nem félek.”⁹

⁵ Az idézendő temetési beszédek: *Vilagos lampas*. Mellyet ... Teleki Sigmund ... édes Szüléinek jó-tetszésekből ... el-mondott AJTAI Mihály. 1731. 10 lev. OSzK M. Assz. kvt. 845. – *Az Isteni bölts igazgatásnak titkos utairol-valo-értekeződés* ... Melyet ... Gróf Széki Teleki Sigmund ... Földbe-való takarittatásakor ... adott KOVÁTS Mihály ... 1731. 10 lev. OSzK M. Assz. Kvt. 845. – SZENTKIRÁLYI György, *Zokogó panasz* ... Teleki Gábor és ... Teleki Klára meghalálózásakor. H. k. n. 1732. 10 lev. OSzK M. Assz. Kvt. 845; Hung. o. f. 850^h – KOVÁTS Mihály, *Hathatos fegyver* az Isten ostromló seregei ellen ... Széki Teleki József ... koporsóban való tételése felett. 1732. 6 lev. OSzK 800. 267. Tartalmazza Szigeti Gyula István ráéneklését is.

⁶ AJTAI Mihály, *i. m.* d₄ verso. A puer senex motívumról I. CURTIUS, Ernst Robert, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern, 1954. 108–112.

⁷ NÁDUDVARI Péter, *Nyoltzvan-négy predikatzioi*. Kolosvaratt, Nyomtt. Szathmari Pap Sandor által, 1741. Szatmári Pap Zsigmond ajánlólevele Bethlen Katához: § 4. – Szatmári Pap Zsigmond ekkor kolozsvári lelkész, Bethlen Kata megbízásából gyűjtötte össze és rendezte sajtó alá a Bethlen-család 1726-ban elhunyt udvari papjának prédikációt.

⁸ AJTAI Mihály, *i. m.* d₄ verso. Zsolt. 27. 1.

⁹ KOVÁTS Mihály, *i. m.* 1731: b₂ verso. – Kováts Mihály 1731 és 1733 között Bethlen Kata udvari papja Kercesorán és Sorostélyon.

Félve Teleki Zsigmond korai halálától, Bethlen Kata ezt írja:

„... mert akiket az Isten idejek felett való bölcsességgel és kegyességgel felruház, eleve magához szokta venni, mint az idején érő gyümölcsöt hamarabb le szokták szakasztani”. (95. fej.)

Kováts Mihály prédikációjában ugyanezzel a képpel élt:

„Féltetted méltán, mert az elein érő gyümölcsök tartósok nem szoktanak lenni, láttál pedig ebben sok jó megért gyümölcsöket 's virtusokat.”¹⁰

Ugyanebben az évben Bethlen Kata másik két gyermekét is elvesztette:

„ugyanazon 1731. esztendőben, Szent Mihály havának XVII. napján mindketten elhalának. Gáborom ebéd előtt kilenc és tíz óra között, életének hetedik esztendejében. Klárám délutáni három és négy óra között, életének második esztendejében”. (100. fej.)

Szatmári Papp Zsigmondnál ugyanezeket az időpontokat olvashatjuk:

„Sz. Mihály Havának XVI-dik Napján,¹¹ reggeli kilentz és tíz óra között, Gróf Teleki Gábor Urfit, dél után, három és négy óra között, Gróf Teleki Klára Kis-Aszszonyt, amazt Heted-fél, ezt pedig Más fél Esztendő korokban, 'e Világból el-költöztetvén ...”¹²

Röviddel ezután Teleki Józsefnek is „egészsége bomlani kezdte, és bokros keserűségei miatt szemlátomást fogyni” kezdte. (101. fej.) Ugyanerről számol be Satmári Pap Zsigmond is:

„... e' szertelen Szomorúságok ... Gróf Széki Teleki Josef Urnak, Édes Atyai Szívét annyira meg-sebheték, hogy e' miatt mindennap szemlátomást fogdogalna ...”¹³

Szatmári Pap és Bethlen Kata jellemzése Teleki Józsefről szintén hasonlatos. Satmári Papnál Teleki „Vallását 's Hazáját tökéletes szível szerető igaz Magyar ...”¹⁴ Bethlen Kata így összegzi férje ere-nyeit: „egyszóval jólelkű, vallását igazán szerető, jó hazafia volt”. (94. fej.)

Igazán nagy keserűséggel járt hát az 1732-es év, amikor gyermekei után férjét is el kellett temetnie. A férjétől és kedves gyermekeitől megfosztott Bethlen Kata árvaságát bibliai képpel teszik szemléletessé a halotti búcsúztatók szerzői. Kováts Mihály *Hathatós feyver* című temetői búcsúztatójában olvas-hatjuk:

„Kedves Férjedtől, 's szép Gyermekeidtól kevés idő alatt meg fosztatott nem Naomi, hanem súllyos bánatokkal bé-telleyesedett keseredett szívé Mára.”¹⁵

A beszéddel együtt jelent meg Szigeti Gyula István nagyenyedi teológiai tanár „ráénekése” is. A versezet második részében Bethlen Kata nevében Ráchel mondja el siratóját:

„Naomi lesz, búval nem vesz a' régtől kesergett Mára.”¹⁶

Szentkirályi György Teleki Gábor és Teleki Klára felett mondott *Zokogó panaszd*ban egy másik kedvelt bibliai citátumot is idekapcsol:

„hogy ez előtt tsak egynéhány hónapokkal-is magadot Náómi szava szerént, gazdagnak nevez-heted-vala, de imé az Ur rövid idő alatt tégedet mint szedés után a' szőlőt, és takaradás után a' tarlót, üressen hagyá.”¹⁷

Ezek után természetes, hogy ugyanez a kép olvasható az Önéletírásban is, bár némileg átalakítva:

„Már férjemtől és gyermekimtől így megfosztván ... Náomiból az Isten Márává tett” (105. fej.), „az én Istenem úgy hagyta, mint a megszedett szőlőben való kunyhót egyedül”. (104. fej.)

Az egyedül maradt nagyszony ellen feltámadt a rokoni irigykedés. A Teleki-család perlekedő rossz-indulata közben testvére, Bethlen Imre volt a támasza:

„ki is gyámoltalan özvegységemben minden terhes bajaimban mindvégig mellettem fáradozott, nem gondolván semmit ok nélkül való sok megbecsutenítettésével, énmellettem igaz, ritka példájú atyafi-

¹⁰ KOVÁTS Mihály, i. m. 1731. b₄ recto.

¹¹ A XVI. vagy XVII. nap az egyik nyomtatványban nyomdahiba lehet.

¹² SZATMÁRI PAP Zsigmond, i. m. §₄.

¹³ SZATMÁRI PAP Zsigmond, i. m. §§₁ recto.

¹⁴ SZATMÁRI PAP Zsigmond, i. m. §₄ recto.

¹⁵ KOVÁTS Mihály, i. m. 1732. B₁ verso. 2 Mózes 15. 22–25.

¹⁶ SZIGETI Gyula István, i. m. G₃ recto.

¹⁷ SZENTKIRÁLYI György, i. m. g₄ verso. — Szentkirályi György életrajzi adatai jórészt ismeretlenek, 1737-ig Fogarason Bethlen Kata lelkésze.

ságát igen nagymértékben megmutatta; mely hozzám való jó lélekből származott igaz indulatjáért, sok fáradtságiért, az én Istenem testben s lélekben áldja meg". (108. fej.)

Nem kétséges, hogy visszaemlékezése papírra vetésekor Bethlen Kata jó szívvel idézte maga elé Bethlen Imre segítségét, de az is valószínű, hogy előtte volt Szatmári Pap Zsigmond megfogalmazása is:

„főképpen csak az egy Méltóságos Gróf Bethleni Bethlen Imre Ur Ő-Nagysága, Nagyságod Kedves Testvér Bátyja, vala, a' Ki éjjel nappali faradtságát nem sajnálván, és a' gonosz nyelveknek ezért reá lövellett mérges nyilait semmibe hajtván, mind végig Nagyságod mellett hűségesen állott. Melly Ő Nagysága tselekedetét az Ur, az Izraelnek Istene jutalmaztassa-meg mind a' két életben”.¹⁸

Saját gyermekei elvesztése után Bethlen Kata magához vette bátyja, Bethlen Sámuel árván maradt fiát és a kis Sámuelt kilenc évig nevelte és iskoláztatta a nagyenyedi kollégiumban. A tehetséges gyermek nagy örömeire szolgált, joggal írhatta *Önéletrésében*:

„én is magamat gyönyörködtethetném véle ily gondolatokkal, hogy ha az Istennek nem tetszett is, hogy én a magam gyermekeiben gyönyörködhessem ennyiben, hogy magam igaz hitemben, vallásomban nevelhessem: ihol ebben az Isten bővségesen kipótolta". (205. fej.)

A gyermek betegségét hozó hírt nehéz szívvel fogadja, mert saját gyengesége nem engedte, hogy utolsó napjaiban, betegágyánál vele legyen. Most is az vigasztalta, ami saját gyermekei halálakor:

„felfoháskodtam iránta az Istenhez, hogy ő felsége végye magához tisztán, és ne engedje e világtól megfertéztetni". (206. fej.)

Bethlen Kata gondolatainak, a kis Sámuellel való törődésének jó ismerője volt Borosnyai Nagy Zsigmond nagyenyedi teológiai tanár. Bethlen Sámuel felett mondott halotti prédikációjából az *Önéletrés* is idéz, bár a szerző megnevezése nélkül. Borosnyai Nagy így számol be a gyermek és nevelő-anya kapcsolatáról:

„e' drága kedvet keresett Samueled nem csak el-múlt, hanem betegségében hozzá nem láthatál. Jó Doctorokkal nem orvosoltathatád; sőt mostan-is utolsó Tisztességet néki nem tehetél, és így az Ur egyik Bánatodra más bánatot adott, mellyért méltán el-mondhatod; Jaj nékem! mert ugy maradék Férjem, Gyermeim, Atyámfiai nélkül, mint a' meg-szedett Szőlő, mint a takarodás után a' tarló. Nállad vagyon Mélt. Gróf Aszszony a' vigasztalás, és én nem vigasztalhatlak, hanem azzal, a' mit Tölled hallottam 's tanultam, hogy t. i. e' mostani meg-veszett erköltsű Világban jobb az Atyáknak 's Anyáknak Gyermekeiket el-temetni szemek előtt, míg e' Világtól meg-motskolatnának”.¹⁹

Mint példáinkból kiderült, szoros összefüggés van Bethlen Kata *Önéletrés*a és a környezetében keletkezett halotti beszédek (könyvelőszó) között. Néhol szövegszerű az egyezés, máshol témája, a megfogalmazás hangulati tartalma tételezi fel az átvételt. Nem elhanyagolandó szempont az sem, hogy a „forráshasználatot” éppen ott mutattuk ki, ahol a legszemélyesebb hangütés, keserűség, fájdalom az alaptónus. Ennek ismeretében talán nem nagy merészség feltételezni, hogy a kevésbé személyes megnyilatkozásoknak, a több tárgyilagosságot és tárgyi dokumentumot igénylő eseményeknek is van rejtett forrásuk. Csak keresni kell!

Németh S. Katalin

Horváth Ádám és András Sámuel

A Magyar Műsa 1787. évi március 24-i számában jelent meg „T. Horváth Ádám Ur Tudósítása” címmel a *Hunniás* ismertetése, amelyben a szerző 17 versszakból álló szemelvényt is közöl Hunyadi Jánosról szóló művéből. Ennek olvasása nyomán írt lelkes verset „A + + S + + +, [András Sámuel], a Bécsben élő neves orvos, aki irodalmi érdeklődéséről is híressé vált. A lap május 26-i számába, mint „a Hunniás Szerzőjének esmeretlen, de igen jó akaró szolgálja”. Írta „Bétsben Májusnak Közepén 1787-ben. Amikor a dítsősséges Munka éppen most vagyon a Bétsi Cenzurán.” A 10 versszakból álló költemény 12 szótagú sorokban, négyes rímekkel zengi a Hunniás dicséretét, hosszú időre és sokak számára megadva a művel és szerzőjével szemben a feltétlen elismerés hangját. Idézzük a legjellemzőbb sorokat:

¹⁸ SZATMÁRI PAP Zsigmond, i. m. §§ 1, recto.

¹⁹ BOROSNYAI NAGY Zsigmond, i. m. 17–18.

A Görög Nemzetnek *Hómérus* Iliást,
Virgilius ira Rómának Aeneast,
A Frantzia *Voltér* Párisnak Henriást,
Szerze a Magyarának Horváth-is Hunniást.

Számtalan Achillest szült mindég Nemzetünk,
Nagy *Ulysseseket* Hazánkban lelhetünk,
De tudós *Hómérust* nem igen szerezhettünk,
Sok Hérost *Hómérus* nélkül temettettünk. (1–2. vszk.)

Örvendek, meg-vallom a Magyar Hazának,
Melly eddig, és most-is nyíla Bellónának,
Hogy nem tsak a kardnak, hanem a pennának
Végit-is meg-fogta, s szolgál Minervának. (5. vszk.)

Így kezdődött Andrád Sámuel és Horváth Ádám barátkozása. Mikor és hol ismerkedtek meg személyesen? Erről nincs feljegyzés, de kettőjük kapcsolatának írott emlékei fennmaradtak a HOLMI I. kéziratos kötetben, Horváth sajátkezű másolatában 1788 nyaráról.¹ Andrád ekkor Füreden időzött, s Bécs után élvezte a csendet, a szabad természetet, a savanyú vizet, s örömmel szedegette a gyümölcsöt a fáról. Verseket váltottak egymással július 5-e és 8-a között. A versengésben Horváth lett a „győztes” három versének tüneményes gyorsasággal papírra vetett 400 körüli sorával. Rögtönzéseit megjelentek nyomtatásban a HOLMI-II-ben (Győr, 1793) a XV., XVI. és XVII. szám alatt. Andrád három válaszversében „csak” 176 sorra futotta. Ezek máig kéziratban maradtak. Ha nemcsak „röfre” mérjük a verselést, hanem tartalmát és formai megoldását, nyelvezetét is nézzük, akkor is a földmérő poeta Horváth vezet gyakorlott tollával „Hippokrátes unokája” előtt.

A verselést Andrád, – a címben: „anagram: *Dandár*” – indította el azzal, hogy Horváthnak „próbára materiát adott”. Az első Horváth vers „*A Természet deréksége*” címet viseli s a Balaton vidékének természetes szépségét veti össze a bécsi parkok mesterkéltségével.

Lám! hogy Béts-is talál oly gazdag létére,
Ha ki jön e pusztás Ország térségére,
Eleget; a mivel szemeit kedvére
Hizlalhatta – Hazánk ditsőítésére.

Ott a bőlts mesterség tsinál sok remeket,
Majmolván ama szép természetiket;
Itt látsz minden térenn olyan Ánglus kerteket,
Mellyek fellyül mülják az erőltetetteket.

Ott a Kertész, kertjét részekre szakgatja;
S az osztott részt újabb részre osztogatja;
Itt olyan osztályt tett a Természet Atyja,
Hogy az, tsak emennek festett ábrázatja.

Ott fel-felé szökő vizeket tsinálnak;
Mellyek itt minékünk önként folydogálnak,
Ott erő kell ama fel-szökő víz szálnak,
Itt azok kereket s malmot taszigálnak.

¹ HORVÁTH Ádám, *Holmi I–II. kéziratos kötetek*: MTA Kézirtattár I. köt. Vegyes 2° 14. sz. – II. köt. Történelmi Napló 2° 2. sz.

Ott kézzel tsinálnak halas-tó formákat,
Itten a természet tsinált tsatornákat;
Mellyek úgy meg-töltik e nagy viz-tanyákat,
Hogy el-hordozhatnak tengeri gályákat.

Horváth előbb „Tapolcza-Fő” bőven áradó vizét és malmát írja le, majd lelkesen ecseteli a Balaton szépségét, melynek partján „nagy és kies hegyek” emelkednek, s „Minden-felől Partját tornyok ékesítik.”

Hol fél, hol egy mért-föld egész szélessége,
Tizenkettő Foktól Hidvégig a vége.
Olly nagy néha-néha dühössége,
Hogy egész hegyeket hömpölyget térsége.

A képből nem maradhat el „Tihan” sem „*a hol Atila (!) vára / Épült egy meredek hegy órozat-jára; / Földből van sántzolva régiek módjára,*” ahol az „*Ekhó*” „*Megfelel s küszködik a jó nyers nyelvekkel...*” s

Mellynek a halas-tó vagyon közepében.
Múlató hely Tihan, s ennek ellenében
Vadas kert van Somogy zöldes erdejében,
S más felől gyümölcstös – Fűred mellyékében.

Fűred nevezetességei a „Bérczek”, sok „gyönyörű gyümölcstösi”, melyek „Tán a kies Éden kertnek sem engednek.” Andrád felment a „Szent Tamás halmára”, ahol a hegy csúcsáról „öt-hat Vármegyének be-lát határára”.

Itt látott egy kertet, melly épült kerekenn,
Leg-jobb szőlő termő e magas hegyekenn;
Bámúlt a szép fehér tseresznye szentekenn,
S az egy-egy hüvelyknyi ért Spanyol meggyekenn.

S mivel sánta lábát bottal támogatta,
Ez hegy a Parnasszust eszébe juttatta;
Talált-is Pegazus helyett, tsak bírhatta;
A mi fáradttságát meg-jutalmaztatta.

Úgy jól lakott meggyel s fehér tseresznyével,
Hogy alig bírhatott le-menne terhével,
Míg utóbb a kies völgyre le-mentével
Lágyítja dagályt savanyú kút-lével.

Horváth bécsi barátja szórakoztatására szól még a füredi „tsergedező víz-erek” és patakokról, s a benne élő „sok ezer” rákról, „Mellyeket nád tűznél!” fognak éjjel:

Szép világosítást tsinálnak ezeknek
Formájok éjtszaka a jövevényeknek;
Mikor a partokon sok szövétneknek
Égését mutatják víz-szint a szemeknek.

A július 5-én kelt versre „*6a Julii Andrád Ur ezt felelte*” – olvassuk cím helyett a HOLMI I. Kéziratban (239–241. l.) a bécsi orvos 11 versszakos sorai felett. Idézzük belőle a 6 utolsót:

Füredre érkezvén a Balaton mellé
Mellette sántulván alá és fel felé,
Láttam nagy habjait, néztem reá s belé
Természet a szemem mindenütt el telé.

Azután mint Dávid vetém a hegyekre,
Kivált a Füredi nagy Spanyol megyekre,
Rá emlékezem én míg élek ezekre
Az áldott, nekem Orvosos Kezekre.

Van itt a többek közt a Tamás tetején,
Mellyen úgy bámúltam mint Tapolcza fején
Egy fa kinél édesb nints sem Éden helyén,
Sem az Elizium kiessebb mezején.

Fehér tseresznyét hoz ez az élet fája
Repül a madár is s hál sereggel rája,
Jó szívvel sántálok magam is alája
Nagy Hippokratesnek kisebb unokája.

Mind én mind a madár meg látjuk messzéről
Ezt a fát a róla függő nád mézzéről,
Hihetetlen Tamás a ki mint én erőt
Irok, el nem hiszi a Tamás hegyéről.

Indiákon nádiban terem az édes méz
Itt fába oltotta ezt egy orvosi kéz,
Arannyal egybe folyt a Korinthusi réz,
Természettel egy hát itt az emberi ész.

Horváth még aznap, július 6-án válaszolt. Dicséri barátját: „A mit Füredi pennával ír, oly igen szép.”

Csudáltad a Természetet a Tapolcza vizében,
Gyönyörködtél a Balaton Magyarok Tengerében:
Dávidként a nagy hegyekre fel-vetted szemedet,
Mellyeknek partjai közzé e nagy Tó kerekedett. —
Méltánn-is; mert a Természet sok ezer ajándéki,
Mellyekkel itten gazdagok ez bővségnek hajléki,
Az elme gondolatjait gyors szárnyakon ragadják;
Még-is a Bölts Természetet ki-tanálni nem hagyják:
Hanem míg magát futtatva a serény ész dolgozik,
Utóljára a vizsgálás bámulássá változik.

Füred dicsérete ezután még lelkesebb lesz, a „vizgálás” itt már valóban „bámulássá változik”:

Nem tsuda hát, ha e térre annyi számmal jöttek
Lakni, mint egy Anglus kertbe ama költött Istenek.
Mert talál erdőt Szilvanus; talál gyönyörűséget,
Talál — mert ritka találni illy kies erdőséget
Mint itt; találhat Czéres-is olyat a mit tsudáljon,
Hogy a föld kő-göröngyökkel rakva vagyon e tályonn,
Még-is a Czéres Leánya arathat olyan kévét,
Mint ott, a hol a Csalló-köz majmol arany kert mívét.

Pallás, ha táborozni kell, talál olyan térséget,
 A hol szint-úgy tsúfolhatja távol az ellenséget,
 Mint a Szűz Komárom Vára a Csalló-köz órában,
 Mert lehet itt-is a vizet venni olly tsatornában:
 Mellyel ha öszve ragasztják a nagy Tó két szegletjét,
 Egész szigetté tehetik a Tihan fél szigetjét.
 Ott a meredek bércekből készült sánczok állanak;
 Lehetetlen, hogy illyeket mesterséggel rakjanak.
 Minerva, ha tanulni kell s a Músákkal tartani,
 Tudhat e kies helyeken olly szállást választani:
 Mellynél a Parnasszus hegye ha kiesebb lehetett,
 Van itt, a mivel a Görög talám nem kérkedhetett.

Ott a Pegázus forrása ész adott Orfeusnak,
 Itt a borral tele pincze erőt ad Enniusnak;
 Hogy Pallás tiszteletére erősebb hangot adjon;
 Kérd-meg bár a Poétákat hogy el-melyik-maradjon.
 A szárnyas-ló-rúgta viz-é? vagy az ember kapálta?
 A vagy tsak ezt a száj íze édesebbnek találta.
 De ha kell Pegázus kútja, itt van a savanyú kút,
 Csak-hogy itt alá felé megy, ott fel-felé ment az út.
 Ennek van ollyan bámulást indító természete,
 Hogy amaz, mikor fakadt is, ennél jobb nem lehet.

...

Kívánod még, hogy irjam-le a Balatoni rákot,
 De félek, hogy meg-bántanék sok piperes Nimfákat;
 Azt pedig én Diánának még akkor meg-ígértem,
 Mikor tőle hajdan egy szép s Szűz Feleséget kértem;
 Hogy én örökké maradok Asszonyok Szószóllója;
 Vajha itt-is Orfeusnak ne lenne marczangója!

Horváth nemcsak dicséri, hanem erősen bírálja is a „Savanyú-víz” körül történeteket, mert „né-melleyek a nyereséggel otsmányúl vissza élnek”. „Ez természet ajándékát haszonra sütik-főzik, | A mellyel a természetet erőltetve kettőzik.” „Kurusolt meleg-ferdöket készíttetvén a testnek | Galé-nusszal gazdagodnak s hasznot magoknak tesznek.” „De már, hogy a meleg, erőt ad-e ezen vizek-nek? | Azt fenn hagyom az Orvosi Tudományban bőltsenek.”

Nem tudom – látom e víznek gyönyörű s hasznos vóltát,
 Én-is tehát elő veszem amaz Dandár [Andrád] danoltát:
 Hogy szép Fűred s a természet itt ugyan megmutatta,
 Hogy ő a mesterségeket felesleg meg-haladta.

„Andrád Ur felel 7a Julii 1788. ezekkel. (HOLMI-I Kézirat 245–247. l.)” – A bécsi „jó akaratú barát” elámul a füredi poéta tollának frissességén: „A te fejed Tapolcza fő, az eszed mély Balaton” – így kezdi versét, utalva a korábban már említett tapolcai forrás bő áradására, erejére, mellyel malmot hajt. „Két hónapok alatt írtad Magyar Hunniásodat” – írja később s találó hasonlattal él: „belüled a nagy észbűl nem pedig tsak a szókbűl | Álló versek úgy jönnek ki mint a hálók a Pókbűl.”

Tegnapi nap verseimet be vivéd a szőlőből
 A faluba, mellyek jöttek egy beteges rossz főből,
 Hét óra vólt estve felé mikor vitted azokat,
 És kilenczig választ küldél nekem 80 párokat.
 Honnan vetted a Lelkedet Pithagorás tudhatja,
 Avagy Apolló a Poéták Istene és bőlts Attya.

A vers „*neked Pegazuson nyargalva jó seregenként . . .*” hasonlat is találó Horváth sokak által megcsodált verselő készségére. Andrád ezúttal utánozza füredi barátja kedvelt 8 + 7 szótagból álló verssorait, s nem ment könnyen neki. „*A tizenöt markot még is ki úté nagy bajosan / Ez néhány versem ámbár nem felette okosan.*” Ekkoriban már többen bírálták Horváthot 15 szótagú verssoraiért, melyet kezdett mérték nélkül használni, mintegy elkényelmesedve benne. Barátja itt is megemlíti:

Illyen forma versedet olvasták minapába
Királyunknak lak helyébe híres Bétsnek várába
Sajnálták hogy miért írtad tizenöt szilabával
És miért nem ugrottak mint a magyar két lábával.
De azt meg nem gondolhattuk hogy a ki szép hintóban
Jár, nem ugrik, hanem megyen lassan, lassan valóban.
Négy kerekenn; és a ki így járhat az a gyalognál
Előbb való, mint az Isten a ditső Angyaloknál.

Ilyen könnyed tréfálkozással intézi el Andrád, a verselő orvos azt az akkoriban sokak által vitatott verstani kérdést: jogosult-e még a négyes rím használata a régiek mintájára? „*Sok Horváthnak a kószorú mellyet raktál fejére*” – így kezdődik a még aznap (júl. 7-én) megírt 42 soros válasz-vers. Andrád szerint füredi poéta barátja „Ovidiust [Názó] fellyül mülta . . .” Erre utalnak a következő sorok:

Hogy valaki meg-haladja Názót, nem lehetetlen;
De hogy valaki magának nagynek tessen, illetlen. –
Sőt talán én-is vétkezem, mikor a természetet
Csudáltam, mert inkább aztat a kitől teremtetett
E nagy minden; méltó jussal kelle vala tsudálnon,
És egy játzi Poétából Istenes Pappá válnom.

Füred dicsérete ezzel véget ér. A „játzi” kedvvel folytatott baráti levelezés komollyá válik, témát s hangnemet vált. „*Próbáljuk a természetnek meg-adott dítseeretet / Istennek adni . . .*” – jelzi a célt, a pantheista szemlélet versebe foglalását. „*Szűnj meg Lelkem! a Természet derékségét tsudálni, / Mellyet nap-kelet s enyészet meg-nem-jőünt prédikálni!*” – kezdete egy önálló versnek, amit nem is közöl tovább a HOLMI-II. kötetében, hanem jelzi: „*Ez az ének, melly itt következne, már által vagyton téve, egy Nyári Éjtszaka nevezetű munkátskámba; melly mivel elébb láthat világot mint ez; azért itt vele sort nem szaporítok.*” Valóban, a szórakoztatva oktató csillagászati vers, a „*Leg-Rövidebb Nyári Éjtszaka . . .*” már 1791-ben megjelent Pozsonyban, míg az Andrádhoz írott verses leveleket is tartalmazó HOLMI-II. kötet csak 1793-ban. A csillagokat figyelő poéta hajnalban, „*Mikor a néma setéség tsirkázó sugárokka / Oszlik . . .*”, amikor csordultig telt a fenséges égbolt csillagvilágának csodálatával, akkor zendít rá egy régi latin ének dallamára költött dalára. Hosszan elmélkedő tartalmát ő maga fejezte ki legtalálóbban, amikor az Ötödfélszáz énekekbe „*Az Isten:- természet*” címmel helyezte el. (413. sz.)

Andrád Sámuel hasonló szellemben fogalmazta július 8-án kelt válaszát: „*A Teremtőt munkáiból esmerd meg és magasztald / s a természet bőlts rendiből Istennek tsak ötet vald*” – kezdettel. (Holmi-I. kézirat 250. l.) 46 soros verse jórészt az univerzum látható részének leírásából áll.

Andrád és Horváth, az orvos – és a földmérő – poéta verses vetélkedése rövid volt, mindössze négy napra terjedt. Miért szűnt meg ily hamar? Talán az akkor már Szántódon gazdálkodó Horváthot hívta a Balaton túlsó partján „*Céres mezeje*” „*Titirus nyájja*”? Vagy a bécsi orvost szólította hivatásával járó kötelezettsége? Több írott emlék nem került elő kettőjük kapcsolatáról, de az lehetséges, hogy továbbra is leveleztek egymással. Horváth Ádám ugyanis 1790-ben a Holmi-II. Kt. 2. oldalán feljegyezte levelező társainak nevét és címét. Ezek között ott találjuk: „*Andrád Sámuel, Medicinae Candidatus*”-t is, „*Viennensis, am alter Grund in der Schloßl Gasse No 170.*”

Péterffy Ida

Bérczy Károly nem tartozott a magános lázadók, a dacosan félrevonuló egyéniségek közé. Mindig barátokkal együtt küzdött, mindig beletartozott valamilyen írói körbe. Az idősebb írónemzedék tagjai meglátták benne a szorgalmas, igyekvő ifjút, aki elég tehetséges és művelt ahhoz, hogy támogassák. A kor szelleméből következett, hogy a „befutottak” nem irigykedtek a szárnypróbálgatókra. „Mint ahogy a madár az anyai szárnyak alatt születik, úgy az író is az öregek szeretetében izmosodott. A nagyok és a tekintélyesek nem zárkóztak el a kezdők és a névtelenek elől. A fiatal írókat felkarolták, gyámolították, tehetsége, munkája iránt érdeklődést tanúsítottak. Az irodalomtörténet gyönyörű példái mutatja jó lelküknek, miként növelték e nagy alakok az ő versenytársaikat.”¹

Ezért fogadták szívesen a korabeli lapokban is a fiatal költő írásait (*Koszorú, Rajzolatok, Pesti Divatlap, Honművész, Honderű. Életképek* stb.). A kortárs nemzedék egyéniségéért szereti, vonzó, lelkesedő, vidám természetéért. A „szent hevület”, no meg a közös írószors hozza össze a Pilvax-kávéház fehér asztalainál a későbbi „Tizek” tagjaival. Barátai közé tartoznak: Tompa, Jókai, Lauka, Obernyik, Lisznyay és főként Pákh Albert. Jókai és Tompa 1849 után is kapcsolatban maradnak vele, sokszor emlegeti őket leveleiben, Pákh Albert pedig szerkesztőtársa lesz majd. Ifjúkori barátai között emlegethetjük még Zichy Antalt, Szontágh Pált és elsősorban Madách Imrét.

Madáchcsal a harmincas évek végén kötött szorosabb barátságot, Lónyay Menyhért-nél találkoztak több ízben. Ahogyan Madách Imre és Lónyay Menyhért fennmaradt levelezéséből (1838–1844) megtudjuk, Lónyayék Pesten az Egyetem utcában laktak. Náluk jöttek össze az egyetemisták, és szerkesztettek egy alkalmi folyóiratot is, *Mixtura* címen.²

Arany László emlékbeszédében azt mondja, hogy Bérczy is tagja volt a *Lónyay Menyhért-féle* körnek, mely a harmincas évek végén alakult. Ezt cáfolja Paulovics István Bérczyről írt tanulmányában, két bizonyítékot hoz fel állítása mellett. Az egyik – Palágyi Menyhért: *Madách élete és költészete* (Budapest, 1900.) című munkája, amelyben Palágyi említi a *Lónyay-kört*, de Bérczyt nem emlegeti, a másik bizonyítékot maga Bérczy adja a Madách Imre emlékeztetőre tartott búcsúztatójában, amikor a *Lónyay-kört* kívülállóként emlegeti: „Pesten, barátjánál Lónyay Menyhért-nél, többen kis irodalmi kört alakítottak, hol a névtelen versek részrehajlatlan bírálata alá estek. Hozzám is hozott egy párt, sajátjait... s kért, mondanék munkáiról legőszintébb és legszigorúbb véleményt. Tekintély lehettem előtte, mert néhány versem és beszélyem jelent már meg ekkor a *Rajzolatokban* és a *Regélőben*.”³

A Lónyay-féle kis irodalmi-körnek ténylegesen nem volt tehát tagja, de szívesen járt köztük, és szívesen mondott véleményt Madách Imre első verseiről is. Barátságuknak nemcsak kölcsönös rokonszenv, hanem sok hasonló jellemvonás is oka lehetett. Bérczy derűs külseje mögött mély érzések, rendkívüli érzékenység rejtőzött. Igazi énjét csak ritkán tárta fel barátai előtt, akárcsak Madách Imre. Madách érzékenységét bizonyítják az 1840. január–februárban Lónyay Menyhérthez írt vallomásszerű levelei, melyekben sértett írói önértetéről szól; ugyanis egymás műveiről, melyeket a „mindenfélét közlő” *Mixtura*-ba írtak, kritikát mondtak, a szigorú bírálatot azonban nehezen viselték el.⁴

Szентimentális magatartásuk származhat hasonló neveltetési körülményeikből. „Bérczy János, Nógrád megye főorvosa, fiát éppoly gonddal nevelteti, mint a két előnévvel is büszkélkedő sztrégovai földbirtokos-asszony, özv. Madách Imréné”,⁵ aki azonban erősen korlátozta is fiát önálló akaratának érvényesítésében. Bérczy János amellet, hogy tudós orvos, verseket is ír, Bérczy Károly gyermekkorát egészen 12 éves koráig a szülői házában töltötte, ahol apjától örökre kapta a tudományok és az irodalom szeretetét, anyjától pedig mély érzékenységét.

¹ MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai élete és kora* I. 107.

² Vö.: GYÖRFFY Miklós, *Madách Imre kiadatlan levelei*. It 1959. 70.

³ BÉRCZY Károly, *Madách Imre emlékezete*. A Kisfaludy Társaság Évlapjai, U.f. III. köt. 1865/66, 1866/67. 200.

⁴ GYÖRFFY M., *Madách Imre kiadatlan levelei* (17., 18. levél), Vö.: KÖNYI Manó, *Gróf Lónyay Menyhért önéletrajzi töredéke*. Budapesti Szemle, 1885. XLII. kötet 352.

⁵ KERÉNYI Ferenc, *Tünődés Bérczy Károlyról*. Irodalmi Szemle 1971. 742.

A két fiatal íróra jellemző hasonló emberi magatartást azonban inkább a kor szelleme sugallja – melynek hű tükré Eötvös: *Karthaúsija*, „a század életírása és a társadalom jajkiáltása”. Madáchot és Bérczyt azonban nemcsak nemzedékük byronias spleenje jellemzi, mindketten igen fiatalon a gyakorlati tevékenységben, az eszmélkedésben találják meg igazi énjüket, s vallják Eötvös álmát: „a nevelés gyógymódjával épülhet föl e század”.

Rajongó eszméik, liberális szemléletük azonos forrásokból táplálkoznak. A francia liberalizmus tételeit szinte vallásos áhítattal akarják szolgálni és megvalósítani, meggyőződésük, hogy időszerű az ember lényegének újraformálása: az alapvető emberi jogok és szabadság mindenkit megilletnek.⁶ (Igaz, Madách már kezdetben is sötétebben szemléli a világot, mely nem siet megvalósítani ezeket a csodálatos ideákat . . . , ő „a nagy kérdezők és nyugtalan tépelődők” közül való.) Bérczy is, Madách is jogot tanulnak, részt vesznek a megyei közéletben, Bérczy Széchenyi mellett, majd Petőfiékhez csatlakozva, Madách Eötvös centralista körével rokonszenvezve, majd a radikális liberalizmus híveként.

Írói hivatástudatuk is a fentebb említett „korhatások” alapján alakul ki. Bérczy lírai hitvallása mindkettőjük ars-poeticáját fémjelzi:

„Légy ember s honfi. Hőn szeresd a hont,
Tégy, munkálj érte csüggedetlenül.”⁷

Bérczy is, Madách is a lírával kísérleteznek előbb. Korai verseik szentimentális epigon versek, nem tanúskodnak kiforrott egyéniségről, csupán érzékeny, fogékony lélekről.

Nézzünk egy Madách versrészletet, mely a *Honművészb*ben is megjelent, 1839. december 26-án.

Egy anya, gyermeke sírján

... „Egyetlen egy hivem
A visszhang szelleme,
Ez érti, mit nem ért
Sok ember érzete.

A kő viszont adá
Borus keservemet,
S az emberek között
Lágy szívre nem lelek . . .”⁸

Bérczy 1837-től kezd verselgetni, a *Rajzolatok* 1838/39-es évfolyamában 12 verse jelenik meg. Madách soraival *Tanács* című versének részletei szembeötlő hasonlóságot mutatnak:

„Ha nincsen akihez
Kebled lekötve van,
S magányban érezed
A sujtó szív-vihart,

Talál magadnak egy
Hű s résztvevő kebelt.
Ki egyaránt emel
Veled minden tehert . . .”⁹

⁶Vö.: BARANYI Imre, Madách költői indulásának előzményei. Madách-tanulmányok. Bp. 1978. 233–235.

⁷BÉRCZY Károly, *Gróf Keglevich Bélának* 1849. március. Írói Hagyaték, III. füzet, Salgótarján, Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága.

⁸Idézi GYÖRFFY Miklós, *Madách Imre kiadatlan levelei*, 7. levél.

⁹BÉRCZY Károly, *Tanács*. *Rajzolatok*, 1838. 19. sz. 145.

Íme a divatos „précieux” stílus, az idézett versrészletek finomkodásában az érzések természetessége eltűnik, helyet ad az affektált, hamis hangnak. A tipikus fordulatokkal túldíszített versekben nem tudnak a mesterkélt választékos stílustól szabadulni, a tartalom nélküli forma csak megmosolyogni való „játékká” lesz – „a kebel – emel – egyaránt – teher”.

Bérczy kezdetben hű követője ennek az élettelen költészetnek, főleg Bajzát utánozza, de Madách versei sem mutatnak egyéni hangvételt. Madách költeményei a *Honművész* 1840-es évfolyamában jelentek meg legnagyobb számban, és ugyanez a kötet közöl Bérczytől is négy verset.

Érdekeseek még a verscikluscím- és hangulathasonlóságok. Pl. Madách: *Lant-virágok* (ciklus kéziratot füzetben), *Vadrózsák* (ciklus Fráter Erzsinek) vagy Bérczy Károly: *Bú-hangok*, *Vadrózsák*, *Őszi-rózsák* stb.¹⁰ Kerényi Ferenc figyelmeztet arra, hogy Bérczy ciklusalkotása nem következetes, „a költemények tulajdonképpen variációk egy témára, a boldogtalan szerelem szentimentális ábrázolására, sem érzelmi, sem tartalmi összefüggés, fokozás vagy tudatos ellenpontozás nyomai nem vehetők észre”.¹¹ A *Bú-hangok* így egy elhagyott ifjú általános panasza, a magányos fájdalom keseregése, fájó borongás, halálvágy.

„És nincs többé reményem,
Nincs semmim itt alatt,
Kettő maradt hívem csak:
Keservem és a lant.”

Vagy:

Ne kérdezz, miért van arcomon boru?
Ne kérdezz, lelkem mért oly szomorú?
Elmondanám, de nincsen arra szó,
Fájdalmam szóval el nem mondható!”¹²

Ennyi túlárado fájdalom, visszafojtott bú, végzettől való félelem a 21 éves költő ajkáról, csak a kor szentimentális divatjának ismeretében magyarázható: sírni – a sírásért, szenvedni – a szenvedésért, meghalni a szerelemért – valódi szerelem nélkül.

Madách Lónyay Etelka iránt érzett vonzódása sem igazi szerelem még, inkább valami kimondhatatlan vágyódás a „nagy élmény” után. „Ezen érzet nem szerelem, oh nem, ezt oly kevés ember érzi, hogy annak mondani nem lehet, ez örült imádság – ez nagyobb mint halandó elbírhát, én alatta megtörök. – Nem alhatok, nem örülhetek, nem beszélhetek, gondolkozhatok, írhatok semmit. Ő véghetetlen, mint az Isten és örök hatalma egészen elfoglal és én istenemre oly igen, igen rosszul vagyok...”¹³ Az idézett levélrészlet vallomása akár a szerelmi versciklus bármelyik darabja lehetne, „variáció egy témára”.

Költészetükben fordulat az 1840-es évek közepén jelentkezik, az írói hivatástudat ekkor mélyül el igazán, és ez egyáltalán nem nevezhető véletlennek. Következik a korszellem és az élő irodalom rendkívüli hatásából – hangsúlyozza Baranyi Imre is *A fiatal Madách gondolatvilága* című könyvében.¹⁴ A világ folyása – a lét problémái, a szabadság és egyenlőség eszméi, majd a haza sorsa és

¹⁰ Pl. MADÁCH Imre, *Lant-virágok* (ciklus kéziratot füzetben), említi Györfy Miklós: *Madách kiadatlan levelei*, 1959. 101., *Vadrózsák*-ciklus Fráter Erzsinek, említi KISS Aurél, *A lírikus Madách. Madách-tanulmányok* Bp. 1978. 256. BÉRCZY Károly, *Bú-hangok*, *Őszi-rózsák*. 1842. Írói Hagyaték, Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága. Kéziratok versek II. füzet.

¹¹ Kerényi Ferenc: *Bérczy Károly írói hagyatéka*. It 1971. III. 1. sz. 673.

¹² I. m. BÉRCZY Károly, *Bú-hangok*.

¹³ Részlet Madách Imre Lónyay Menyhérthez írt 1840-es leveléből. Idézi GYÖRFFY Miklós, *Madách kiadatlan levelei* 20. levél. 87.

¹⁴ Vö.: BARANYI Imre, *A fiatal Madách gondolatvilága*. (Madách és az Athenaeum.) It Füz. 42. 1963. 14–16.

a nemzeti függetlenség lesznek költészetük legfontosabb témái.¹⁵ Bérczy inspirálója Vörösmarty, majd Petőfi, lírája 1846-tól tartalmi és formai szempontból is gazdagabb, csiszoltabb, egyénibb. Ezt bizonyítja az is, hogy verseit most már jobbra az *Életképek* közli (Ladár Iván álnéven), amely a kor legszínvonalasabb irodalmi divatlapja.¹⁶ Madách lírájában is kimutatható Vörösmarty romantikájának hatása, a negyvenes évek második felében pedig a romantika, éppúgy mint Bérczynél, népies elemekkel bővül. Igaz, Madách versei ekkor már nem jelennek meg (Kiss Aurél szerint csupán 10 versét publikálták), csak élete végén készül majd költeményei kiadására, melyeket tematikus rendszer szerint csoportosított, érzelmi és hangulati egységeket kialakítva. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy Bérczy lírájának 1849-ig tartó időszakát is csak az író hagyatékából tekinthetjük át legvilágosabban, amely számos kiadatlan művet tartalmaz, négy füzetben. Egyes versek ekkor is érzelmi–hangulati rokonságot (elégikus hangnem, a boldogság utáni vágyódás, a természet panteisztikus szemlélete) mutatnak.

„János hegyén, a csendes nyári estre
Emlékszel-e kedves leányka még?
A völgybe szállt búcsúzva a piros nap
És oly közel volt hozzánk a nagy ég.
S eljött az alkony röpködő homálya
De lelkem éjén új nap kelt vala.
Ki mondja oh meg: ez a boldogságnak
Vagy új keservnek volt-e hajnal? ”¹⁷

Bérczyt a meditáció csendes szomorúsága jellemzi, a tragikus kérdésfelvetést csak érinti. Madáchnál a képalkotás modernebb, a fájdalom erősebb, a tragikus életérzés összetettebb.

„Vad öröm volt, amit eddig éltem,
Kábulás és mámor, semmi más;
Mintha bánatunkat hogy feledjük,
Részegítve jár az álmodás,

S hogy szívünknek jajját átkiálttuk,
Felzengünk egy pajkos éneket,
Elcsitítani véle azt a sirót,
Mint a dajka a kis gyermeket.

Pásztortűz volt minden üdvöm, élvem,
Mely a téli éjben pislogat, –
Elmelegszünk nála, hajh' de éltet
A pásztortűz semminek nem ad –¹⁸

A népies hangnem próbálgatására is idézhetnénk példákat minakét költőtől, de lírai egyéniségük igazában nem tud azonosulni a népies realizmussal. Bérczy inkább megmarad Lamartine romantikájánál, s költészetét teljesebbé „a szabadság–szerelem” programja teszi. Hangja néhol szinte ódai szárnyalásúvá izzik, mely oly távol áll az eddig ismert, elégikus, csendes Bérczytól.

¹⁵ Sőtér István is hangsúlyozza Madáchról szóló akadémiai székfoglaló beszédében, hogy Madách irodalmi működésében magas szinten uralkodik a hazaszeretet tematikája, és a 40-es évek végén Kossuth lesz az ideálja. Vö.: SÓTÉR István, *Félikör*, Bp. 1979. 147, 210.

¹⁶ BÉRCZY Károly – (Ladár Iván): *Költő lantja*. Életképek, VI. kötet 1846.

¹⁷ BÉRCZY Károly, *Emlékezések 1846. év nyarán a Bájhegyen*. Életképek, 1847. 19. sz.

¹⁸ MADÁCH Imre, *Vadrózsák* (ciklus). Idézi KISS Aurél, *A lírikus Madách, Madách-tanulmányok*. Bp., 1978. 257.

„Hol e szent nap lelkes ifjúsága?
 Hol a bátor szabad nemzedék?
 Hol a zászlók három szín világa
 És a nép, melly új örömben ég?
 Hol a boldogabb jövő reménye?
 És a zaj, s az ezer ablak fénye?”¹⁹

Madách lírájában pedig a haza sorsa iránti aggodalom filozófiájának elmélyülését hozza, alapproblémáit az emberiség, a világtörténelem távlatában veti fel, és ezek a versek már a *Tragédia* gondolati-érzelmi előtörténetéhez tartoznak.²⁰

„Óh, hát érdemes-e élni, ha minden perc
 Csak a feledésnek szánt sírgödrünkön ás.

Érdemes-e vívni eszmékért, melyeket
 A megváltozott kor csak mosolyogni fogna,
 Mig fehérítő csontja a két ellenségnek
 Névtelen halomban korhad összehordva.”²¹

A fentebb idézett versrészletek arra vallanak, hogy Bérczy is, Madách is alapvetően lírikus egyéniségek, de mindkettőjük számára a líra csupán kísérlet önmaguk megtalálására. Bérczy az epika mellett fog kikötni, Madách igazi műfaja a dráma lesz.

Korai lírájuk életútjukból adódó hasonló háttere is érdekes. Mert sem Madách, sem Bérczy nem tud jelen lenni eszméik megvalósulásánál, 1848-ban.

Bérczy Madách emlékére mondott beszédében különös figyelmet szentel barátja rossz egészségi állapotának taglalására, amely végigkíséri annak útját, s melyet csak nagy akaraterővel tud leküzdeni: „1848 tavaszán, ő is sok mással az álmodott szebb kor hajnalát látta, s midőn éppen férfi erejének s kivívott tekintélye és népszerűségének súlyával akart sorakozni az építők közé: megújult régi, makacs betegsége ágybaszegezte. Innen hallá, felváltva örömtől és fájdalommal elhaló szívvel a világeseményeket, s mire felépült, nem volt többé tavasz és hajnal, csak 'Enyésző nép, ki méla kedvvel / Múltján borong...'”²² Ismerős a kép, Bérczy is súlyos szívbetegséggel, csupán messziről szemlélhette a véres színjátékot, s mire felépült, nem volt már miért lelkesednie. A szabadságharc bukását követő években Bérczy tud hamarabb talpra állni, neki legalább magánélete rendeződik. De Madách számára: „Sötét napok, a börtön éjénél sötétebb évek következnek. Haza, család, hit, remény, szeretet: mind oda, oda.”²³ E válságból fakad közvetlenül *Az ember tragédiája*, amelynek megírására Bérczy is ösztönzi barátját, s melyet őszinte, csodálatos vallomásnak tart.²⁴ „*Az ember tragédiája* Madách lelkének ama hitvallomása, melyet benne a contemplatív élet folyamán kifejtett, a csapások alatt megrendült, s már-már pesszimizmusra hajló, de e megbocsátó nemes szellem visszanyert, nyugalomban kiengesztelődött, s a költészet sugaraitól átragyogott bölcsészet érlelt meg: tisztán áll az, *Az ember tragédiája* Madách lelkének oly kényszerű kifolyása, melyet meg kellett írnia, ha Faustot soha nem olvassa, ha Faust soha nem születik is.”²⁵ Bérczy jól ismerte barátja természetét, „ki hidegnek kívánta feltűnni, holott szívében egy Vezúv tűzanyagai forrtak, szigorúnak és engesztelhetetlennek, holott nemes lelkében a vett bánatalommal mindig egykorú volt a megbocsátás”.²⁶ E jellemzés akár önlelemzés is lehetne, hiszen Bérczy szívében is sok elfojtott vágy és szenvedély izzott, melyről

¹⁹ BÉRCZY Károly, *Március 15-én, 1849. Pesten*. Hagyaték, III. füzet, Salgótarján.

²⁰ Vö.: KISS Aurél, *A lírikus Madách*. 255–257.

²¹ MADÁCH Imre, *Éjjeli gondolatok*. Idézi KISS Aurél, *A lírikus Madách*, 258.

²² BÉRCZY Károly, *Madách Imre emlékezete*. A Kisfaludy Társaság Évlapjai, Ú. f. III. kötet. 212.

²³ *I. m.* 213.

²⁴ Vö.: PÁSZTOR Emil, *Egy irodalmi barátság: Madách és Bérczy Károly*, Népujság, 1971. márc. 7.

²⁵ BÉRCZY Károly, *Madách Imre emlékezete*. A Kisfaludy Társaság Évlapjai, Ú. f. III. köt. 213.

²⁶ *I. m.* 214.

kevesen tudtak. E lélekrokonságot bizonyítják a már említett fiatal Madách leveleinek részletei vagy *Bérczy Károly naplójának* vallomásai.²⁷ „Én pedig itt maradtam, évről évre új végzéseket siratni lelkemben és szívemben, mely a világnak – mint este némely virág – már-már bezáródni kezdett . . . De azért sohasem akartam világfájdalmat panaszkodni, sem az emberiséget váddal terhelni. Számot vetettem, mint aminő valóban. Sorsom kissé erősebb szívet, élénkebb phantáziát adott – ez megfejt mindent.”²⁸

A párhuzamba állítást segíti még néhány életükből adódó érdekes, véletlen egybeesés. Madách is 1862-ben foglalta el helyét a Kisfaludy Társaságban „*Az aesthetika és társadalom viszonyos befolyása*” című értekezésével. Bérczy pályamunkája, Puskin: Anyegin, első ének fordítása, tagságának kelte: 1862. Madáchot 1863-ban éri a megiszteltetés, hogy a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lehet, s betegsége miatt Bérczy Károly olvassa fel értekezését: „*A nőről, különösen aesthetikai szempontból.*” Madách csak egy évvel éli túl „közéleti” sikereit. 1864-ben szívbetegségben meghal. 1866-ban búcsúzik tőle Bérczy a Kisfaludy Társaság ülésén, talán megérezve, hogy a végzet már az ő számára is kimérte a szívdobbanások számát, s „fonta a jelesnek szánt koszorút” öntudatlanul – önmagának is.²⁹

Levelezésükből sajnos csak három Bérczy levelet őriz a Széchényi Könyvtár kéziratára, mind a három 1861-es keltezésű.³⁰ A „november 5. 1861.” dátummal ellátott levélben az író gratulál *Az ember tragédiájá* sikeréhez, a másik két levél pedig azt bizonyítja, hogy szívesen közvetíti Madách kézíratait a korabeli lapokhoz. Az 1861. november 18-án írt levél érdekes kulisszatitkokat közöl a szerkesztőségek belső ügyeiről, arról, hogy a lapok tartalmának minősége silány, a jeles cikkeket sajnálattal kénytelenek a szerkesztők visszaadni. Például Madách: *Szellem és tartalom* című cikkét sem jelentetheti meg Pompéry János. Jelzi Bérczy azt is, egy kicsit keserűen, önmagán tréfálkozó filozofálgatásban, hogy a szíve mélyén mégsem újságíró ő, hanem író.

„Kemény, Jókai regényeket írnak, én is hegyezem tollamat, s nem sokára – rágni fogom . . . A négy rustrum hátamon ugyan, de most ismét azt mondom, mit az öreg táblabló a Lánchíd tervezésekor: »minek az már erre a rövid időre? « Bár e hasonlat hatalmasan sántít, mert a táblablórt századokkal élheti túl a Lánchíd, míg az én lepkeéletű betűim előttem enyésznek el a semmiségben. Egyébiránt is minden csak »vanitatum vanitas«, jó, hogy megírta Kölcsey, legalább utána mondhatja az, ki mint jómagam – az erő hiányát e világzatalással akarja önmaga előtt eltussolni.”³¹

E néhány levél hangneme azonban korántsem olyan közvetlen, mint gondolnánk. Barátok voltak, de egészen feloldódni Madách – az egy Szontágh Pált kivéve – senkivel sem tudott, ugyanakkor bízott Bérczy hűségében, mert leveleit, jegyzeteit reá hagyta gondozásra és kiadásra. Ez a bizalom legfőbb bizonyítéka annak, hogy Madách barátsága Bérczy iránt milyen mértékű volt.

Madácsy Piroska

²⁷ BALOGH Károly, *Bérczy Károly ismeretlen naplója*. Nyugat, 1935. I. köt. 215.

²⁸ *I. m.* 217.

²⁹ Nem csak rokonlelkek ők, valódi rokonságba is kerültek, igaz a síron túl, ugyanis Bérczy leányát Balogh Károly, Madách nevelt fia és unokaöccse vette feleségül.

³⁰ *Bérczy Károly – Madách Imréhez*, Pest, nov. 5. 1861. *Bérczy Károly – Madách Imréhez*, Pest, nov. 18. 1861. OSzK. Kézirattár. Bérczy Károly – Madách Imréhez, Pest, okt. 20. 1861.

³¹ *Bérczy Károly – Madách Imréhez*, Pest, nov. 18. 1861. (részlet)

Lengyel Béla

SZEMENYEI TÓT GYÖRGY ZSOLTÁRFORDÍTÁSA
A GRAZI EGYETEMI KÖNYVTÁRBAN

Ausztiai levéltári kutatásaim során találtam meg a 29. zsoltár alább közölt fordítását. A szerencsés leletet a grazi egyetem levéltárosának, Dr. Hans Zotternak köszönöm. Évekig voltam a budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratárának munkatársa. Tájékoztattam osztrák kollégámat állományunk néhány ritkaságáról. A baráti beszélgetés közben Hans Zotter elővette Luther egyik könyvét (*Postilla domestica hoc est, simplex et pia evangeliorum, quae dominicis diebus et in praecipuis festis legi solent, explicatio, a. reverendo D. D. Mart. Luth. in suis aedibus ad familiam suam olim habita. Nunc primum ex Germanico versa, per Michaelem Rottingium. Francfordiae. Ad viadrum excudebat Ioannes Eichorn, anno M.D.LIII. Sign. II. 6736 31/12 e*). Nem sokkal érkezésem előtt fedezte fel benne a kéziratlapot; felismerte, hogy magyar nyelvű a szöveg. Készségesen bocsátotta rendelkezésemre publikálás céljából.

A 21 × 16 cm méretű kéziratlap rectóján és versóján olvasható a szöveg. Minthogy a kézirat olvasatának elkészítésére nincs előképzettségem, csupán annyit tudtam megállapítani, hogy a 29. zsoltár fordítása, és a Régi Magyar Költők Tárában ez a fordítás nem szerepel. Klaniczay Tibor tanácsára Horváth Ivánhoz fordultam, akinek az olvasat elkészítéséért köszönetet mondok. Neki és Pirnát Antalnak köszönöm a latin nyelvű bejegyzések megfejtését.

A kéziratban használt „ö”-nek nincs jelentősége; az olvasatban mindenütt „o” szerepel. A recto baloldalan betűpróba és V L monogram(?) látható. A versón keletkezett paca olvashatatlaná tett néhány betűt.

A zsoltárfordítás után az alábbi latin szöveg olvasható:

finis

huius Cantionis [. . .]

Anno Millesimo quingentesimo

Nonagesimo primo 12 die Maij

Iuxta Vetus Calen[arium]

Itt jegyzem meg (Horváth Iván tájékoztatása alapján), hogy a vers késői, egészen romlott és csonkult változata megvan *Váradi Szabó György kéziratában* (1699–1703), mely legalább harminc éve lappang. A rossz (és keltezetlen) változatot kiadta R. Kiss István, *ItK* 1903, 87–89. Az adatot a következő munka tartalmazza: *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*, szerk. Stoll Béla, Bp., 1963, 142. sz.

A fordító személyéről nevének kívül – amelyet Horváth Iván állapított meg a versfőkből – közelebbit nem tudunk. Neve talán dunántúli származására utal. (Szemenye – ma: Muraszemenye Zala megyei helység; a szerző közli is, hogy „az Mura vizének aláfolyásában” készült fordítása, 1591-ben.)

Nem érdektelen a könyv sorsa, amiről a kötetábla belső oldalán és a könyv előlapján található alábbi latin nyelvű bejegyzések tanúskodnak:

domina anna thurzo obdormivt in domino
feria quarta proxima ante festum decolationis
S[anc]ti Joannis Apostolis hoc est 24 [?] augustj 1562:
hora duodecima cui sit misericors deus in Aeternum [?]

A bejegyzésből úgy tűnik, hogy a könyv első possessora Thurzó Anna volt – feltehetőleg a történelemből és az irodalomból jól ismert Balassi Menyhért felesége.

A könyv további sorsáról tájékoztat a másik bejegyzés: Liber piae memoriae quondam Christophorj Kralewszky

Nunc eius successoris M: D. L VI. [?]

Nunc uero sz Basily. Muray.

Anno dom[ini] 1601.

A[nn]o 1592 vltima febr[uarii] tonitru[m] auditum ad primam Cantio Elegans Ad Notam Ninchen Jth
ez földön Nekünk dragab kenchünk etc

Szama Ninchen Vram Jrgalmassagodnak,
wege Ninchen uram kegelmessegödnek,
mert wesszek koroskent te nagj Jo uoltodat,
es mj hozzank ualo Jrgalmassagodat. etc

Ezeknek fölötte Jgezed magadat,
hogj ualamelj bünös te hozdad megh terend,
lesz Jgen Jrgalmas es kegelmes Nekj,
az mint Jruan uagion szent Janos könweben.

Minem Jöttem ugj mond en az Jgazakert,
hanem boczattattam en az bünösökert,
es az kik en hozzam szüntelen kialtnak,
leszők ü nekiek en kegelmes attiók. etc

En Vram Jstenem teneköd köniörgök,
hogi te legj en hozzam Jgen nagj kegelmes,
mert en megh Jsmertem en sok wetkeimet,
kiwel en gezhettem mindenhez fölsegöd. etc

Ninchen wram Nalad semmj el röitözwe,
kit te szent fölsegöd előb tud hogh nem lenne,
azertan köniörgök hogi boczasd megh nekem,
ne büntes engemet en erdemem szerent. etc

Jm elődben adom minden wetkeimet,
kit te szent fölseged Jobban tud nalamnal,
azertan en uram legi megh halgatoia,
es legj mind az oknak nagj kegelmes attia. etc

Erttettem ur Jsten az te szent Jgedbol,
hogi ualamelj embör te hozdad meg terend,
lesz Jgen Jrgalmas es kegelmes [. .] attia,
kerlek uram enis <uram> legi mind weszerem.

Jm Jol latom uram embörnek elete,
röuid mind az arniek melj hamar el mulik,
mind haionak nioma es az nyilnak nioma,
azert Jllik nekünk szüntelen vigiaznunk. etc

Tudom en Jstenem ugj mind te előtted,
gonoszt tselekesztem en minden Jdőben,
gonosz gondolattal es faitalansaggal,
egj mas ellen ualo nagj kegyetlenséggel. etc

Oh Menibelj Jsten en kegelmes attiam,
legi mind ezeknek nagj kegelmes attia,
hogj mikoron Jutok szinöd elejben,
es megh ne foztassam az szep boldogsagtol. etc

Te tudod ur Jsten az miért köniörgek,
kerlek en Jstenem legj megh halgatoia,
es adgiad ennekem az te szent lelketed,
ki altal legel esz engem minden koron. etc

Giakorta ur Jsten szoktal saniargatnj,
de nem egieb oka hanem szent szerelmed,
mi keppen az attia ü fiat szereti,
azzon keb többinel giakrabban uezzözi. etc

Ezökert uram tegödet dycherlek,
földön es mind menniön el föl magasztallak,
te nagj Jo ualtodert örökke Jmadlak,
hogj engöm fiadat nem akarz el hadnj. etc

Örvendeszünk azert mindnyan Attianknak,
kik ü szent fölseget segettsegöl hijok,
mert lam ünöm magat Jgere mi nekünk,
az mint Jruan vagion az Soltar köniweben. etc

Röuid szoual wram niauljaim Jelentem,
kerlek legien hele en köniörge semnek,
hogi mi koron Jutok szined eleiben,
megh ne rutettassam az megh dychölt testben. etc

Gyermeksegtöl fogua fölsegöd djchertem,
te nagj Jo uoltodert es halakat attam,
mastannjs tegödet dycherlek Jstenem,
es mind hegien uölgiön folsegöd Jmadom. etc

Ez kis dycheretet rendölek uersekben,
az Mura vizenek ala foliasaban,
az ezör öth zazban es kilencwen egjben,
az pynkesd huanak tizen kettöd Napian. etc.

Dyczertessel uram örökke Menniegben,
az te szent fiaddal ur Jesus Christussal,
telljes szent haromsagh egj bizonj Jstennel,
• es az szent lelökkel örökken örökke. finis

KAZINCZY FERENC HÁROM LEVELE

Kazinczy és a címzettek közül Berzeviczyné[?] és Pfanschmiedtné levélváltásáról nem tudunk, Teóké né hét levelét ismerjük.¹ Nem tudjuk, kitől, honnan, mikor kerültek leveleik a miskolci Herman Ottó Múzeum tulajdonába. A közlésük lehetőségét dr. Veres László igazgatóhelyettesnek köszönöm. Az autográf leveleket nem láthattam, de eredetiségüket a fényképmásolat kétségtelenül bizonyítja. Látszik a papír összehajtogatásának megtört vonala. Missilis-levéll mind a három.

I.

Gnádige Frau,
verehrungswürdigste theuerste Freundin,

Ihren Brief an Frau v[on] Okolicsányi² habe ich ihr, dieser meiner sehr schätzbaren Nachbarin, vor arey Tagen überreicht, und ich hoffe, die Post, die diesen meinen Brief Ihnen bringt, wird Ihnen auch die Antwort auf den kleinen gründlichen Brief, den ich seit dem ersten Sept[em]br[is] täglich in Händen hatte, überbringen. Frau v[on] O . . . [Okolicsányi] befindet sich, mit ihrem schönen Gemahl und ihren drey Kindern vollkom[m]en wohl.³ Ich sah ihr an, wie wohl es ihr that jemanden bey sich zu sehen, an dem kürzlich noch die Blicke ihrer geliebten Mütter und Geschwister ruheten. —

Nicht so glücklich, wie hier, war ich mit dem Briefe ú[nd] dem kleinen Pack an Frau Keczer⁴ in Bogdány. Als ich mich auf dem Wege nach Kaschau befand, wollte ich von Beretó links fahren; den Weg hatte ich nach Lapis-Patak so oft gemacht: — und jetzt war an dem tiefen Graben zwischen Beretó ú[nd] Bogdány die Brücke [!] abgetragen, ú[nd] ich hätte eine Stunde weit bis Somos zurückfahren müssen, um so nach Bogdány zukom[m]en. So blieb mir, bei meiner Eile, nichts übrig, als den Brief ú[nd] den kleinen Pack meiner Freundin, der Frau von Újházy, geboren Polyxéne Radvánszky,⁵ zu lassen; Sie versprach mir, dafür zu sorgen, dass alles unversehrt in die Hände Ihrer vortrefflichen Schwester kom[m]en möge. Und da ich mich, Gnádige Frau, diesetwegen* bey Ihnen entschuldige, so bitte ich Sie zugleich meine Fürbitterin bey Frau v[on] K . . . [Keczer] werden zu wollen. Hätte ich weilen können, so würde ich den Umweg mit tausend Freunden gemacht haben.

Ich bitte Sie, Gnádige Frau, mich in das unschätzbare Angedenken aller Ihrer Angehörigen empfehlen zu wollen; es war mir hohe Freunde, Die Bekanntschaft des Hauses, in welches Sie als Braut kommen, gemacht** zu haben, ú[nd] so zu** wissen, dass das so hochgeschätzte lebenswürdige Mädchen die Gattin eines sehr lebenswürdigen jungen Manes (!) geworden ist, und selige Tage lebt. — Ich bin mit jedem Gefühl des innigsten Hochachtungs und Freundschaft

Ihr

Unterthänigster
Kazinczy Ferencz

Ér-Semjén d[en] 25 7br 1802.

¹ Kazinczy Ferenc Levelezése (utóbb Lev.) XXII. kötetben 1806–1819. év között hét levél.

² Okolicsányi János (?–1820) cs. kir. kamarás, zempléni alispán . . . stb. felesége Potornay Zsuzsa. L. NAGY Iván, *Magyarország családjai* . . . (utóbb Nagy Iván) Pótlék kötet 342. — SZINNYEI József, *Magyar írók* . . . (utóbb Szinnyei) IX. köt. 1248–1249. h.

³ NAGY Iván, i. m. csak két gyermeket említ; Anna és Zsuzsanna.

⁴ Keczer Györgyné, Steinmetz Anna, Kazinczy szerelme eperjesi patvarista korában (1781–1782). L. VÁCZY János, *Kazinczy Ferenc és kora*. Bp. 1915. 102.

⁵ Radvánszky Polyxén, Újházy Sámuelné és testvére Radvánszky Teréz, Szerencsy Józsefné, meleg barátságban voltak Kazinczyval. L. BAROS Gyula, *Kazinczy és Radvánszky Teréz*. Bp. 1908. 44.

à Madame de Donairière de Tőke, neé Bosnyák.⁶

Gnádige Frau, In dem Briefe einer gemeinschaftlichen Freundin wird es mir erlaubt seyn, Ihnen zu sagen, dass das Glück, Sie nach so vielen Jahren wieder zu sehen, Sie in dem Kreise Ihrer kleinen Familie zu erblicken, und zu fühlen, dass ein Raum von zehn Jahren Ihre Freundschaft für mich nicht erkalten liess, für mich Reize von unschätzbaren Werthe hat. Ich sah Sie, Gnádige Frau, ich sah die Gegend der Carpathen, so manchen braven guten Mann, ich sah Gegenden, wilde bergichte (!) Hügel von Sáros, und eine vortrefliche (!) leidenden jünge Halbwitwe⁷ zwischen diesen wilden Hügel ich sah zwischen eben diesen Sároser Gegenden eine andre (!) sehr vortrefliche (!) ganz glückliche Dame⁸ – und all die Bilder, die ich dort sah, tanzen vor meiner Fantasie wie die Bilder eines Frühlingstraumes hin. – O die Welt hat wirkliche Freuden, die uns Ersatz für jedes Ungemach des Lebens sind; diese meine Reise, Ihr neuerer Umgang, Gnádige Frau, würden mich bekehrt haben, wenn ich diesen seligmachenden Glauben nicht schon gehabt hätte.

Leben sie wohl, Gnádige Frau! vergessen* Sie nicht, dass einer meiner dringendsten Angelegenheit (!) ist, meinen Almásy⁹ zu sagen, dass ich ihn herzlich liebe, und wenn er das wirklich wäre was er so manchen zu seyn scheint. Leben Sie nochmal Wohl! –

Kazinczy Ferenc levele a címzett megnevezése nélkül maradt ránk. Csak e levél tartalmából és Kazinczy önéletírásainak erről az utazásról szóló részleteiből következtethetünk arra, hogy levelünk Berzeviczy Gergely feleségének, Berzeviczy Teréznek¹⁰ íródott. Ennek folytatása a Teőkénének írt levél.

Mióta Kazinczy a fogságából kiszabadult,¹¹ első alkalommal járt a Szepességen. Onnan visszatérve írta a levelünket és emlékezett utazására 1802. szept. 12-én: „En tegnap tértem haza Szepesi és Sárosi barátimnak látogatásikból kik 10 esztendőök óta nem látott tisztelőjököt úgy fogadták, mint egy égből megjelent Géníust.”¹²

Úti élményeiről az önéletírások egyik szövegváltozatában olvassuk: „József öcsémnek lakadalma után (1802. augst. 17 d. Balajton)¹³ ... egy útát tevék Szepesbe, minden czél nélkül. Látni akartam barátimat és a' régen nem látott szép vidéket ... Csoportosan jöttek rám örömeim, 's olly mértékben, a' hogy ritka halandónak. Életünk örök habzás a' gyönyörűség és csapások között; boldog az a' ki szenvedési közt sem felejtí örömeit, 's nem hálátlan a' Gondviselés' kormányzása eránt, melly jót és rosszat kinek-kinek ad.”¹⁴ „Koczok István¹⁵ régi barátomat kerestem fel legelőbb is. Bosnyák Elise, előbb Blaczingerné, 's ennek halála után Teőke Károly Fő Strázsamester felesége, 's most özvegye Dolyánban múltatott ... Másnap vissza Lőcsére. Meglátogatom Günther Therézt, most már Pfann-

⁶ Tőke (Teőke) Károly kapitány özvegye Teőke Elize, Bosnyák Erzsébet. Lev. XXII. köt. 485.

⁷ Berzeviczy Sándor özvegye Stancics Horváth Borbála. L. NAGY Iván, i. m. 51. Kazinczynál Grádeczicsi előnévvel.

⁸ Berzeviczy Gergely felesége Berzeviczy Teréz uo.

⁹ Almásy Ignác vice kancellárius. L. KAZINCZY Ferenc, *Magyar Pantheon* (utóbb M. Panth.) Abafi kiadás. Bp. 1884. 297.

¹⁰ Akadémiai Könyvtár Kézirattára (utóbb AK), jelz.: K. 614. és K. 634.

¹¹ Fogságából hazaérkezett 1801. június 28-án.

¹² Szentgyörgyi Józsefnek L. Lev. II. köt. 489.

¹³ Kazinczy József felesége Ragályi József Borsod megyei első vice ispán leánya. Mária. L. 14. tételt uo.

¹⁴ [Cím nélkül. Egykorú, más kéz írása.] Kazinczy Ferenc életirai 's rokon tárgyú följegyzései. AK K. 634. sz. ff. 247–248.

¹⁵ Kazinczy sárospataki iskolatársa, lőcsei ügyvéd. L. Lev. XX. köt. 496.

schmiednét;¹⁶ 's dél után Koczokkal Késmárkig, honnan én Lomniczra ..."¹⁷ „Itt valék Berzeviczy Gergellyel¹⁸ ifjúságom barátjával, 's nagylelkű anyjával Grádecziesi Horváth Borbálával, e' fényes ház' újabb nagy díszével Horváth Annával."¹⁹

Kazinczy Berzeviczy Gergely földbirtokosnál vendégeskedett. Berzeviczy anyai nagybátyja és nevelő apja Horváth Imre, akinek a leánya Horváth Anna. Valószínűleg Berzeviczy Teréz az, aki mint menyasszony jött a házba és Berzeviczy felesége lett. A családi eseményükhöz gratulál Kazinczy 1810. júl. 23-án: „Örvendve értem kedves barátom, hogy végre egy szép Gyermeke attya vagy. Éltesse az Isten örömdödre és tartsa meg életét, adja meg neki culturádat, de az Horváth Imre lelkével a' Nationalismus prenotumában."²⁰

Kazinczynak Teökénéhez fűződő meleg érzelmeiről lehet, hogy nem tudott Harsányi István? Csak így jegyeztelt: „özv. Teöke Károlyné született Bosnyák Erzsébet lőcsei lakostól 1802-ben kölcsön vett 1000 Rftot."²¹

III.

An Frau Pfannschmied geb[oren] v[on] Günther.²²
Kázmér, d[en] 27. Aug[ust] 1805.

Gnädige Frau,

Hochverehrte, theure Freundin!

Dass ich Vater bin, das werden Sie bis nun aus meinem an H[erren] v[on] Koczok und unsre (!) verehrte Freundin die Major v[on] Teoke gerichteten. Schreiben wissen. Ich flechte meine Freunde so gerne in das Mitgefühl, in den Mitgenuss meiner Freuden, und ich konnte meiner Iphigenie keinen Köstlichen Segen geben als den, dass auch Sie von Güten wiedergeliebt werde; darum habe ich geeilt, sie Ihnen gleich bey ihrer Geburt zu präsentieren. – Seyen Sie, Gnadige Frau, ihr gut, und tritt ihr Vater eher seine Reise in das unbekannte Land an, als er es wünscht und besorgt, so erinnern Sie sich, dass Iphigénie sein Kind ist. –

Nun aber lassen Sie mich Ihnen eine Bitte vorlegen, und seyen Sie meine Fürsprecherin bey Ihren glücklichen Gatten, dass er meine Bitte gewähren möge. – Ich bin gesonnen die hinterlassene Gedichte meines Freundes Dayka,²³ der zwischen den Jahren 1792 und 1796 Professor der Ung[arischen] Sprache zu Leutschau gewesen ist, herauszugeben, und forderte in einem Blatt der Ung[arischen] Zeitung²⁴ vor ehngefahr (!) einem Monat seine Fr[eu]n de auf, mir Gedichte und biographische Nachrichten von ihm mitzutheilen, dass die Auflage des Winters wo möglich vollstaendig, und seiner Notiz, die ich den Gedichten voranlassen will, zuverlässig seyn. Ich habe des M[anu]s[kript]s, welches er 1794 zum Druck bestim[m]te, in Händen; ausser dieser habe ich zwey Päckchen von seinen Schriften, die nichts als Maculatüren sind, und wenig für meine Sache helfen, erhalten. Allem Anscheine nach habe ich all das, was mein Fr[eu]nd je dichtete und schrieb schon in Haenden aber an Nachrichten

¹⁶ Pfannschmied (!) = Pfanschmiedt lőcsei család. [Előnévként használt 1836-tól, mikor P. Gyula a nevét Zsedényire változtatta.] L. NAGY Iván, i. m. 351.

¹⁷ KAZINCZY Ferenc, *Az én naplóm*. 1801. jún. – 1810. decemb. [A *Fogságom naplója* után kötve.] AK K. 614. sz. f. 100.

¹⁸ Berzeviczy Gergely (1763–1822). SZINNYEI, i. m. I. köt. 981. h.

¹⁹ Horváth Imre szepesi alispán leánya Anna Mária (utóbb Máriaassy Ferencné). NAGY Iván, i. m. 51.

²⁰ Berzeviczy Gergelynek. Lev. XXII. köt. 258–259.

²¹ Harsányi István jegyzetelése, Lev. XXII. köt. 465.

²² L. 16. sz. jegyzet.

²³ Dayka Gábor (1768–1769) SZINNYEI, i. m. II. köt. 662–667. h. és Dayka élete. M. Panth. 36–61.

²⁴ Magyar Kurír 1805. II. 111–112. Címe: *Tudóslás Újhelyi Dayka Gábor kiadandó versei felől*.

von seinem Leben bin ich arm. – Seine Paginen zeigen, dass er von H[err] v[on] Bárdosy²⁵ geschätzt, geliebt, ú[nd] mit manchen literaerisch[en] Aufträgen beehrt gewesen sey. Ob H[err] v[on] Bárdosy lebt, weiss ich nicht. Mir scheint dass ich von seine Tode gehört habe. Irre ich mich, so múss[te]* úm Nachrichten über Dayka, jemand von denen, die mit ihm zugleich gedient ú[nd] mit denen er in meinem vertraulichen Umgang [ge]standen ist, angesprochen werden, welche aber mir nieman[d] besser, zuverlässiger, als H[err] v[on] Bárdosy reichen kann. – Und diesen darum anzusprechen, mir den Namen seine[r] Witwe zu berichten, mich belehren, ob sie nicht wieder geheúrathet (!) wo sie lebt, únd wie viele Kinder sie hat?²⁶ – (Die Namen ú[nd] das Alter der Kinder músstén aufgezeichnet werden) – das ist das, warúm ich, Gnádige Frau, Ihr[er] Gemahl dringendst bitte.

Entschúldigen Sie meiner Freyheit, mein Zútrauen, ú[n]d erhalten Sie mich in Ihrer Fr[er]un]dschaft

Ihr

gehorsamster Diener
Franz Kazinczy

Kazinczy első gyermeke Iphigénia 1805. aug. 8-án született és 1806. aug. 18-án meghalt.

Dayka Gábor halálakor Kazinczy fogságban volt. Kiszabadulása után elhatározta, hogy kiadja barátja verseit. Nem tudjuk, hogy Pfanschmiedtné férjének része volt-e a Dayka-kéziratok megszerzésében.

Kazinczy az önéletrajzában beszámol arról, hogyan jutott a kéziratokhoz: „1802. június 2d. Kassán veszen Virág Benedeknek²⁷ levelével a' Dayka Gábor verseinek nyomtatás alá készített Autographon Kötetét. Hol vette ezt Virág, még maig sem tudom. Hihető, hogy D[ayka] Trattnerhez küldé, hogy tulajdon költségén nyomtassa, 's Tr[attner] D[ayká]nak halálát hallván, Virágnak adta azt megtekintés végett, 's V[irág] ismervén barátságunkat, 's látván, hogy igazítások nélkül ki nem eresztethetik, nekem kedveskedék.”²⁸ „Irtam azután mindenfelé, valahol gyaníhattam, hogy papírosai, levelei lehetnek, s szándékomat tudattam a Magyar Kurír levelei által is . . . Bárdosy János úrtól . . . két Lőcsén nyomtatott verszetét, egy idegen kéz által lemásolt, felette kevés becsű magyar grammatikát, s nevezetes biographiai dátumokat kaptam . . . A Virágtól vett csomót veres kordoványba köttem és ez négyrétű formában van írva. A másik kötet egészen ívben és sárga kötésben áll.”²⁹ A kéziratok 1813-ban jelentek meg, a kötet címe: Újhelyi Dayka Gábor Versei. Öszveszedte 's kiadta barátja Kazinczy Ferenc. – Kazinczynak Poetai berké-vel.

Bárdosynak Lőcsén 1807-ben könyve jelent meg, lehetséges, hogy 1805-ben még ott lakott. Nyugalomba vonulása után Pestre költözött, meghalt 83 éves korában.³⁰

Dayka felesége Reich Károly lőcsei jegyző leánya, Zsuzsanna. Kazinczy Dayka-életrajzából tudjuk, hogy „. . . két leány gyermekét még férje előtt vesztette volt el, visszaméne honába,³¹ 's onnan Pozsonyba vette magát egy tehetős zsidólakosnak leánykái tanítgatni.”³²

²⁵ Bárdosy János (? – 1830) SZINNYEI, i. m. I. köt. 580–581. h.

²⁶ M. Panth. 41. p.

²⁷ Virág Benedek (1754–1830) SZINNYEI, i. m. XIV. köt. 1240–1244. h.

²⁸ L. 17. sz. tételt f. 93.

²⁹ M. Panth. 57. p. Itt felsorolva azoknak neve, akiktől Kazinczy Virágon kívül Dayka-kéziratokat kapott. I. köt. címe: *Vörös kötet*. L. AK, II. köt. címe: *Sárga kötet*. L. Sárospataki Református Főiskola Könyvtára.

³⁰ L. 25. tételt.

³¹ Ungvárról Lőcsére.

³² L. 26. tételt.

SÍK SÁNDOR EGYETEMI ELŐADÁSA A MILLENNIUM UTÁNI MAGYAR KÖLTÉSZETRŐL

Húsz éve, 1963-ban hunyt el Sík Sándor, a huszadik századi katolikus szellemű magyar irodalomtudomány egyik kiemelkedő alakja. Nemcsak irodalomtudósként alkotott jelentőset, nevelő hatása is kivételes volt, közvetlen tanítványi körén, a „Szegedi Fiatalok”-on s mindenekelőtt Radnóti Miklós *Köszöntő* című verséből éppúgy, mint tanítványai, munkatársai (Baróti Dezső, Ortutay Gyula, Tolnai Gábor, később Rónay György) róla szóló tanulmányaiból és lírai emlékezéseiből.

1929. december 21-én kapott rendes tanári kinevezést a szegedi tudományegyetem akkor szervezett második irodalmi tanszékére. Előadásait az 1929–30-as tanév második félévében kezdte meg. Elsőnek *A magyar költészet a millennium után* című kollégiumot hirdette meg. Amint a ránk maradt és a Sík-hagyatékban őrzött kézírásos feljegyzések alapján készített gépiratos változatból rekonstruálni lehet, előbb a századforduló lírájával, majd a Nyugat költészetével foglalkozott, s befejezésül áttekintette a kortárs-irodalmat is. Előadásait délután 5-től 7-ig tartotta, majd a szegedi Tisza-parton sétálgatva beszélgetett tanítványaival. Ezek a peripatetikus séták voltak a későbbi „ötórai teák” kezdeményei. Később vasárnap délutánonként megszervezte a *Szép magyar szó délutánjait*, melyeken legjobban szavaló növendékei verseket adtak elő. Segítette az Egyetemi Színjátszó Társaság működését is, amelyet elsősorban Szentgyörgyi Albert anyagi támogatása tett lehetővé.

1932-ben, a másik magyar irodalmi tanszék professzorának, Dézsi Lajosnak elhunytá után a két tanszékét egyesítették, s ekkor Sík Sándor adta elő az egész magyar irodalom történetét, s rendszeresen tartott esztétikai kollégiumokat is. Ezekből nőtt ki *Esztétikája* (1942; 1946²), mely azért érdemel figyelmet, mert a költő érzékenységgel szolt benne sok kérdéstről, és utalásai azt bizonyítják, hogy alaposan ismerte az akkor legmodernebb filozófiai irányzatokat is.

1944 őszén Szegedről a budapesti piarista rendházba költözött. Az 1944–45-ös tanévben Bálint Sándor helyettesítette. 1945 tavaszán visszatért ugyan Szegedre, de amikor kinevezték az akkor alakult Köznevelési Tanács alelnökévé, végleg a fővárosban működött, 1946 decemberétől mint az újrainduló Vigília főszerkesztője, 1947 októberétől mint a piarista rend magyarországi tartományának rendfőnöke.

Az itt közölt előadást első szegedi évében tartotta. Azóta természetesen sok vonatkozásban előbbre haladt az irodalomtudomány, jó néhány kérdést másként ítélünk meg, mint Sík Sándor tette. Ő, akárcsak *Gárdonyi*, *Ady*, *Prohászka* című könyvében, itt is elsősorban morális kiindulópontból elemezte az irodalmi jelenségeket. De talán e kiválasztott részlet is – melyben a terjedelem bősége miatt néhány rövidítést eszközöltünk – igazolhatja szemléletének nyitottságát és egyes elemzéseinek költői érzékenységét.

Sík Sándor

Magyar költészet a millennium után
(Részletek)

Bevezetés

A millennium utáni magyar költészet tárgyalásában eljutottunk ahhoz a másik irányhoz, amely az eddig tárgyalt írókkal szemben talán először kaphatja meg – legalábbis a szónak a háború előtt használatos értelmében – azt a jelzőt: „mindenki költészete”. Az eddig tárgyalt írók egész lelkivilága, egész formai öröksége – nagyon kevés kivétellel – a magyar irodalom klasszikus hagyományaiban gyökerezik. Arany és Petőfi gondolatkinccse határozza meg egyéniségüket. Egyéni vonás nagyon kevés van bennük. Sok köti őket össze egymással, de még több ezekkel a klasszikus költőkkel. Ha az egész klasszikus korszakot és végső kicsengését befejezettnek tekintem, mindannyiszor velük szemben áll az a líra, amely már az Arany utáni korszakba ereszti gyökereit, s abból a történeti helyzetből, formai ízlésből veszi át mindazt, amit hozott, aminek nincsen már köze – legalábbis közvetlen köze – az

Arany–Petőfi-féle klasszicizmushoz. E korszak körülbelül a mi korszakunk végéig tart, és három generációt foglal magában. Ezeknek a „modernnek”-nek nevezetteknek első csoportja voltaképp csak félig tartozik mondanivalóm körébe. Azok a költők, akik e csoportnak legkiválóbb tagjai, és akik különálló tehetségek – Vajda János, Reviczky és Komjáthy – kívül esnek korszakunk határain, mert a millennium idején már befejezték működésüket, ilyesformán itt csak epigonjaikkal foglalkozhatunk, mint ahogyan az Arany-iskolának is csak epigonjaival foglalkoztunk. Itt tehát a következő költőkkel kell foglalkoznunk: Kiss József, Endrődi Sándor, Ábrányi Emil, Bartók Lajos, Váradi Antal, Török László, Szentesi Gyula, Szomori Károly, Szalay Fruzsina stb. Ez a csoport az, amely elsőnek kezdi az úgynevezett modern költészetet, s amelynek továbbfejlődése eléggé szerves, bár átmeneti jellegű csoportosulás, elég szerves folytatásaként jelentkezik majd az Ady-generáció.

Mi jellemzi ezt az iskolát és mit nevezhetünk „modern”-nek?

Ha ennek az iránynak történeti helyzetét vizsgálom, akkor mindenekelőtt abból a tényből kell kiindulnom, ami a nemzeti élet nagy megváltozásával járt és már a kiegyezés utáni második generációt is jellemezte. Ez a történeti korszak ugyanis három nagy külső történeti tényt hozott magával, amelyek szakadékszerűen és visszavonhatatlanul elválasztják az előtte járt klasszikus magyar irodalomtól és egészen más művészi formákat hoznak magukkal. Az egyik tény a nemzeti élet átalakulása. A kiegyezésig – és azután is egy darabig – nem változott a magyar élet és a nemzeti közélet abban a vonatkozásban, hogy továbbra is a nemzet jövőjét illető kérdések voltak a legfontosabbak. Már a 70-es években azonban kezd elhalványulni ezek jelentősége, minthogy nincs többé lényeges nemzeti küzdelem. Ami eddig történelem volt, a kiegyezés után fokozatosan elhalványodik. A politika pedig a maga kisserűségével nem alkalmas arra, hogy a legnagyobb egyéniségek lelkét úgy ragadja magával, mint ahogyan ezt a régebbi politika tette. Ami Vörösmarty és Petőfi számára természetes, hogy elsősorban a nemzet költőjének érzik magukat, nem természetes ebben a korban. Ebből következik, hogy egész más kérdések kerülnek előtérbe. A közélet – legalábbis a közélet nemzeti oldala – nem érdekes. Egészen kis jelentőségűek azok, akiket továbbra is foglalkoztat: például Dalmady és Ábrányi. A jelesebb költőknél a hazafias költészet egész háttérbe szorul: Komjáthy-nak alig van néhány hazafias költeménye, s Endrődinél is csak élete végén akadunk néhányra.

A másik tény, ami ezzel párhuzamos: az egész magyar élet az iparosodás felé tolódik el. Az eddigi magyar lét nagyjából vidéken pergett, és ott is falusi foglalatossággal függött össze... De most átalakul a magyar élet azáltal, hogy az ipar és a velejáró kereskedelem nagyobb jelentőségre tett szert. Ezzel egyidejűleg valahogy szűkebb lett az élet. A régi magyar lírának az a frissége, amely jóformán minden költőnél megnyilatkozott, elvész. Akikben megmarad valami, inkább Petőfi ihletével dolgoznak. Tehát szűkösebb lesz az élet és kevésbé inspiratív.

A harmadik tény pedig az irodalom városiasabbá válása. A városi ember gondolkodása természetesen más. Más életének tempója, nyugtalanabb, s más a morális kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalása is a városban. Mindez megnyilatkozik e korszak költészetében. A nemzeti közéletből mintegy kivonul a líra, s ez nagy változásokat hoz. Aki ismeri a régi magyar költészetet, tudja, hogy a régi magyar lírikusok legnagyobb részének nemcsak költészete gyökeredett elsősorban a nemzeti életben, hanem mindaz is, amit világnézetnek lehet nevezni. Legklasszikusabb bizonyítéka ennek Vörösmarty *Gondolatok a könyvtárban* című költeménye, melyben nemzeti szemszögből néz. Egyéb dolgok – mint a filozófia is –, amelyek nyugaton a költők világnézetét alakítani szokták, nálunk másodrangú szerepet játszottak. A magyar költők nem gyökereznek ezekben az elemekben, nekik idegen a filozofálás. Legalábbis nem erre építik gondolatvilágukat és világnézetüket, hanem a magyar gondolatra, a nemzeti gondolatra. És ezt most a történelem kirántja alóluk. Ezzel függ össze az a világnézeti megrendelés, melyet a költőknél konstatálhatunk. Nincsenek többé maguktól értendő dolgok; következnek a belső küzdelmek, a lelki harcok, a hitetlenségek, megröppanások, erkölcsi összeomlások, egyszóval: az erkölcsi és szellemi élet forrongó válsága, amely sokkal bonyolultabb lelkivilágot mutat, mint az Arany-iskoláé.

Ady Endre

(...) Akármelyik költemény-kötetét vesszük is elő, mindig mást mond, mint amit eddig mondott. Az *Új versek* című kötet ezzel a verssel kezdődik:

Góg és Magóg fia vagyok én...

Azt gondolom, aki ezt a verset olvassa, új oldalról kell a költőhöz közelednie. Most ahhoz a forráshoz érkezünk, amelynek ezt a címet adom: „őserő”. – Mi ez? Nem tudjuk megfogalmazni! Inkább a költeményekből lehet megérezni. Aki akár ezt az egyetlen verset olvassa, érzi, itt olyan hangokat hall, amelyek nem a XIX. század dekadens költőivel rokonok, hanem Katona Józsefével vagy Petőfiével, vagy a *Török áfium* némelyik mondata juthat eszünkbe, vagy Vörösmarty sorait halljuk. Szóval csupa olyan dolgot, ami régi, magyar, kemény és nagyon egészséges: épp ellentéte a dekadensnek. Hogy miben mutatkozik ez? Elsősorban formai jellegű, de azért találhatunk néhány tartalmi mozzanatot is. Itt van például az a hatalmas öntudat és önérzet, amely egészen a büszkeségig fokozódik és újra meg újra visszatér verseiben, olyanokban, amelyeket részben fel sem vett köteteibe. Például a *Még egyszer...* című vagy a *Láttalak*. Ugyanezt látjuk a *Misztériumban* is. Olyan erős hang ez, amely idegen a dekadenciától. Ez valami más forrásból táplálkozik. És hát természetesen hozzátartozik ehhez az is, hogy van benne valami alakatlan, és még nem látszik benne az: igazán nagy, de látszik, hogy leendő, nagy költő rejtőzik benne. (...)

Ez a nagy láng nem mindig ilyen erővel éget. Van egy halk jelentkezése is. Ha azt akarom megfogalmazni, hogy ez ellentéte a dekadenciának, akkor azt kell mondanom: egészséges – egészséges, mint a vadvirág – líra él költeményeiben (*Álom egy Méhesről*); szóval a visszafogott erőnek is megvannak a nyomai.

Mi ez az őserő? – Azt gondolom: két gyökere van. Az egyik a magyar gyökér, és ez az, amiből a magyar erőt szívja. Hogy mennyire magyar jellege van ennek az őserőnek, arra elég pár sor, például *A magyar vigasság* című, nyolcsoros kis verse. – Megint szándékosan olvastam egy olyan verset, amely a hangulatot és a tárgyat tekintve lehetne dekadens vers is, és mégsem az! Miért ő? – Mert a magyar életből fakad.

Van azonban ennek az őserőnek mélyebb gyökere is, valami ősemberi erőteljesség. Hogy értem ezt? Talán két dolgot lehetne itt mondani. Az egyik, amire Schöppflin mutatott rá, hogy tudniillik nem ismert embert, aki annyira ösztönember lett volna, mint Ady. Igen, ösztön-ember, akit vezetnek a gondolatai, anélkül, hogy lelkébe akarna vágni, s akit szinte bekeretez egy primitív életérzés. Ezt is látjuk Adynál, abban a számos költeményben, ahol a kísértetiesnek ad kifejezést, az ismeretlennel szemben való borzongásnak és babonaérzésnek, olyan erővel, ahogyan még senki. Azt hiszem, ez a sajátossága ösztönözheti magyarázóinak egy részét, hogy e tulajdonságát mítosz-alakításnak nevezzék. Kétségtelenül van ebben nagyon sok igazság. A sejtéseknek olyan magától értetődő, ösztönös ereje van nála, amilyen a kultúr-embernél nincs meg, mert mindjárt beavatkoznak a gondolatok. Fél a gyermek és a primitív ember a sötétben, de nem fél az intellektuális ember. Bőven olvashatnék fel verseket a borzongás kifejezésére. De csak egyetlen ilyen jellemző példát lássunk: *A szerelmek Holdja*. – Adynál lépten, nyomon találkozzunk ilyenekkel. Azért tud tehát ilyen ösztönös érzéseket úgy kifejezni, mint senki, mert ez a primitív erőteljesség, ösztönszerűség él benne – mert: „ösztön-lény”. Másik példa: *A Halál lovai*. Egész világosan, szemléletesen megírt kép, meg lehetne rajzolni, minden különösebb nehézség nélkül, mégis a babona atmoszférája lebeg benne, mint szuggesztívó. Ez tehát az, amiről azt mondjuk: ősemberi gyökerei is vannak költészetének. Ezzel függ össze az a tulajdonsága is, hogy a legelemibb emberi érzéseket bámulatos egyszerűséggel tudja kifejezni.

(...) Tanulságos és Ady megismerése szempontjából igen érdekes volna részletesen elemezni tragikus költészetének tárgyait. Legfőbb vonásaiban végig lehet ezeken pillantani. Ha költészetét olvassuk, voltaképp azt lehetne mondani, hogy lírájának egy részt csak közvetve nevezhetjük szerelminek. Ellentétben a Petőfi-féle szerelmi költészettel, ez tárgyatlan költészet, amely tulajdonképpen Adynak az elképzelt szerelm utáni szerelmi vágyát tárgyalja. Elsősorban természetesen a testi vágy költészete ez. Kétségbeesett, emésztő, önmarcangoló költészet, amelyben a testiség az uralkodó, amelyben szerepet elsősorban egy tragikus belső vágy visz, ami fáj, mert Ady tudja, hogy lelketlen. Nagyon téved Nagy Sándor,¹ aki Ady szerelmi költészetét pornografikusnak mondja: piszkost a piszkosért.

A másik oldalról egy beteg embernek az egészség utáni vágya, egy magányos embernek a megértés utáni vágya, egy szenvedő embernek az öröm utáni vágya – aki tudja, hogy hiába minden, vágyai tárgyát egészen el nem érheti, ezért képzeletében rajzolja meg azt. Ez a sajtós jellemzi és menekülés – a menekülésnek is inkább csak vágya. Legjellemzőbb erre *En régi mátkám* című verse:

¹ NAGY Sándor, *Ady Endre költészete* című munkája 1927-ben jelent meg.

Csupa rom és romlás a lelkünk,
Mindegy, akartuk.
Sorsunkon titkos, fekete leplek,
Csak azért is szeretlek.

A csak azért is-ben benne van, „dehogyan – de: csak azért is!” Mintha azt is mondaná e költeményben: csak azért is azt akarom, hogy szeretlek.

Ugyanígy vagyunk Istenről szóló költészetével. Vannak versei, amelyekben mintha csak annak a tiszta, őserős léleknek a hangját hallanók, aki tiszta gyermeki egyszerűséggel hisz Istenben (. . .) Vagy pedig az ősemlékei hangjait halljuk. Zsoltárekeket is ír, amelyek mintha kissé egyhangúak volnának. *Imádság háború után* című verse egészen tisztán vallásos jellegű. Ebben is megvan az ellentétes hang, de már elcsitultan. Vannak azután természetesen istenkáromló költeményei is. A legigazibb Ady-versek azonban ezek között az Isten-versek között azok, amelyekben éppen a belső disszonancia mutatkozik meg. Egyik legjellemzőbb ilyen verse – amelynek már a címe is kifejezi ezt az élményt – a *Hiszek hitetlenül Istenben* című. Istennel kapcsolatos érzései jelentkeznek azután egész ferde, dacos formában is, mint például abban a költeményében, ahol Istent egy nagy cethal szimbólumában ábrázolja, melynek sikos hátán nem tud megállni . . .

Babits Mihály

Babits Mihály az élő magyar lírának legnagyobb képviselője (. . .)

Ha azt a nehéz feladatot vetem fel magam előtt, hogy egyéniségének legalapvetőbb tulajdonságait keressem, nem lehet vitás, miből kell kiindulnom. Mindenesetre minden más magyar költőnél jellemzőbb róla el lehet mondani azt, hogy elsősorban az *értelem költője*. Megnyilatkozik ez mindennek-előtt abban a páratlanul sokoldalú és mélységű műveltségben, amely Babits írásából élénk tárul. Nemcsak az irodalomban, a régi és új világirodalomban van otthon úgy, ahogyan csak nagyon kevesen, – ma talán senki – hanem ez az irodalmi műveltség a szó legteljesebb értelmében tudományos irodalmi műveltség. Babitsra éppen olyan joggal lehet rámondani, hogy filológus, mint azt, hogy költő. Van egy értekezése Balassáról, amely a legapróbb részletekig filológiai pontossággal vett kritika, amelyben megmutatta, hogy épp annyira otthon van ennek a mesterségnek a legkisebb részleteiben is, mint bárki, aki csak ennek él. De éppen így otthon van a klasszikusokban, a középkor irodalmában. Szent Ágostonról például alighanem ő írta a legértékesebb munkát. Bergson filozófiájáról van egy tanulmánya, amelyről a francia filozófus azt mondta, hogy ez a legjobb tanulmány, amely az ő gondolatvilágáról megjelent. Matematikával is egészen behatóan foglalkozott; sőt, elkezdett írni egy matematikai tárgyú eposzt is, *Hadjárat a semmibe* címmel.

A világirodalmi műveltség természetesen költeményein is meglátszik. Hozzáértő újra meg újra reminiscenciákat fog találni bennük. Ez azonban különbözik mindenfajta reminiscenciától, amelyet más költőknél találunk; mert más költők esetében vagy azt érzik az ember, hogy a reminiscencia öntudatlan, olvasmánya ösztönösen jutott az eszébe, másoknál viszont azt látjuk, hogy utánozzák az eredetit. Babitsnál egyik sincs. Őnála a tudatosság egészen bizonyos, de a reminiscencia mindig olyan, hogy teljesen beleillik a költemény eredeti mivoltába. Érezzük, hogy a rokonság idézte föl, s hogy félig-meddig tüntet is azzal, hogy ezt a képet használja, de azért teszi ezt, mert annyira rokonnak érzi ezt a hangulatot a sajátjával, hogy szinte kötelességének érzi azt, hogy azzal az idegennel fejezze ki – annál is inkább, mert bőven megmutatja, hogy ki tudja fejezni másképp is. A gazdagság és eredetiség tehát ilyen jellegű filológiai érdeklődéssel párosul.

Őnála az ész szerepe a vers megalkotásában óriási. Mintha egyszerre volna jelen a költő, aki a verset írja, és emellett egy tudós érdeklődő, aki megfigyeli ezt a versíró költőt. Úgy, hogy nem érezzük azt, hogy ne volna mindenestől mélyről jövő, igaz, őszinte és spontán; mégis, egy pillanatra sem téveszthetjük szem elől, hogy a költő megfigyel valakit. Ez abban is megnyilatkozik – és ez nagyon kedves olykor –, hogy önmagáról szól a költeményekben, megszólítja a verset. Van egy régi verse: *Anyám nagybátyja, régi pap*. Így kezdődik:²

² A szöveg közlésekor a lejegyzés nyilvánvaló pontatlanságait javítottuk. Itt talán Sík Sándor nem ellenőrizte a versről való emlékeit: az *Anyám nagybátyja, régi pap* nem így kezdődik, az idézett sorok refrénszerűen helyezkednek el az első és második versszak végén.

(nem mer csegetni rímmel, mert tudja jól dalom,
hogy minden régi kép kísértet a falon.)

Nem magáról a versről beszél itt, hanem a képről, de meg-megszakítja az előadás folyamatát. Akárhányszor találunk más versekben is hasonló eljárást. De itt mindez nem tudálékosan, bosszantóan jelentkezik, hanem valahogy egységbe tud folyni a kettő – ez a két ember, aki ott van: a művész és a művészt megfigyelő tudós ember, aki mindig sajátos ízt ad a költeménynek. Világos, hogy ez sokszor sokkal rejtettebben jelentkezik, mint ahogy azt most feltártuk. Ha itt megállunk, akkor semmi lényegesebbet nem mondunk, mert akkor azt hihetnők, hogy egy hideg filozófus költővel állunk szemben – olyanféleképpen, akik a XVIII. század végén és a XIX. elején éltek, s akiket ma már nem tudnánk végigolvasni. Nem, nem erről van itt szó! Amikor azt mondjuk: az értelem költője, egy lélektani típust állapítunk meg. De ez az értelmi költő semmivel sem kevésbé szenvedélyes, mint az érzelmi költő, mert az értelmi élmény a legtöbb modern embernek a leggyakoribb élménye, másrészt egészen mélyről jön, úgy, hogy nagyobb szenvedélyt érez meg a hozzáértő e mögött a gondolat mögött, mint az érzelmi líra tucatjaiból. A gondolat itt olyan ember gondolata, akinek a gondolat: élet, szenvedély, akinél minden élettartalom a gondolathoz fűződik. A gondolat olyan mohósággal, az értelemnek, a megismerésnek olyan éhségével és szomjúságával jelentkezik, melyhez foghatót – Ady nagy életszomjúságán kívül nem lehet találni ennek a kornak a lírájában. (. . .)

Sándor László

GAÁL GÁBOR SZERKESZTŐI ELGONDOLÁSAI EGY LEVELEZÉS TÜKRÉBEN

Amikor csaknem egy évtizeddel ezelőtt napvilágot látott Gaál Gábor összegyűjtött leveleinek vas-kos kötete, Sugár Erzsébet, a levelek sajtó alá rendezője utószavában megjegyezte, hogy noha a Gaál-levelek jelentős része elpusztult a második világháború éveiben, a közzétett mintegy hetedfélszáz levélén kívül még számos levél lappanghat különböző ismeretlen helyeken.¹ Több tucatra tehető ugyanis azoknak a munkatársaknak száma, akikkel Gaál levelezett, de a nekik írt levelek nem kerültek elő a Gaál-leveleket tartalmazó kötet megjelenéséig.

Azóta – szorgos kutatómunka ellenére – sem sikerült többre rábukkanni, mint 35–40 darabra, köztük mintegy másfél tucat Jócsik Lajoshoz² intézett levélre, illetve levelezőlapra. Ezek az 1980-ban elhunyt író hagyatékából előkerült levelek Gaál Gábor korai korszakából, az 1931–1934 közötti évekből származnak. Értékük abban van, hogy fényt vetnek Gaál szerkesztői elgondolásaira, módszereire és arra a nem szűnő törekvésére, hogy egyre újabb tehetséges szerzőkkel bővítse a Korunk munkatársi gárdáját.

Időrendben 1931 októberében írta Gaál az első levelezőlapot Jócsik Lajosnak. Feltételezhető, hogy már korábban is kapcsolatban voltak, mert Jócsiknak Fodor Lajos álnéven már megjelent egy írása a Korunk 1930-as évfolyamában.³ Az erre vonatkozó levélváltásnak azonban nincs nyoma. Viszont 1931 augusztusában a Sarló nyári szociográfiai vándorútja során Jócsik egyik csoporttársával Halminál átlépte a csehszlovák–román államhatárt és eljutott Kolozsvárig, ahol találkozott Gaál Gáborral. Az év hátralevő részében Jócsiknak e találkozás után két tanulmánya is megjelent a Korunkban. Az 1931.

¹ GAÁL Gábor, *Levelek* (1921–1945), sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta és az utószót írta SUGÁR Erzsébet, Bukarest, 1975, 767–769.

² Jócsik Lajos (1910–1980) író, publicista. A két világháború között, mint a Sarló egyik élvonalbeli tagja a Korunkban, Az Útban a Magyar Újságban közölte tanulmányait, cikkeit. A felszabadulás után a Nemzeti Parasztpárt egyik vezetője, földművelésügyi államtitkár, áttelepítési kormánybiztos. Regényei, szociográfiai, közgazdasági témájú művei jelentek meg.

³ [JÓCSIK Lajos] Fodor Lajos, *A szlovenszkói magyar irodalom válságához*, Korunk, 1930. 6. sz. 473–475.

október 23-i levelezőlapon Gaál a második tanulmány⁴ vételét igazolja; azonkívül két ügyben segítséget kéri.

Kedves Uram!

Írását nagyon köszönöm. Jó. Felhasználom. De csak a dec.-i számban. (Legfeljebb pár sort hagyok el.) – Kérem Önt ismételtén Balogh Edgárt, Horváth Ferencet, Dobossy Imrét s önönmagát serkentse a Korunkba való dolgozásra. Szüksége van a lapnak Önökre. – Sarló könyvét várom. – Jól esne [,] ha minél előbb írnának.

1931. X. 23.

Nagyon sokszor üdvözlöm
Gaál Gábor

Jellemző Gaál Gábor céltudatosságára és tömörségére: nyolc sorban három fontos dologról ír. 1. Értékeli a küldött kéziratot és tájékoztat a megjelenés időpontjáról. 2. Kéri, hogy Jócsik nyerve meg a Korunk munkatársaiul a sarlósokat. 3. Sürgeti a Sarló-könyv, nevezetesen a Sarló 1931. évi országos kongresszusának vitaanyagát tartalmazó *A sarló jegyében* (Pozsony, 1932) című kiadvány megküldését.

Fél évvel később – a kiadvány kézhezvétele, illetve elolvasása után – arról értesíti levelezőlapon Jócsikot, hogy a Sarló publicistáit „intenzív munkaközösségbe” lépésre kérte fel a Korunkkal. Kéri Jócsikot, hogy támogassa törekvésében. Gaál nyilván potenciális munkatársait látta a sarlósookban. Feltevésének helyességét az elkövetkező évek teljes mértékben igazolták. A Korunk csehszlovákiai munkatársainak csaknem a fele a Sarló tagjaiból került ki.

Cluj, 1932. április 11.

Kedves Kollégám!

Pár nappal ezelőtt, hogy a kiadványukat elolvastam, azzal a kéréssel fordultam pozsonyi elnökségükhez, hogy nem volna-e meg a lehetősége annak, hogy a Sarló publicistái intenzív munkaközösségbe lépjenek a Korunkkal. Hasonló gondolatot nyári itt-tartózkodása alkalmával felvettem már Önnek. Ez alkalommal arra kérném, kedves Kollégám, tegyen meg minden lehetőséget kérésem érdekében.

Mit csinál? Mennyire van tanulmányaival? Nincsen valaminő megírni valója a Korunk számára. Őszintén szeretném, ha állandóan dolgozna a lapnak.

Nagyon sokszor üdvözlöm

Gaál Gábor

Válaszában Jócsik nyilván közölte Gaállal, hogy tanulmányt szándékszik írni a Korunk részére a kelet-európai (Duna-völgyi) parasztság eladósodásáról. Ezt a szándékát üdvözlö Gaál és egyben értesíti, hogy a nyár folyamán megjelenő „sarlós” számban óhajtja a tanulmányt megjelentetni.

Kedves Kollégám!

Nagyon köszönöm, hogy beküldte az Ehrenburg-Bata jegyzetet,⁵ viszont már nem tudtam a májusi számra behozni. – Pompás témának tartom a parasztság eladósodását. A sarlós számra okvetlen készüljön el vele. – Nagy hálával venném a Hantos-kritikát.⁶ – Általában – még egyszer hangsúlyozom – kérem jó munkáját, nagy szükségem volna magára. Látom [,] Fábryhoz állandóan milyen kitűnőket ír s a Korunkat teljesen elhanyagolja. Viszont ez nem szemrehányás, hanem – irigység. Szeretettel
1932. V. 6. Gaál G.

A Korunk 1932. évi kettős nyári számában Gaál egyszerre öt sarlós tanulmányát közölte: Brogyányi Kálmán, Dobossy László, Horváth Ferenc, Jócsik Lajos és Morvay Gyula írását.⁷ Erre a körül-

⁴ JÓCSIK Lajos, *Kelet- és Nyugat-Európa antagonizmusa* (a borítólapon: Kelet- és Nyugat-Európa ellentéte), Korunk, 1931. 12. sz. 906–908.

⁵ Ilja EHRENBURG, *Thomas Bata, a cipőkirály* című írásáról van szó, Korunk, 1932. 4. sz. 283–288.

⁶ Hantos László (1910–) közgazdász, szerkesztő, publicista. A szóban forgó kritika nem jelent meg a Korunkban.

⁷ Az öt sarlós írása a Korunk 1932. 7–8. „sarlós” számában: BROGYÁNYI Kálmán, *A fotográfia társadalmi jelentősége*, 561–563., DOBOSSY László, *A modern nevelés szociológiája*, 550–558.,

ményre a folyóirat előző számában ezekkel a sorokkal hívta fel az olvasók figyelmét: „... július vége felé megjelenő kettős számunkban... felvonultatjuk oldalainkon... a sarlósokat... kelet-európai társadalmunk mai problémáit tárgyaló dolgozataikkal”. Ugyanott jelezte azt is, hogy e kettős számban terjedelmes ismertetést közöl „a mai magyar ifjúság kibontakozásának a legfontosabb, történeti-etapp sugárzású dokumentum”-áról, *A Sarló jegyében* című kiadványról. Erre azonban sem a jelzett számban, sem a folyóirat későbbi számaiban (nem tudni, miért) nem került sor.

Kedves Kollegám! – A legjobb akarat mellett sem tudtam jegyzetét behozni. Huszadika után érkezett. Lehetetlen volt. A sarlós számban azonban okvetlen hozom, – mert a kultúrkrónika és szemle részek ebben a számban is, ha rövidebben is megmaradnak. Szalantai könyvét megkaptam. Nagyon helyes a maga írása.⁸ – Balogh Edgár rossz levelező. Kérem, sarkal[is]ja s forszírozza, hogy az anyag minél előbb jöjjön. A sarlós számot bejelentettem. Szeretném [,] ha minél jobban sikerülne közös munkánk. – Ma különben részletesen írok Baloghnak.

1932. máj. 31.

Sokszor üdvözlöm

Gaál Gábor

Gaál következő levelezőlapján baráti hangot üt meg. Már nemcsak a Korunk szerkesztésével kapcsolatos ügyekről tájékoztatja Jócsikot, hanem személye felől is érdeklődik:

Kedves Kollegám!

Nagyon köszönöm sorait. A kéziratok jönnek, de lassan. – A maga cikke kitűnő. (Legfeljebb kiegészítésre szorulna még. A romániai agrár-konzerváció törvényt nem ismeri?) – Mit csinál nyáron? Szalantai könyvismertetését tüstént félretettem, amint láttam, hogy Az Útban megjelent. – Mi újság? Nagyon érdekelnének közelebbi hírek Magáról. Szívesen venném, ha írna.

Szeretettel üdvözlöm

Gaál Gábor

1932. júl. 7.

Gaál Gábor újabb feladattal bízza meg Jócsikot: fordítsa le Zd. Nejedly: *A nacionalizmus pályafutása* című tanulmányát.⁹ A „Kemény Gáborral megbeszélte témát”-val kapcsolatos kérdése Jócsiknak a szlovenszkoí magyar középosztállyal foglalkozó tanulmányára vonatkozott. Ezt a témát minden dunai ország középosztályát illetően Gaál sorra feldolgoztatta a folyóirat külső munkatársaival. Az egyes tanulmányok a Korunk 1933. és 1934. évi számaiban jelentek meg.¹⁰

Cluj, 1932. október 22.

Kedves Kollegám!

Arra szeretném kérni, legyen olyan jó fordítsa le a mellékelt cikket – ha alkalmasnak találja a Korunkban való közlésre. S addig is [,] míg megcsinálja [,] rövid pár sorban értesítsen arról, vajon mikorára várhatom a Kemény Gáborral megbeszélte téma elkészülését. – Mi van Balogh Edgárral? Nem tudja? Még a hó legelején írtam neki – ajánlottan – egy igen fontos levelet s nem válaszolt. – Volt szíves Ön ígéрни nekem két füzetet. Elküldötte?

Nagyon sokszor üdvözölte:

Gaál Gábor

HORVÁTH Ferenc, *A kelet-európai parasztság az imperializmus korában*, 493–506., JÓCSIK Lajos, *A kelet-európai paraszttömegek eladósodása*, 525–534., MORVAY Gyula, *Nemzedékről nemzedékre*, 535–537.

⁸ SZALATNAI Rezső, *Van menekvés*, Bratislava-Pozsony, 1932 című tanulmány- és cikkgyűjteményéről van szó, amelyről Jócsik Lajos elküldte bírálatát Gaálnak. Mivel azonban a szóban forgó bírálat közben megjelent Az író ködbe menekül címmel Az Út 1932. 5–6. sz. 22. számában, Gaál eltekintett attól, hogy a Korunkban is megjelentesse.

⁹ A tanulmány Dobossy László fordításában a Korunk 1932. 12. sz. 865–700. számában jelent meg.

¹⁰ E tárgykörben a Korunk 1933. és 1934. évfolyamaiban több mint tíz tanulmány jelent meg.

Gaál visszatér az előbbi levelezőlapon említett tanulmánytémára és tovább szorgalmazza a sarlósok bekapcsolását a Korunk munkájába. Jó szemére vall, hogy a Sarló két élvonalbeli tagjának aktivizálását sürgeti.

Kedves Kollegám!

Nagyon köszönöm pár nappal ezelőtt érkezett sorait. Kemény Gábornak az Ön által helyesen felvetett értelemben írtam. Köszönöm, hogy B. B. füzetének megküldése érdekében intézkedett.¹¹ – Balogh Edgár – sajnos – teljesen elhanyagolta a sarlós könyv ügyét. Az a terminus [,] amit a szedés állását illetően tett [,] már három hete, hogy elmúlt s közben még csak egy sort sem írt. A könyvből így, aminek a gondolatát júniusban vetettem fel, szomorúan kell megállapítanom novemberben – nem lett semmi. Viszont bármikor rendelkezésre állok hasonló célból, de nem hasonló húzással-halasszal-elejtéssel. – Mit csinál Horváth Ferenc, ez az igazán kitűnő ember? Nem lehet írásra, dologra bírni? Nagyon örülnék, ha szólna neki.¹² Üdvözlje [,] nagyon sokszor üdvözlöm Magát is. December elejére tehát dolgozatát várom.

1932. XI. 4.

Gaál Gábor

Jeszenszky Erik megjegyzéseket fűzött Jócsik Lajos: *A kelet-európai paraszttömegek eladósodása* című tanulmányához.¹³ Ez ügyben írandó válaszát illetően kereste meg Gaál Jócsikot.

Kedves Uram! Egyidejűleg ezekkel a sorokkal megküldettem címére ajánlottan Jeszenszky egy hozzászólását nyári számunkban megjelent cikkéhez. Amennyiben Önnek van megjegyzése a cikkhez [,] kérem [,] tegye meg s ez esetben válaszát együtt hozom Jeszenszky fejtegetésével. A magam részéről pusztán arra szeretném kérni, hogy amennyiben válaszol [,] úgy legyen a lehető legrövidebb [,] mert együtt a helyem kevés. Hosszabb válasz esetén kénytelen volnék külön-külön hozni írásait, ami viszont árt a vita plasztikájának.

1932. nov. 14.

Nagyon sokszor üdvözlöm

Gaál Gábor

Gaál a középosztály kérdéséről megindított tanulmány-sorozatról tájékoztatja következő levelezőlapján Jócsikot és beszámol arról a szándékáról, hogy a sorozat anyagát különlenyomatként is kiadja. Egyben kéri javaslatát olyan szerzőre vonatkozóan, aki tanulmányt írna a cseh és szlovák középosztályról. Hogy az ügyet mennyire fontosnak tartja, abból is kitűnik, hogy a levelezőlapot – amit egyébként felettébb ritkán tett – ajánlottan küldte.

Cluj, 1933. február 8.

Kedves Kollegám!

Amint tapasztalhatta, a középosztály dolgozatok jó része megjelent. Függőben van egy még be nem érkezett s a jugoszláviai magyar középosztályról szóló írás és Kemény Gábornak még egy közleménye. A különlenyomat eddig megjelent dolgozatait már kinyomattam. Természetesen a függőben levő dolgozatok még hozzájönnek és hozzájön még egy speciális rész, amelyre vonatkozólag a tanácsát, illetve segítségét kérem. Az a szándékom ugyanis, hogy a tervbe vett könyvet azzal teszem teljessé, hogy az utódállamok uralkodó nemzetiségeinek középosztály kérdéseit is felsorakoztatom. Az a kérésem volna tehát Önhöz, legyen olyan jó [,] ajánljon olyan akár magyar, akár cseh vagy szlovák tollból származó dolgozatot, amely a sajátos „csehszlovák”, illetve cseh és szlovák középosztályokról szól, lehetőleg egy dolgozaton belül diszkutálva ezt a kérdést. Ha azonban egy dolgozatban nem lehetséges, úgy elfoga-

¹¹ BALÁZS Béla, *Intellektüel aggályoskodás*, Prága, 1932 című kiadványról van szó, amely a Sarló kis könyvtára nevű sorozat első füzeteként jelent meg.

¹² HORVÁTH Ferencnek 1932-ben két tanulmánya jelent meg a Korunkban: *A generációs mozgalmak értelme*. Szociológiai kísérlet, Korunk, 1932. 3. sz. 189–195. és *A kelet-európai parasztság az imperializmus korában*, Korunk, 1932. 7–8. sz. 493–506.

¹³ L. Korunk, 1931. 1. sz. 83–88.

dom kettőben is. Abban az esetben, ha a cseh, illetve szlovák tudományos irodalomban nem volna ilyen meglehetősen friss keletű dolgozat, úgy szívesen belemegyek abba is, hogy valamely cseh, illetve szlovák szociológustól megrendelje – lehető minimális honoráriumért. Nagyon kérem [,] intézze ezt el a lehető legsürgősebben. Szíveségét előre is köszönöm.

Nagyon sokszor üdvözlöm

Rec.

Gaál Gábor

Jellemző, hogy Gaál ezúttal is, mint számos alkalommal korábban, tüzetesen tájékoztatja Jócsikot a szerkesztés gondjairól és konkrét segítségét kéri megfelelő szerző ajánlását illetően a cseh, illetve szlovák középosztály témájának feldolgozására. Mindezt Fábry Zoltán megkerülésével – nevezett feje felett – teszi, jóllehet a Korunk borítóján a folyóirat csehszlovákiai szerkesztőjeként Fábry neve szerepel. Nyilván Jócsikot alkalmasabbnak tartotta ilyen operatív feladatok elvégzésére. Azonkívül e gesztusával mintegy érzékeltetni kívánta, mennyire fontosnak tartja Jócsik közreműködését a Korunk szerkesztésében. Jócsik – mint a Korunk 1934. évi 1. és 3. számában megjelent tanulmányok tanúsítják – Vladimír Clementist, a DAV tagját kérte fel a szlovák középosztályról szóló téma feldolgozására.¹⁴ Gaál erre utal 1933. február 21-én írt levelezőlapján. Ugyanitt egy újabb tanulmány-sorozat megindításáról ír, amelynek témája a zsidókérdés.¹⁵ A levelezőlapon írtakból nem derül ki, hogy kettőjük közül ki kezdeményezte a téma feldolgozását, több jelből azonban arra lehet következtetni, hogy Jócsik vetette fel elsőként e kérdést.

Cluj, 1933. február 21.

Kedves Kollegám!

Nagyon köszönöm szíves intézkedését a tanulmány ügyében. – Különben ezekkel a dolgozatokkal kapcsolatban tényleg az a szándékom, amit Ön a levelében nagyon helyesen kifejt. A különlenyomatokat rendszeresíteni kívánom s már is szervezem egy úgynevezett világnézeti (a különböző ma sűrűn szereplő világnézetek ismertetési, marxista kritikával ellátott bemutatását) s egy a zsidó kérdéssel foglalkozó különlenyomat kérdését. Az, amit Ön fölvet – még az előbbi kettőnél is jobban megfog. Próbálja meg, kedves Uram [,] részletesen visszatérni erre, nevezetesen: kikkel, a kérdés melyik szegmentumát dolgoztatná föl. Kérem mielőbbi sorait.

Nagyon sokszor üdvözlöm

Gaál Gábor

Gaál nem szűnik meg munkára ösztökélni Jócsikot:

Kedves Kollegám! Nagyon köszönöm értesítését. Várom a dolgozatát. A csehszlovákiai zsidóságról írt dolgozatát feltétlenül küldje el. Meg vagyok róla győződve, hogy kitűnő mondanivalói vannak ezen a téren is. A zsidókérdés – mint ahogy már említettem is – minden vonatkozásban érdeklí a lapot. –

Nagyon sokszor üdvözlöm

1933. III. 13.

Gaál Gábor

Alig vette kézhez Gaál a kért tanulmányt, további kézirat megküldését sürgeti:

Kedves Kollegám!

Köszönöm márc. 24-i sorait s az azóta beérkezett zsidó cikket. Ez utóbbit sajnos még nem volt módomban elolvasni. Három hétig beteg voltam, s ez mindentől rettenetesen visszavetett. Az ápr. szám

¹⁴ Vladimír Clementis (1902–1952) szlovák politikus, államférfi, közíró, a DAV folyóirat társszerkesztője. Fontos szerepet játszott a csehszlovákiai baloldali diákmozgalmakban, majd az ország politikai életében. 1951-ben koholt vádak alapján letartóztatták és 1952-ben kivégezték.

¹⁵ JÓCSIK Lajos e tanulmánya *A zsidóság Csehszlovákiában* címmel a Korunkban 1933. 7–8. sz. (521–528.) látott napvilágot. Megírására nyilván a német fasizmus hatalomra kerülése készítette. A Korunk 1933. és 1934. évfolyamában – a kérdést több szempontból megvilágítva – számos tanulmányt közölt Gaál.

megjelenése is késik. Rövidesen azonban bepótolom mulasztásaimat. Szeretném [,] ha a középosztály cikk mielőbb ideérne.

1933. IV. 1.

Nagyon sokszor üdvözlöm
Gaál Gábor

Újabb sürgetés és megismétlődő kérés:

Cluj, 1933. május 5.

Kedves Kollegám!

Nagyon köszönöm még a múlt hó első felében küldött tanulmány vételét. Szeretném, ha lehetőség szerint a tanulmány második része is beérkezne.¹⁶

Nagyon sokszor üdvözlöm.

Gaál Gábor

Mi van Horváth Ferencsel?

Kevés híján egy év elteltével jelentkezik csak ismét Gaál Gábor – ezúttal azonban levéllel. (Persze, az sincs kizárva, hogy közben – esetleg több alkalommal is – sor került köztük levélváltásra, de e levelek elkallódtak vagy megsemmisültek.) A középosztályról írt tanulmány-sorozat könyv alakban való kiadásával kapcsolatos újabb elképzeléseiről tájékoztatja Gaál e levelében Jócsikot:

Cluj, 1934. április 12.

Kedves Uram!

A középosztály tanulmányokhoz szóló bevezetőt a májusi számban közlöm.¹⁷ Sajnos [,] a különlenyomat kihozása ezzel még mindig nem jutott a döntő stádiumba. A jugoszláv részt még mindig nem kaptam meg.

Mi van Balogh Edgár lapjával? Megindult már?¹⁸

Kérném Horváth Ferencsel érintkezésbe lépni és nevemben kérni a Korunkban való dolgozásra.

A kisebbségi dolgozat sorozatot illetőleg elképzelésem az volt, hogy minden különlenyomat önmagában kerül az olvasó elé s így a tartalma rendszeres feldolgozást kapjon s így teljességében elfogadom a Maga elképzelését. Mindenesetre ne méretezzük túl a dolgozatokat, mert az elhúzná a dolgozatok különlenyomatban való összegyűjtésének az idejét. Mindenesetre a munkát minél előbb meg kellene kezdeni. A nyári duplaszámot teljesen ennek a kérdésnek szentelnők, bár úgy vélem, addig már nagyon kevés az idő. Mindenesetre munkatervét küldje meg sürgősen, hogy érintkezésbe léphessek a másik két munkatárssal. Jugoszláviából több ember után is érdeklődtem, még véglegesen nem döntöttem a személy felől. A különlenyomat terjedelme ne aggassza, mert ha más mód nem lesz hozzá, akkor úgy oldom meg a dolgot, hogy amennyiben nem jön közbe valami elkerülhetetlen, kivédhetetlen külső ok, akkor januárban a lap tizedik évfolyamába lép s ezt a tizedik évet egy külön kiadvánnyal akarja dokumentálni. A kiadvány egy nagyon testes könyv volna, amelynek a nyomdaköltségét külön emberrel szerveztetném be, előfizetési és hirdetési alapon. Ebbe a kiadványba a dolgozatok jó része, avagy talán az egész is helyet foglalhatna.

A lényeges minél előbb a pontos terv közlése, lehetőleg az egyes dolgozatok terjedelmének hozzávetőleges feltüntetésével.

Nagyon sokszor üdvözlöm

Gaál Gábor

¹⁶ A Clementis-tanulmány (I. Korunk, 1934. 1. és 3. sz.) fordítását Jócsik Lajos végezte. A két részből álló tanulmány második részét sürgeti Gaál.

¹⁷ L. JÓCSIK Lajos, *A középosztály-kutatás szempontjai*, Korunk 1934. 5. sz. 342–345.

¹⁸ Balogh Edgár 1934 elején Lőrincz Gyulával együtt folyóiratot szándékozott indítani Sarló címmel, terve azonban – nyilván anyagiak híján – nem valósult meg. (L. Fábry Zoltán *válogatott levelezése 1916–1946*, Bratislava, 1976, 415.)

Gaál nyilván nagyon leköti ebben az időben a folyóirat szerkesztésének és adminisztrálásának gondja: rövid pár soros levelezőlapokon tájékoztatja, nógatja Jócsikot. Ezúttal *A szlovák–magyar kultúrérintkezés* című tanulmányának¹⁹ beküldését sürgeti.

Kedves Kollegám! Az iránt érdeklődöm, hogy a júl.–aug.-i duplaszámra jöhet-e a dolgozata? A dolgozatra jún. 20.-ig volna szükség, mert a duplaszám júl. 5.-én jelenik meg. Kérem mielőbbi szíves értesítését. Horváth Ferencet animálja munkára. Nagyon sokszor üdvözlöm.

1934. VI. 4.

Gaál Gábor

A „másik” tanulmány, amelyről említést tesz következő levelezőlapján Gaál Jócsik Lajos: *A cseh-szlovák államalakulás* című írásműve²⁰ volt.

Kedves Kollegám! Az érintkezésről szóló kéziratot megkaptam. Köszönöm. A duplaszámban hozom. – Őszintén sajnálom, hogy a másik tanulmánnyal annyi baja van. Nagyon sokszor üdvözlöm.

1934. VI. 23.

Gaál Gábor

Gaál ismét újabb kéziratokat sürget és a már több ízben reklamált munkatársakat kéri számon.

Kedves Kollegám! Nagyon szívesen venném [,] ha pár sorban értesítene arról, hogy a további dolgozat beküldésére mikor számíthatok? – Horváth, Dobossy és mások kéziratára tényleg nem lehet számítani?

Nagyon sokszor üdvözlöm

1934. X. 4.

Gaál Gábor

Több levél, illetve levelezőlap nem került elő a hagyatékból, jöllehet Jócsik 1938-ig állandó munkatársa volt a Korunknak.²¹ Elképzelhetetlen tehát, hogy 1934 után megszakadt volna a levelezés közöttük. Nyilvánvaló, hogy az ebből az időszakból származó levelek elpusztultak.

Ám az így is megmaradt 17 levél, illetve levelezőlap alapján néhány fontos következtetést lehet levonni.

1. Gaál Gábor széles látókörre valló, kivételes szerkesztői koncepciójáról tanúskodnak azok a tanulmányok (a középosztály kérdése, a zsidókérdés stb.), amelyek megírására négy ország – Románia, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Magyarország – társadalomtudósait kérte fel. Ebben is az a felfogása nyilvánult meg, hogy ezeket a kérdéseket komplexen, az egész Duna-medence térségére kiterjedően kell megvizsgálni a Korunkban.

2. Noha Fábry Zoltán személyében állandó képviselte volt a Korunknak Csehszlovákia területén – miként ez a Jócsikkal folytatott levelezésből is kitűnik –, Gaál a folyóirat egyes szerzőivel ennek ellenére közvetlen kapcsolatot tartott fenn. Gaál közismerten a gyors intézkedések híve volt. Ebben nem talált partnerére Fábryban. Ezért szinte kezdettől fogva elégedetlen volt az ő szervezői, adminisztrációs, előfizetőgyűjtő munkájával. Fábry képtelen volt a kívánalmaknak megfelelően ellátni ezeket a teendőket. Nem rendelkezett ugyanis kellő gyakorlati érzékkel, azonkívül nagymértékben lekötötték erejét saját lapjának, Az Útnak szerkesztési gondoljai s végül egyre gyakrabban jelentkező betegsége tette hosszabb-rövidebb időre munkaképtelenné. Ez a körülmény késztette Gaált arra, hogy Fábry megkezdésével, közvetlenül lépjen érintkezésbe számos csehszlovákiai szerzőjével, és hogy 1933-ban felkérje Balogh Edgárt a Korunk csehszlovákiai ügyeinek intézésére. Mivel Balogh Edgár a teljes képviseletre tartott igényt, Fábry személyére való tekintettel nem sikerült megállapodniuk. A képviselet megosztására 1935 nyarán – Balogh Edgár közvetítésével – került csak sor.

3. *A sarló jegyében* című kötet anyagával való megismerkedés után Gaál potenciális munkatársakat látott a Sarló tagjaiban, akik akkor már a szocializmus elkötelezettjei voltak. Igaz, 1931 előtt is munkatársa volt már a Korunknak néhány sarlós – Morvay Gyula, Sellyei József, Szalatnai Rezső –,

¹⁹ L. JÓCSIK Lajos, *A szlovák–magyar kultúrérintkezés*, Korunk 1934. 7–8. sz. 493–499.

²⁰ L. Korunk, 1934, 9. sz. 613–620.

²¹ Jócsik Lajosnak 1935–1938 között öt tanulmánya jelent meg a Korunkban.

de a mozgalom pozsonyi országos kongresszusa után egyre több sarlóst vont be Jócsik Lajos, Balogh Edgár és mások révén a Korunk munkájába. Ez – miként Csanda Sándor: *A csehszlovákiai magyar irodalom a Korunkban* című tanulmányából²² is kitűnik, jelentős mértékben hozzájárult – főként a harmincas években – a folyóirat tárgykörének gazdagításához és általában a Korunk profiljának kialakításához.

4. A Jócsikhoz intézett levelek, levelezőlapok Gaál Gábor szívósságára is fényt vetnek. Arra a tulajdonságára, hogy egy-egy elképzelését (tanulmányorozatok, a sarlósok bevonása a folyóirat munkájába stb.) minden felmerülő nehézség ellenére következetesen megvalósította. Ez a tulajdonsága minden vonatkozásban megnyilvánult. Nem utolsósorban ennek tudható be, hogy buktatókkal tele, bonyolult politikai körülmények között – szinte a csodával határos módon – szerkesztette és tartotta fenn a Korunkat, amelyet önfeláldozó, lankadatlan munkával a magyar haladás nagy hatású, európai színvonalú marxista folyóiratává fejlesztett.

²² L. Irodalmi Szemle, 1982. 3. sz. 252–265. és 1982. 4. sz. 352–369.

Péter László

BALÁZS BÉLA NAPLÓJA

Balázs Béla: *Napló*. Vál., szerk. és a szöveget gondozta, a jegyzeteket írta Fábri Anna. Bp. 1982. 1. köt. 1903–1914. 715 l., 2. köt. 1914–1922. 567 l. Magvető Könyvkiadó. (Tények és tanúk.)

A napló természetrajza

„Magam én olyan naplót még nem olvastam, se levelezést, amelyből valakit úgy megismerhettem volna, mint teszem fel, Shakespeare-t a műveiből, vagy Petőfit, vagy Aranyt” – írta Füst Milán az ugyanebben a sorozatban 1976-ban, szintén két kötetben megjelent naplójának végén *A naplóirodalomról és elpusztult naplómról* című elmélkedésében (2: 490). Még azt is fejtegeti, hogy a napló nem is lehet művészi alkotás, tehát az irodalmi életmű része, hiszen a művészet formálást jelent, „a teljes vagy megközelítően teljes összesség pedig lehetetlenné teszi a formálást” (2: 489). „Akkor miért írt naplót Füst Milán?” – tette fel a kérdést naplójának gondozója, Pók Lajos (1: 5). A választ is Füst Milán maga adta meg, mondván, hogy művészetté lesz a napló vagy a levél, ha írója bennük éppolyan vagy hasonló jó művésznek bizonyul, mint egyéb műveiben. „Ha leveleit vagy naplóját műfajjává nemesíti. S magam én épp erre töreksem” (2: 493).

Nyilvánvaló azonban, hogy ez nem elsősorban a szándékon múlik, hanem a tehetségen. A nagy író tollán a levél is, a naplójegyzet is műalkotássá válik erre való külön törekvés nélkül is. Hiszen éppen Füst Milán árulja el, hogy számára a naplórás nem holmi irodalmi cél szolgálata volt, hanem lelki kényszer. Amikor elkezdte följegyezgetni a vele történeteket és a hozzájuk fűzött gondolatait, nem is tartotta ezeket naplónak. „Mert alig tizenhat éves koromban kezdődött már a kötelességek e szűnni nem akaró gyötrelme... s eredete nyilván onnan van, hogy ifjú szívvel nem elég jól tudtam elviselni, hogy nyomtalanul tűnjék el az életem” (1: 17). Életének „zsarnoka” lett a napló: bár tudta, hogy sok haszontalant jegyez föl, s hogy talán sosem lesz valaha is annyi ideje, amikor elolvashassa, amiket írt, nem tudott ellenállni „a parancsnak”, a kényszerképzetnek, „hogy a feledkezés ellen mindenképpen védekezem...” (1: 18). Önéletrajzában egyenesen neurózisnak, „jegyzési kényszernek” minősítette a naponként naplórás robotját. Így nőtt, dagadt hatalmassá naplója, amelyet utóbb élete fő művének ítélt, és amelynek részleges pusztulása a különben is borúlátó írórt rettenetesen leverte.

Minden bizonnyal azonos lélektani indítékok kényszerítették a tizenöt éves Bauer Herbertet, amikor 1899. január 8-án elkezdte életének eseményeit és gondolatait papírra vetni. „Jó fáradt vagyok a korcsolyázástól, szeretnék mindenféleképpen tornászni, úgy talán megnövekedek. Ó, bár csak nőnék!”

Jelképes indítás. Mert ahogyan Füst Milán is az átlagon fölüli önbecsülésből, a maga nagyságának hitéből eredeztette naplórás kényszerét, az apró termetű Bauer Herbert, a későbbi Balázs Béla kétszeresen is: a testi nagyság utáni vágya még csak fokozta a szellemi naggyá levésre való törekvését. 1903. június 19-én megvallotta: „Már 15–16 éves koromban, mikor a jövőmmel foglalkoztam, fantasztikus, romantikus, óriási álmaim voltak. Minden napnak elképzelttem magam. [...] Tudósnak, művésznek, államférfinak, diadalmas hadvezérnek... (1: 54–55.)

Naplóját, ha nem írta is így le, ő is élete fő művének tartotta. 1908. újév napján előadást tartott a szegedi antialkoholista munkásoknak a Good Templar rendbe tartozó Föld páholyában a szocialista művészetéről, s ott hirdette: „El bírok képzelni egy vallást, melyben egyházi kötelesség a naplórás” (1: 454.) Amikor ezt a gondolatát megismétli, hozzáteszi: „Aztán nagy tett is volna az, ha meg tudnám csinálni. Egy emberélet teljes lenyomatát” (1: 470).

Nem hiszem, hogy Füst Milánnak igaza volna: szerinte kompozíció nélkül nincs művészet (2: 494). Inkább naplója méltatójának, Reisinger Jánosnak adok igazat, amikor szellemesen azt mondja, hogy a napló a legigénytelenebb műfaj, „megél a kompozíció kényszere nélkül” (Tiszatáj, 1977. 6. sz. 102). Ezt már én teszem hozzá: az élet a legnagyobb szerkesztő. Sem túlértékelni, sem lebecsülni nem akarom a naplót mint műnemet; értékét, mint minden másét, tartalmi és formai megoldásai határozzák

meg. Füstét is, Balázsét is: az ő életműükben naplójuknak központi szerep jutott, jóllehet főműyüknek nyilván helytelen volna tartanunk.

Balázs Béla teszi szavá a naplónak mint műnemnek a paradoxonát, ha tetszik: antinómiáját, fölhathatatlant ellentmondását. „Itt van Zoltán, és tenger a dolgunk, és nem jutok az íráshoz” – jegyzi föl 1905. április 27-én (1: 179). Számunkra a legfontosabb lett volna, hogy részleteket tudjunk meg Kodály szegedi tartózkodásáról, első közös népdalgyűjtésükről, akkori gondolataikról – és éppen mert annyira zsúfolt, eseményekben gazdag ez a hét nap, emiatt nem tud róluk beszámolni, emiatt marad fehér folt a naplóban! 1907. október 7-én írta: „Június közepében már nem írtam naplót, és azóta sem. Sok, nekem fontos és érdekes dolog történt – több talán, mint azelőtt” (1: 439). 1908. január 25-én: „Persze, ha folytonosan írtam volna ide, 1908 szilveszterestéjén csináltam volna egy nagy mérleget. Most azonban nem is tudom összefogni hamarjában, mi volt” (1: 481). 1913 júliusában: „Egy teljes esztendő hiányzik innen. Kimaradt a naplómból, és [...] talán kimaradt az életemből. Egy esztendőben sem történt annyi, mint ebben a naplótlan utolsóban” (1: 590). 1914 elején is elmaradt időszakot próbál összefoglalni, s közben fogadkozik: „Legfontosabb az, hogy megint *nap-ló* legyen a naplóból, ne memoár...” (1: 624.) 1915. március 31-én maga elé célul ismét kitűzi: „A naplót megint rendszeresen napról napra vezetni” (2: 37). 1916. március 22-én: „Elhatároztam, hogy ezentúl naponként írok, rövid emlékeztetőt. Ne csak gondolatok tára legyen ez a napló, hanem időmegállító. Hoffmann naplót látva támadt gusztusom rá” (2: 147). Még 1922-ben is próbálja magát rászorítani: „Ezért is voltaképp mindenre emlékezmem kellene. (És sokkal komolyabban írni naplót.)” (2: 509).

Minek tartja ő a naplóírást? „A naplóírásum is a »szemérmelenségem« egy megnyilatkozása” (1: 480). „Pedig nincs spontánabb, ellenőrizetlenebb valami, mint az én naplóírásum. Sohasem eredménye nappali megfontolásoknak, figyelmes ítéleteknek. Esti ceremónia, hogy ideülök néha, és akkor elindul a tollam, és minden, amit írok, abban a percben jut eszembe. A legöntudatlanabb írásm ez” (2: 41–42). 1916. november 3-án a naplóját „reggeli tornának” tekintő Paul Valérytól függetlenül rájön: „Ezentúl reggeli munkámat a naplóval fogom kezdeni. Előítélet, hogy naplót este kell írni. Ez lesz reggeli mosakodásom, prelúdium a naphoz” (2: 192). Ezt azonban valószínűleg nem tudta megtartani; maradt, ez se rendszeresen, az esti „lelkiismeret-vizsgálat”: „Az én reménytelen szerelmem a napló, melyhez sose jutok. Mindig krónika marad, időszaki beszámoló. Nem mindennapi meditáció, csendes magamra eszmélés, visszanezés a napra, és felszínre hozása, *forszírozása*, nevelése, folytonos ébren tartása szenzibilitásomnak...” (2: 259.)

Bécsben írja: „Mert naplóm a panaszkönyvem önmagam és mások ellen. Ez a műhely, melyben magamat és életemet faragom, tehát többnyire csak a levágni való dudorok kerülnek bele” (2: 355). Második felesége, Hamvassy Anna föl is róttá neki, hogy a naplójában róla rajzolt kép hamis, kedvetlen és aránytalanul kevés. „Azt is mondta Anna, hogy én magam rosszul járok, ha naplóból akar-nam méríteni valaki. Mert őszintének őszinte, de nem *jó ember* képét rajzolja” (uo.).

Ő maga is észreveszi – jellemzően, az első világháború kitörésének napjaiban –, hogy naplója egyoldalú: a külső világ alig tükröződik benne, folyton csak „lelkizik” (hogy mai szóval tömören adjam vissza mondanivalójának lényegét). „De hogy van az, hogy aki ezt a naplót egyszer, sok idő múlva olvasni fogja, hirtelen meglepetésül fogja olvasni benne, hogy háború van? Hogy van az, hogy egyáltalában nem volt itt szó soha politikáról, a körülöttem élő társadalomról, emberekről? Frivolitás ez vagy fátum?” (2: 5.)

Életrajzához

Valóban, Balázs Béla naplójában csak elvétve és többnyire utalásként találunk adatokat életrajzá-nak olyan mozzanatairól, mint alapvizsgálata (1: 25), doktorátusa (1: 478), egyhónapos katonáskodása (1: 478, 2: 5), iskolai órákon való hospitálása (1: 479), családi viszonyai (1: 489), tanári kinevezése (1: 582) s hasonlók. Szinte egyetlen mondattal intézi el, hogy kikeresztelkedett, megmagyarította a nevét, megházasodott (1: 601); igaz, katolizálására később két bekezdés erejéig visszatért (2: 246).

Gondot okoz neki, „valósággal lelki küzdelmekkel jár”, amikor 1914-ben bevonulása előtt levágatja bajszát (1: 637). Míg berlini és párizsi útjairól alig olvasunk olyasfajta beszámolót, amilyet egy ifjan először odalátogatótól várnánk (csak a milói Vénuszt csodálta meg: 1: 414–415), szabadkai tartózkodásáról, ottani munkájáról, körülményeiről, társaságáról elég sok részletet elárul (2: 86). Egészen

szokatlan, hogy amikor 1915 novemberében önálló legénylakásába költözik, megadja a pontos címet (I. Naphegy u. 19.), sőt le is rajzolja szobájának berendezését (2: 101). Ez azért is értékes számunkra, mert a híres, immár művelődéstörténeti értékű Vasárnapi Társaság itt kezdett összejárogatni (2: 105, 123). Ezekről is kapunk elvéve beszámolót, olykor elégedetlenkedő bírálatot (2: 260), de Bécsben már ő is sajnálja, hogy nem rögzített róla többet: „Most érzem, milyen bűn volt, hogy vasárnapjainknak nem volt hűséges krónikása” (2: 407). Később hírt ad arról is, hogy néha Bécsben is összejönnek: „A »vasárnapok« újra megtartatnak” (2: 456).

Egyetlen mondat elintézi, amikor 1918. május 15-én belép a szociáldemokrata pártba (2: 311). Elég részletesen szól ismét az őszirózsás forradalomban vállalt szerepéről, a Nemzeti Tanácsban való tevékenységről (2: 336). Olykor ruházatáról, főként szegénységéről is fontosnak tart szót ejteni; Bécsben pl. lyukas harisnyáiról (2: 445).

Ezek azonban inkább kivételek. Naplójában, akár levelezésében, főként gondolatai, a maga műveinek érlelése, sorsa: kiadásuk, bemutatásuk foglalkoztatják. Írói érvényesülése, nagyságának elismertetése, sikerei, kudarcai. S persze: szerelmei.

Már az előbbi idézetekből is kitetszett, hogy Balázs Béla nem magának írta naplóját, hanem számított arra, hogy mások is olvassák, sőt az utókorra is gondolt, tehát kiadására is. Ez utóbbi valószínűleg lassan érlelődött meg benne. 1904-ben ezt írta: „Ha ezt valaki olvasni fogja...” (1: 109). 1913-ban: „Valamikor halálom után sokan fogják szeretni. Sok tanulság lehet benne” (1: 591). 1914-ben Fényes Lászlót emlegeti, s megjegyzi: „Lehet, hogy 50 év múlva ez lesz az egyetlen adat róla” (2: 21). (Tévedett, hiszen Fényes László az őszirózsás forradalomban való szerepével, publicisztikai munkásságával kiérdemelte a történetírás figyelmét.) 1918-ban változtatott valamit előbb leírt szövegében, s utána elmélázott azon, vajon ez a javítás nem azt jelenti-e: „egy későbbi publikum számára írom tudatosan ezt a naplót?” Válaszol is a maga föltette kérdésre, a tőle megszokott öntudattal: „Európai nagy esemény lesz ez a kötet még, ha Európa sokáig nem fog is tudomást venni róla” (2: 318). Jellemző az is, hogy egy tervezett vígjátékának külön, elbűjosott íróhőséről azt írja: „Naplóját kiadják, holtak híven őt” (1: 634). A vígjáték (inkább tragikomédiának látszik) abból adódik, hogy az író visszajön, és szembekerül saját magának a naplójából közismertté vált képével.

Rengeteg utalást találunk a naplóban arra, hogy Balázs Béla barátainak és szerelmeinek odaadogatta naplójának részleteit elolvasásra. Eötvös-kollégiumi szobatársa, Laczkó Géza azt is fölemlgette, hogy Balázs a naplóját állandóan otthagytta nyitva az asztalán (Öröklés és hódítás. 1981. 716), mintegy kínálva boldognak-boldogtalannak, hogy olvassa. Ez a különös exhibicionizmus nemegyszer viszályt idézett elő szerelmeivel. Egészen elképesztő, hogy „feleségeinek” („Béla Balázs und Frauen”: 2: 350) odaadta azokat a naplórészleteket, amelyekben egy-egy nővel való kalandjait írta le. Ez csak abból a különleges, már-már szerintünk is perverz (1: 643) „keresztül-kasul intimitásból” (2: 194), „keresztül-kasul szerelemvibrációból” (2: 382), sőt korát megelőző csoportsex-gyakorlatából (1: 168, 193, 226, 295, 326, 400, 2: 405, 454, 487) érthető, amelyet Balázs Béla környezetének asszonyaival – legalábbis egy ideig – bámulatos ügyességgel el tudott fogadtatni. Előbb-utóbb azonban szerelmei, elsősorban „feleségei”, föllázadtak ellene, és annyira-amennyire kiharcolták egyeduralmukat. Így fölbomlott az a viszony, amelyben évekig együtt élt első és második feleségével, s bár mind a kettő tudott egyéb kalandjairól is, látszólag – bár belül szenvedtek – elnézték neki. S a „kvartett”, amelyet hol Kodállyal, hol Lukáccsal és a hozzájuk tartozó nőkkel szeretett volna megvalósítani, ugyancsak kérészerűtűnek bizonyult.

Asszonykiváns

Balázs Béla sokszor utal, nemegyszer durva szavakkal, „irtózatosszerűségére” (1: 468). „Úgy nézek minden asszonyt, mint az éhes farkas” (1: 487). „Leküzdhetetlen, szinte veszedelmesen nagy ösztönöm fogdosni, tapogatni őket” (1: 503). „Nekem elementáris, és úgy látszik, misztikus szükségletem, hogy jóformán minden asszonyhívásnak engedjek” (1: 571). „Volt egy este, mikor Mária és Gréta és Lizzi heverték körülöttem, és olyasmit éreztem, mint egy mohamedán költő megvalósult álmát, az élet hódolatát, aki azért kapom mindezt gyönyörűségül, mert legjobban szeretem, legtisztább szívvel és legjobban értek hozzá” (2: 405).

Elsősorban a birtokba vevésért kellene neki a nők: „És tulajdonképpen egyszer, először kell csak igazán” (1: 633). „Nem hiszem, hogy lehessen olyan rút és öreg nő, akit egyszer ne lőnék meg, ha felkínálja magát” (1: 572). „Az én szörnyű démonom, az érzékiségem, *asszonykivánságom*...”, (1: 618.) „Anna öregebb, és valamikor talán fátyumos érzékiségemet nem tudja kielégíteni” (2: 327). „A fiatalság kezd izgatni nagyon. A tizenhárom-tizennégy éves lányok” (2: 214). „Ha kiheréltetném magam, akkor bizonyára én volnék a legnagyoszerűbb ember” (2: 392–393).

Általában elítéli, „férfikurvának” mondja magát (2: 316), fogadkozik, hogy új életet kezd, anélkül, hogy változtatna magatartásán. Sőt, utóbb ideológiát is gyárt maga meentségére. Bécsben 1921-ben ezzel áltatta magát: „Az a nemi szabadság, melynek én annyi okát és értelmét adom, mert legmélyebb ösztönömből jön, talán csak a proletár nemi morál a polgárral szemben?” (2: 470.)

Ez a szertelen magamegmutatás meglehetősen különös lelki jelenség, kivált ha hozzám számítjuk, amit már bizonyítottam: Balázs naplóját nem magának, hanem frissen a közvetlen környezetének, utóbb pedig az utókornak szánta. Őszinteségében ennek ellenére sem kételkedhetünk, hiszen annyira leplezetlenül ellenszenves képet fest magáról, hogy ezt tettetni nem lett volna érdemes. Pl. zenei műveletlenségét is őszintén elismeri: egy hangversenyen Bartókénak hitte Liszt zongoradarabját, és „szerzőt!” kiáltozott. „Nevetés, szégyen” (2: 158).

Túlfűtött érzékiség – tán nem tűnök föl dogmatikus freudistának, ha szövegéből (pl. 1: 381) következtetem – egy töről fakadt azzal a nagyravágással, szinte megalomániával, amelyet előbb már kis természetének ellensúlyozásából (túlkompenzálásából) magyaráztam. „Kis embör nagy bottal jár” – mondja a népi bölcsesség is (Bálint Sándor: Szegedi szótár 1: 182). Szerelmi sikereivel kárpótolta magát kicsinysege és kamaszkori kudarcai miatt (1: 571). „Élvezem diadalmas testi fölényemet és azt, hogy kedvvel néznek és kívánnak az asszonyok” (2: 487). Szabó Dezső jut eszünkbe az ekkora magabiztos önimádat olvastán.

Nagyravágás

„Mikor elkezdtem a naplót, »jövendő harcaim arzenálját« láttam benne. »Nevet, dicsőséget kerestem.« Ez volt a cél, a művészet csak eszköz [...] Ez a nagyravágásom talán 16 éves korommal kezdődik. Az első apró dicsőségekkel. Mikor a barátaimnak tetszettek verseim” (1: 25–26). „Nőtt, mintegy igazolva és tüzelve nagyravágásomat, de sokkal lassabban, semhogy kielégíthetett volna; vad, beteges szenvedéllyé lett. Ennek lerakódása a naplóm néhány első oldala” (1: 26). Utóbb is „határtalannak látszó nagyravágásáról” beszél (1: 60), és megvallja, Stendhal hőse, Julien Sorel „tisztára olyan, mint én voltam gyerekkoromban” (1: 542). Ezekon a helyeken mint serdülő kori jellemvonását említi dicsőségsszomját, bár hozzáteszi: „különösen gyermekkoromban” (1: 60), tehát önkéntelenül is bevallja, hogy most is munkál benne ez az érzés.

Naplóján valóban végigvonul nagyságába, képességeibe, zsenialitásába vetett hite. 1905. március 16-án barátnőivel a Gellérthegyiről nézte Budapestet. „Mintha repültünk volna felette. Fogunk még igazában is a város felett trónolni” (1: 160). Magabiztosan állapítja meg, hogy kitűnő tanár (1: 607), szépen tud fölolvadni (2: 501), s hogy kiváló színpadi rendező lenne, „ha úgy ráeresztenének” (1: 644, 2: 388). „Színpadi lendülete senkinek máma nincsen úgy, mint nekem” (2: 388). Küldetésének érzi a jövendő nagy tömegszínhátekának megrendezését: „A legostobább és legszivárbabb ökonómiátlansága ennek a világnak, hogy én nem vagyok egy nagy színház főrendezője vagy egy nagy filmvállalaté” (2: 521). Emigrációjában, 1919 végén ez a nagyrahivatottság-tudat ad neki erőt a viszontagságok elviseléséhez: „Ha most nem leszek nagy, akkor sorsom csak szálnalmas pech” (2: 362). „Mégis hiszem most már, hogy két éven belül Európa főkapuján vonulok be” (2: 448). „Éreztem, hogy 1–2 év múlva utat török magamnak Európába” (2: 472).

1914-ben meg van sértődve, amiért nem tartják zseninek (1: 645). Lukács György lanyhuló érdeklődése írásai iránt 1916-ban letöri: „Ez megint megingatta kicsit hitemet abban, hogy zseni vagyok” (2: 138). Tudja, hogy sokan elbizakodottnak, önhittek, hencegőnek tartják (1: 444), sőt „feleségei” is szemére hányták hiúságát (2: 36). Hol tagadja, hol maga is elismeri. „Milyen jókat tudok én magamról írni!” (2: 308.). „Én becsületesnek tudom magam, és hihetetlen, mennyit hazudok. És nemcsak képzeltésemből, hanem hiú hencegésből” (1: 344). Amikor a drámaírást nem megy úgy, mint szeretné, kedvetlenül vallja be: „Nem érzem már magam megváltónak, királynak. Csak [!] egy nagy írónak...” (1: 472.) Amikor a háborúból visszatért a fővárosba, kicsit jobban sántított a kellenél,

hogyan lássák rajta, volt a harctéren. „Itt nem csak gyerekes hiúságról van szó, valami mélyebb érzése a vállalkozás kötelezettségének...” (2: 99.) Azt is küldetésének hiszi, hogy a magyarság európai hírnevét ő teremtsen meg: „Erre kellene gondolni éjjel-nappal: hogy én vagyok ebben az országban az egyetlen, akin a külföld próbáját látna a mi kultúrlehetőségünknek, akit tisztelni tudnának” (2: 184).

Alkotás közben és közvetlenül utána eufória önti el. Amit írt, többnyire „szép” (2: 423, 365), „nagyon szép” (2: 170, 427), „igazán szép” (2: 450), „tökéletes remekmű” (2: 436); akiknek odaadja, vagy fölolvassa, mind „el vannak ragadtatva”, „lelkeseznek”. „A regény persze pihen. A múltkor egy este beszéltem róla, és mindenki el volt ragadtatva, legjobban magam” (2: 218). Bécsi ismerősei „imádják” (2: 431).

Amikor 1906 szilveszterén befejezte első drámáját, a *Doktor Szélpál Margit*-ot (a vezetőknév jellegzetesen szeged-alsóvárosi!), gyöngéinek elismerése ellenére úgy hitte: „ez már a halhatatlanság” (1: 372). Úgy látta, hogy Kodály, amikor elolvasta, „egészen megrészegett tőle” (uo.). A *Halálos fiatal-ság* írása közben így dicsekedett Lukács Györgynek: „Azt hiszem, nem írtak még ilyen egyszerű és világos darabot” (Balázs Béla levelei Lukács Györgyhez. Szerk. Lenkei Júlia. 1982. 70). Két év múlva azután fölháborodott, amikor Heltai Jenő „erőszakolt örültségnek” minősítette (uo. 109). 1916-ban átdolgozta: „Talán tökéletes” (2: 157). Bánffy Miklós mégis lesújtón nyilatkozott róla: „nem létező, mondvacsinált a problémája” (uo. 144). 1920-ban már maga is így látta: „ordináreának éreztem magam is szegény, sokat szenvedett *Halálos fiatal-ság*-omat” (2: 389).

Olykor azért ő is megbizonytalanodott: hullámzott benne az önelégültség és az elégedetlenség önmagával. „Egész délelőtt dolgoztam. Megéreztem a munka melegét. Érzéki erőmet. Változó érzések: elragadtatás és kétség: hátha megint naiv együgyűség az egész” (2: 154). A *kékszakállú herceg vára* szövegét ért bírálatok ellen előbb hevesen tiltakozott, majd elismerte: „csakugyan nem alkalmas operaszöveg, mert nincs elég pantomimikus érthetősége, a szöveget pedig nem lehet természetesen eléggé érteni az énekekben” (2: 313).

Nagy ritkán ő sem volt megelégedve azzal, amit éppen írt, vagy addigi teljesítményével. „Nézem a költők kezdésének idejét. Mit írtak a magam korában? Nem vagyok megelégedve” (1: 169). Sós Aladár emlékezett arra, hogy Balázs annyiszor panaszkodott így, míg nem közös barátjuk, Juhász Gyula paródiát nem írt Balászáról:

*Én még csak huszonhat éves vagyok!
Petőfi ilyenkor már rég halott.*

(Délmagyarország, 1967. máj. 14.) De Balázs valóban írt ilyeneket naplójában: „Egy félelem van csak rajtam. 36 esztendő leszek, és nem csináltam még semmit” (2: 410). „Roppant keserű volt most elolvasni Sz. M.-ot. Hihetetlen, milyen rossz, együgyű és gyerekes az első felvonás” (1: 555). „Mindent rossznak érzek, amit eddig csináltam” (1: 574). „Én azt hiszem, minden írásomban van valami éretlenség és gyerekeség, és ezt magamban is érzem” (2: 351).

Néha józan tárgyilagossággal ítéli meg helyzetét. „A nagyváradi »Holnap«. Ebben nekem volt a legcsendesebb sikerem” (1: 483). Meséinek jó visszhangja volt ugyan, de neki nem elég. „Nem fogadom el a vállvegetést. Nem fogadom el a bárói címet. Ha királyságot nem ismerik el, maradjak száműzött ellenség” (2: 309). Rögtön utána bevallja: „Még hozzá a novelláim nem is sebezhetetlenek” (2: 310). Emigrációjában Polányi Károly figyelmeztette hibáira. „Bár csak egy van, túlexponálok. Magyarozom magam!” (2: 425.)

Naplóját az önmegvalósítás legfőbb eszközének tekintette. A Lukács Györggyel való eszmecsere hatására egy időben jellemét, életét olyan „műnek” tartotta, akár az írott alkotást. „Én a magam kialakulásán úgy dolgozom, mint valami művemen, és az egész életet a költészet egy olyan fájának tekintem, melyben nagyon szorosan kell ragaszkodni az adott anyaghoz. Mint ahogy nincs is az a művem, melyet kevésbé komolyan vennék, mint az életemet” – írta 1905-ben (1: 153). 1916-ban már föltételező módon beszélt erről: „magam volnék művem tárgya” (2: 141). „De én más művet választottam. Itt persze megint felmerül komolyan a zseniprobléma. Mert az, hogy a saját etikai értékeimet elhanyagoljam egy objektív mű kedvéért, ehhez talán csak a zseni[alitás] adhat jogot. Aki nem zseni, az legyen jó” (2: 141).

Gyakran kesereg kudarcain. „Ma szomorkodtam megint rajta, hogy utálnak engem, és senkinek sem kell, amit írok – panaszojla. – Előre sajnálom születendő gyermekem sorsát és a magam új keserűségeit. Olyan szép lesz, és senkinek sem fog kelleni” (2: 106). „Teljes reménytelen idegenség ez az egész magyar irodalmi élettől. Nem értenek, és nem kellek . . .” (2: 269.)

Többször megkísérti a gondolat, hogy külföldön nagyobb hírnévre tenne szert. Bécsi irodalmi körök udvariasságából naiv hiszékenységekben mindjárt elismerést olvas ki: „Szomorú volt szemmel látni, hogy milyen »híres ember«, milyen arrivé volnék én már régen, ha csak bécsi író volnék!” (2: 133). De rokonszenves, hogy nem akart német író lenni. Még 1917-ben írta: „Én pedig azt mondtam, elmegyek. Semmi sem köt ide. Élni itt nem élek az irodalmi élettel, melyből engem kiközösítettek végképp és reménytelenül” (2: 232). 1918 februárjában: „Ebben az országban nem maradhatok. Nem vagyok egy országhoz és nemzethez tartozó sem. Európai vagyok” (2: 294). Amikor azután kénytelen volt hazáját elhagyni, 1920 karácsonya előtt derülátón írta, mint már idéztem, hogy két év múlva „Európa főkapuján” vonul be (2: 448). Jövendőlésnek is beillik, amit 1919 decemberében rótt papírra: „Ha nem élek magyar földön, akkor akár a Krímbe is mehetek. Sőt az orosz levegő az én művészetemnek megfelelőbb, mint az európai” (2: 349).

Bár a szó etimológiai értelmében *anyanyelve* német, érdekes, nem gondolt magyar nyelvének elhagyására. 1904-ben fejtegette: „Minden művészet örök törvénye, hogy csak nemzeti talajból, egy faj jegyében nőhet nagyra” (1: 133). 1916-ban eltántorodott ettől: „Nincsenek többé »nemzeti« reményeim. Itt velem és belőlem nem lesz semmi. Nekem nincs nemzetem. Európa az én nemzetem” (2: 182). Ámde Erdély román megszállása már néhány nap múlva visszatérítette: „Már azt hittem, hogy anarchista internacionalista vagyok. És most megint érzem, hogy magyar vagyok, mégis magyar? Erdély fáj!” (2: 185.). „A legfurcsább ez: hát mégis a magyar vegetációhoz tartozom, és belőlem vérzik Erdély is, ahol sose voltam?” (2: 187.)

Zsidósága

Kínzó gyötrelmet okozott neki zsidósága. „Azon veszem magam észre néha, hogy lazul régi keménységem, hogy zsidó vagyok, hogy nem találom magamban a csendet, nem látom végső céljaimat” (1: 483). „Otthon is veszített csatát láttam. Avval indultam el újból, hogy új rohamra megyek: én, ennek a szép fajtának elseje, és talán majd egyszer talpra állítom őket, és bejönnek utánam a résen, és megmutathatják, kicsodák. Éreztem, hogy nagyon mélyen erős fajtaönrzet van bennem” (1: 490). Móricz Zsigmond ünneplésében a „fajmagyarok” akart-akaratlan antiszemita következményű elsőbbségét látta. „De énvelem mi lesz? A mostani zsidó irodalmat jobban utálom, mint ők, idegenebb vagyok tőle, mint ők – viszont hozzájuk sem tartozom. Nem fogadnak be. Német a nevem, zsidó a fajtám, az írásaim sem fogják soha a magyar faj speciális karakterét tükrözni” (1: 541).

Meggyőződésből keresztelkedett meg: „Ha már valláshoz kell tartozni, ez a legszimpatikusabb nekem. A zsidókhoz azonban semmi közömet nem érzem. Bár ez, mint újabban megfigyeltem, csak a zsidó férfiakra vonatkozik. A zsidó nők azonban sokkal jobban vonzanak, talán csak ők vonzanak igazán. Van itt még valami, amire nem [most?] jöttem rá. Az árja–zsidó keresztezés az, ami legjobban megfelel nekem. Magamat is ilyen keresztezésnek gyanítom . . . Mert van azért bennem is sok zsidó” (1: 602). „A zsidóság már le van kapcsolva a vonatról” – vélte utóbb is, amikor visszatért katolizálására (2: 247).

Ugyanebben az időben, 1913-ban, Lukács Györgyöt is foglalkoztatta ez a kérdéskör. „Gyuri felfedezte és vallja magában a zsidót! [. . .] Most már ő is megtele őseit és fajtáját, csak még én állok egyedül és elhagyatva” (1: 614). Úgy érzi, két szék közt a pad alá esett: „A zsidók megharagudtak, a »keresztények« szemében meg csak zsidó maradok” (1: 602). Öccse ömiatta vesztette el zsidó ösztöndíját, s ő is úgy érezte, Alexander Bernát azért fordult el tőle, mert kikeresztelkedett (1: 615).

A háborúba, a népek „erkölcsi fürdőjébe” (2: 10) önként ment. Részint szerette a heroizmust, rokonszenvesnek tartotta a harcot, az életkockázatot egy eszméért vagy bármiért, amely az emberi lényeket egy célra tudja összpontosítani (2: 9), részint pedig – akár Károlyi Mihály (Hit illúzió nélkül. 1982. 59), Tömörkény István (JGYÖM 8: 191) vagy Veres Péter (Számadás. 1944. 86) – úgy tartotta: együtt kell szenvednie a néppel, és ha kivonja magát a közös sorsból, nem lesz később hitele az emberek előtt (2: 12). Így született meg jelszava, háborús naplójának címadója: „Menj, és szenvedj te

is" (2: 30). Most is nagy szerepet játszott elhatározásában hiúsága: „Valóban komoly ambícióm, hogy rövid katonai pályámon őrmesterségig felvigyem, és roppant örülnék a hosszú kardnak" (2: 32). E vágya teljesült is (2: 90). Utóbb azonban kissé módosított álláspontján. Babits *Miattunk* című verse kapcsán latolgatta a maga szerepét. Ő nem írt „háborús" verset. Miért nem? „Vajon úgy van-e, hogy mégis csak testben mentem el, és morális okaim nem lelki kapcsolatok. Nincsen igazi közöm az emberekhez, nem tud megrázni a háborújuk sem; sajnálom, segítem őket, és velük szenvedek – de nem énekelnek bennem. Nekem ez a nép sorsom és választott népem. (Majdnem »szabad« választásképpen.) De nem lelkem. Egyedül vagyok. És ezért irigyeltem Adyt, Babits versét és még szegény Gyóni Géza verseit is és mindenkiket, akik a magyarság nevében beszélnek. Nekem nem akar kijönni a számon. Holott lehet, hogy jobban szeretem náluknál, holott biztos, hogy nagyobbbat tudnék áldozni érte. És mindez nem jelenti, hogy idetartozom. Inkarnációnak érzem! Vállalom minden következményét. De érzem előbbi és következő életeimet, hogy nem szükségképpen. »Egyedül jöttem bűgő nyíl az úrban«, zsidóságom a megfajtása ennek? Nem hiszem, hogy elegendő az én megfajtásomra. Azt hiszem és érzem, hogy egy közelgő spirituális internacionalizmus embere vagyok" (2: 44). Ekkor érlelődik meg benne európaiságának tudata, és rájön, hogy e gondolat benne származásából ered: „Ha ezt a zsidóságom teszi számomra lehetővé, akkor ez a zsidóság hirdetett, fenntartott nagy missziója" (2: 44). „Az én drámáim az európai ember tragédiái. Nem a magyaré, és nem is a németé" – véli (2: 45).

A *Tristan hajóján* című verseskötetéről Fülep Lajos azt tartotta, hogy „az új zsidóság versei" vannak benne (2: 198). *Meg kell halnom itt* című költeményének „felejtett ősök" kitéelében Fülep is, baráti körének néhány más tagja is a zsidóságra való célzást látott. „Pedig nekem eszembe[n] sem volt – mondja Arany János híres mondására emlékeztetően Balázs Béla. – Érzem determináltságomat, de nem itt" (2: 199). Tagadta, hogy kötetének Füleptől való minősítése igaz volna, bár megállapítását sem tartotta a maga számára kellemetlennek vagy szégyellni valónak. Nem hisz, úgymond, a maga újzsidóságában" sem. „Hiszek az európai emberben, mely *lelki rassz* és szellemi szekta alakjában már étezik..." (2: 199). Pár nappal később Laczkó Gézával és Schöpflin Aladárral jött össze: „minden újzsidó elmélet ellenére" úgy érezte, „emberileg mégis inkább közéjük való volnék, mint a vásárnapiak közé, bár egy szavamat se értenék. Itt van a nagy baj! Mégse vagyok én zsidó!" (2: 203.)

Magyarsága

Végül is Balázs Béla magyar költőnek tartotta magát. Különös értéket ad erről szóló nyilatkozatainak, hogy már emigrációban tette őket. 1919. december 4-én az ellenforradalmat vádolta: „Nem szörnyű, hogy kicsavarják szívünkéből a magyarsághoz való jussunkat? Mért, mért, mért? Mivel magyarabbak ők minálunk? Avval, hogy a zsidó kapitalizmust védik, meg idegen grófok nagybirtokait? " „A szívem közepén keresztűlfolyik a Tisza, és magyar költő vagyok..." (2: 346.) Ezt a képet pár lappal később megismételte (2: 360). „Nem fúrta-e magam mind a tíz körmömmel abba a magyar-ágba, melyről akkor a Kiss Józsefek és Makai Emilek, de még a Jakab Ödönök és Reviczkyek idején is, nki sem tudott. Nem jártam-e mámorosan népdalokat gyűjteni Bartókkal, és tartottam benne a jaskadó hitet egy »magyar művészetben«, nagy magyar renaissance-ban; nem bűntem-e bele a magyar népmesékbe, írtam magam »magyar népdalokat«, és nem akartam-e a székely népballada fluidumát magyar drámai stílussá felnagyítani? Szerencsétlen szerelem volt, lehet, és tévedés is talán? Az fájt most, hogy ez végképp kihull a kezemből? – De ezt nem is érzem! Mert fogok én még magyar muzsikát játszani, amit sem Friedrich, sem Horthy, sem Szabó Dezső meg nem tilthat nekem. Majd ők azt mondják, hogy nem magyar. És majd száz év múlva koronatanúnak fognak idézni, hogy a magyarság életjussát Európában igazoljam. Mindegy. Egy [Így?] van és gondolkodni való, hogy »nekem, a vándornak, idegennek, európeér zsidónak« ez nagyon fáj. Talán csak ez volt. Magyar nem vagyok, és fajtaöszönök nem szólalnak meg bennem. De elmentem mellettük a lélekvándorlás útján, és egész szívvel hozzájuk szegődtem, nyelvüket és ruhájukat, ügyüket vállaltam, és nagyon szerettem. (Nem a magyar urakat, hanem a *magyarságot*, azt a misztikus és definiálhatatlan valamit, ami Ady dalaiban és a kuruc nótákban izzik.) Hozzászegődtem és szerettem, fegyverbarátságot kötöttem, és lettem volna olyan jó katonája a *magyar kultúrának*, mint Bem vagy Guyon a forradalomnak. Most kidobtak, és ez fáj" (2: 359–360).

Fontolgatta, hogy megtanul németül írni. „De énekelni csak magyarul tudok" (2: 353). Ezeket a megható vallomásokat Balázs Béla költészete hitelesíti. A naplóból túlságosan egyoldalú a róla alkot-

ható kép, annál inkább, hiszen éppen 1922 utáni munkássága vált életében jelentősebbé: filmtudósi tevékenysége és költészetének lehiggadt, hagyományt és modernséget ötvöző új korszaka. Legszebb versei – írtam itt negyedszázada – az emigráns hazaszeretetet megrendítő vallomásai: a szocialista hazafiság egyik legkiválóbb, legrokonszenvesebb költője Balázs Béla (ItK 1960. 134). A naplóból persze mindez kevésbé tűnik ki.

Szocializmusa

Az eddigiekből már kiviláglott, hogy Balázs Bélát az események sodorták a forradalmakba, emigrációba. 1916. március 24-én írta: „Új probléma: forradalomban részt vennék-e. *Nem vennék részt.* Nem az én életmunkám. (A lélek forradalmában részt vennék)” (2: 149). Ismervén Lukáccsal együtt a vallással kapcsolatos ekkori tépelődéseiket (1: 519, 2: 91, 432, 509), ezt természetesnek is tarthatjuk. A viszonyok, a baráti kapcsolatok, az események menete, Balázs Béla izgékonny természete végül azonban mégiscsak úgy hozták, hogy kivette részét mindkét forradalomból. Ám még most sem a szocializmus eszmerendszere, sokkalta inkább erkölcsi és érzelmi indítékok vezették tetteit. Bécsben azután fogadkozott is: „én nem akarok soha többé politikában részt venni, mint ahogy nem vettem benne részt azelőtt, mert nekem nem ügyem. Nekem a kommunizmus is vallásom, és nem politikám” (2: 354). „Az eszemet nem adtam oda az ügynek, de a szívemet igen” (2: 408). „A kommunizmus legmélyebb metafizikája szívemben – nem az, ami szociológia és politika benne: az etika és a lélek felszabadulása” (2: 419). Lesznai Annának is azt fejtette: „Minden azon múlik, hogy a kommunizmust vallással spiritualizáljuk” (2: 453).

Aligha véletlen, hogy moszkvai emigrációjában, az eszmei szigorodás korában Gábor Andor is (Kritika, 1964. 1. sz.), Lukács György is (vö. Balázs Béla levelei Lukács Györgyhez, 152–187) bő támadási felületet talált Balázs Béla életművén.

A forradalmak alatt őt is elkapta a messianizmus, a közeli világforradalom hite. Még a bukás után, Bécsben is gyakran építette rá terveit (2: 414, 432, 456). Csak 1921. július 12-én adja tanújelét az első kételynek: „a világforradalom egyre messzebb halasztódik” (2: 483).

Barátai

„Tulajdonképpen nincs barátom” – panaszkolta 1903. május 13-án (1: 36). Petri (Pick) Lajossal (Lacival) való gyermekkori barátságát életük másfelé terelődése megszakította. Az Eötvös-kollégiumban Kodállyal lakott egy szobában, s vele alakult ki különleges kapcsolata. „En általában csak egyetlen barátságunk, a Zoltánéknak érzem szükségét” (1: 66). A naplóban végig kísérhetjük e sajátos kapcsolatot egész történetét, ellentmondásait (vö. Péter László: Kodály Szegeden. Szeged, 1982. 9–23). Később társul ehhez a Bartókkal való barátság, amely azonban lényegesen különbözik a Kodályétól (vö. Péter László: Bartók Szegeden. Szeged, 1981. 7–19). Az emigrációban – félreértések is hozzájárultak – keserűen tagadta meg őket: „A pajzsomból kitörölöm a nevüket” (2: 463). A naplón túli időkből, főként a főlzabados után, Balázs Béla elfeledkezett sérelméről, és mindkettejükkel vállalta az ifjúkori szövetséget.

Kodálytól elszakadóban alakult ki Lukács Györggyel való barátsága, amely ismét más természetű volt. „A Zoltán-probléma lassan lehervadt rólam, és most egyre nő a Gyuri-probléma” – írta 1916. november 3-án (2: 191). Ez a kapcsolat is követhető a naplóból, de természetesen ezt jócskán kiegészíti – jóllehet egyoldalú – levelezésük (Balázs Béla levelei Lukács Györgyhez).

Joggal mutatott rá K. Nagy Magda, hogy Balázs Béla még Juhász Gyula előtt fölfigyelt Adyra (Balázs Béla világa. 1973. 71). Valóban meglepő, hogy már 1903. november 29-én leírta: „Ady Endre szép verseket ír. Homályos néha, érthetetlen is, de nem okoskodik, hanem álmodik. Biborködös álmok és nehéz szenvedélyek – poézis” (1: 9). Ez egészen furcsa, jócskán előlegezett vélemény Ady *Még egyszer* című kötete alapján, hiszen ez még egyáltalán nem az érett Adyt mutatta be. Adyval, noha ritkán összejöttek, nem melegegtek föl egymás iránt. „Nem tudunk közel férközni egymáshoz” (1: 482). Pedig Balázs szerette volna Adyt meghódítani hívének (1: 461). De jellemével nem tudott kibékülni (2: 24); ellenszenves volt számára őt részegen látni (2: 151), és csalódásáról beszélt (2: 181).

Mindenképpen figyelemre méltók még a Kassákról (2: 114, 437), Szabó Dezsőről (2: 323, 439), Kner Imréről (2: 134, 181, 257, 487), Franz Werfelről (2: 289), Robert Musilról (2: 473, 505), Leonhard Frankról (2: 515), Gaál Gáborról (2: 519) fölvillantott emlékképei.

Részben Kodállyal, részben Lukácsal kapcsolatban vetődik fel Balázsban a férfiszerelem problémája. Anélkül, hogy bármelyikük részéről a viszonzásnak legkisebb jele is mutatkozott volna, Balázsban időnként élt ilyen hajlandóság, amelynek – mint mindennek – elméleti hátteret is igyekezett adni. Mannheim Károly valamelyik barátjának a naplóját olvasva jegyezte föl: „Ami engem megkap és érdekel, hogy két férfi szereti egymást. Az a misztikus, abszolút, asszonyfölötti szövetség, amely köztem és Zoltán között volt. Hajt valami, hogy Mannheimet magamhoz kössöm” (2: 152). A csoport-szex kapcsán emlegetett görögsegeszméje ide is áttevődött: „Evvél függ össze a görög homoszexualitás” (2: 161).

Amikor rájött, hogy ezt az érzelmes férfibarátságot Lukács sem viszonozza, fájdalmasan törődött bele, hogy kapcsolatuk „fegyverbarátsággá” szűkül, ahogy Lukács írhatta neki. „Gyuri tulajdonképpen nem is »szeret« engem”; „barátságunk, mint ő mondja, csak fegyverbarátság” (1: 514). „Viszonyunk nagyon megjavult, de inkább intellektuális fegyverbarátság. Különben sohasem volt más” (2: 101).

Balázs Béla a barátságot a szerelem fölé emelte (1: 128). Három fajtáját különböztette meg: a gyermekkori, „aztán a szentimentális egymást szeretés”, végül a fegyverbarátság (1: 560). Később mind a szerelem, mind a barátság fölé emelte a *testvérséget*: „Nem szerelem, mert sose volt benne erotika, és soha a vonzó ismeretlen és idegen. És nem barátság, mert nem közös célokra való szövetség...” (2: 255.) Sajátos műsót is alkotott erre, amelyet Lukácsal és baráti körével elfogadtatott: *Tesvim* (1: 655), *tesvik* (2: 64), *tesviség* (2: 85). Valószínűleg helyesebb volna hosszú *i*-vel írni (ez Balázs kézírásában elsikkadhat), mert sejtésem szerint a *testvér* szónak a debreceni *i*-zű kiejtéséből (*tesvír*) keletkezhetett. Szegeden a századfordulón a debreceni születésű Újlaki Antalt, a Szegedi Friss Újság szerkesztőjét hívták – nyilván szavajárása után – *Tesvirnek*. Ezt vihette föl Pestre, és terjesztette ki barátaira Balázs Béla, egyszersmind az előbbi idézetekben megfogalmazott sajátos jelentésárnyalatot adva neki.

Édesanyja

Tőle tudjuk, hogy Kodály az apját (1: 156), Lukács az anyját (1: 227) nem szerette. Ő is érezte, hogy édesanyját nem szereti úgy, mint illenék: „Anyám beteg, és én nem tudom eléggé szeretni. Holott ő imád engem. Teljesen elidegenedtem tőle, nincs belső kapcsolatunk, és én enélkül nem bírom az intimitást. Az idegeim nem bírják. Például alig tudom tűrni, ha megcsókol” (1: 489). Mi sem árulkodóbb, mint hogy édesanyjának halála után, naplójának talán félévvel később írott „krónikás” vissza tekintő szövegében már pontatlanul rögzíti anyjának halála napját. Azt írja, „október elején” halt meg (1: 619), holott özvegy Bauer Simonné Lévy Jenny a szegedi lapok egybehangzó tanúsága szerint 1913. november 27-én hunyt el. Egyik tanítványa, Kanyó Pál, másnap a Szegedi Híradóban nekrológot is írt róla, „Bauer néniről”, és föl is emlegette, mennyire büszke volt „az enyim fiam” hírnevére. (Sohasem tanult meg jól magyarul.)

Balázs Béla 1917 nyarán tíz napot töltött Újszegeden, napozott, fürdött a Tiszán. „Anyám sírjához ki akartam menni, de halasztottam, és messzi volt, meleg volt, és nem mentem” (2: 240). Húga előtt röstellkedett, de önmagának megmagyarázta, hogy számára egy sír semmit sem jelent: „Egy darab föld, melynek semmi köze ahhoz, ami bennem a halottból megmaradt. De azonkívül érzem, hogy anyám nem jelent nekem annyit, amennyi természetes volna” (2: 241).

Hilda húgát szerette, Ervin öccsét is, bár vele szemben már voltak ellenérzései, csakúgy mint sógornőjével, Kaffka Margittal szemben (2: 16). Később, a sztálini önkény tozódása idején, amikor Bauer Ervint koholt vádakkal letartóztatták, Balázs Béla megtagadta öccsét (K. Nagy Magda: i. m. 365).

Szeged

A szülőváros is ambivalens értéktartalommal mutatkozik meg a naplóban. Amikor 1905-ben hűsvéti szünetre hazajött, húga azzal fogadta: „De most ne legyél ám olyan vad mogorva, mint karácsonykor.” Balázs Béla így magyarázta kedvetlenségének okát: „Pesten dolgozom, dolgozom – és minden izgatottságom és felindultságom mellett nem gondolok másra, mint a munkámra. Boldog vagyok. De itt Szegeden a kezdetet látom. Minden mértéket állít mellém, és minden azt kérdi tőlem: »nagy dérral dúrral indultál el innét – mennyit nőttél azóta?« ” Ez az elégedetlenség ül ki az arcára: „Ez az, ami idehaza oly gyakran fojtogat” (1: 176). Később: „Itthon vagyok, és megbecsülöm a csendet” (1: 189).

„Szegeden vagyok megint karácsonyra. Megint, isten tudja, hányadszor már négy év óta, mióta [Pesten] élek. Mindig egész egyformán szállok vissza a fészekbe. Fél tizenegykor este vacsorával, teával várnak. Ervin kiszalad elébem. Anyám az ajtóban áll. Odabent pedig meleg, csend és az a valami, hogy minden mást csinált, épített, berendezett lakásnak érezek.” „Természetben érzem itt magam, mint az erdőben” (1: 276).

1906 nyarán már átveszi Kodály jelszavát: „Nem jó otthon!” „Van szép szobám, békességem, mindenem. De a családban visszakerül az ember valahogy a vegetációba. Mintha nem volnék elvágyva a köldökzsinórtól, vagy mi a fene! Akárhogy vigyáz az ember, mégis butul otthon” (1: 326).

1908 nyarán: „Otthon vagyok megint, és békében egyedül. Otthon az öreg, nagy tölgyfa íróasztalom előtt. Kilátok a csendes Dugonics térre, és a közelben a Tisza. Sok erőt ad nekem ez az otthon. Jobban gyógyulok ebben a hőségben, poros levegőt szíván, mint Lőcsefűrdőn. És a gyökereimet érzem. Úgy látszik, mégis vannak itt” (1: 470). 1911-ben: „Szeged oly szent valózatlanlansággal őrzi múltamat, első és véget ütő [?] álmomat, életem értelméről és céljáról, mint valami oltári fétis” (1: 489). 1912 nyarán, csaknem egyéves nyugat-európai kalandozás után visszatérve szülővárosába, jellemzően, már nem találta helyét Szegeden, az ismerősök közt: „Azonban szomorúan tapasztaltam, hogy vége, és hiába. Hiába akarnék a legjobb indulattal, a legnagyobb megihatottsággal visszatérni ezekhez az emberekhez. Hiába látom, hogy jóra való, derék nép. Késő. Ha szándékaimat, küldetésemet, fegyverzetemet eltitkolom is, az a csepp műveltség, amit időközben magamra szedtem, egy áthidalhatatlan óriási űrt szakított közénk. — Lehullok róluk. Nem tudok már a nyelvükön beszélni. Végképp elvesztettem őket. Szóval zavaros és fantasztikus hangulataim voltak. És gyermekkorom városában mindig elvesztetem a realitásérzékemet” (1: 586–587).

1913. március 2-án Balázs Béla „mint vendég” költeményeit olvasta föl a Dugonics Társaságnak a városháza közgyűlési termében tartott ülésén (A Dugonics Társaság ötven éve. Szerk. Banner János. Szeged, 1943. 141). „A régi motívum: Szegeden, otthon imponálni! És a régi fájdalom: ha az egész világon súlyom lesz, abban a hülye homokban soha nem fogok nyomot hagyni” (1: 601). „Egyáltalán sokat jártam ez évben Szegeden. Valami tehetetlen vágy húz oda, melynek nem tudom célját, valami fájdalmas kielégítetlenség, csalódás ér ott mindig, és nem tudom, kit keresem. A múltamba hazamenek. Ez az ösztönöm. De idegen tőlem a múlt. Nem én változtam. Régi társaim. Miért nem maradnak ők úgy, mozdulatlanul, ahogy elhagytam őket?” (1: 601.) „Július végén vissza Pestre. Utálattal jöttem el Szegedről. A leglomhább, legsükettebb és velem szemben legértetlenebb városból, szülővárosomból. Avval a végső érzéssel, hogy a Tisza mégsem fog soha elereszteni. Mennyi lírai adósságom van ott még” (1: 610). 1914 nyarán Székesfehérvárott járt: „Milyen szép Fehérvár, mennyivel szebb Szegednél” (1: 656). 1915 májusában Szabadkáról áthozta magával Annát. Újszegedre mentek át: „Majd ha öregek leszünk, és már senkinek se kellünk, és senkinek se fájunk, akkor idejövünk vissza lakni” (2: 66). Később is emlegette a megálmodott szegedi „Tisza-parti kis házunkat” (2: 88). 1917-ben ismét egyedül nyaralt Újszegeden. „A szegedi tunyaságban hogy érzik az emberek, és ilyenkor érzem én magam is, az én törhetetlen vitalitásomat” (2: 241). Barátait, Dettre Jánost és Sós Aladárt, akikkel az egyetemi évek alatt sokat volt együtt Pesten, akkor pedig az előbbi tisztai alügyész, az utóbbi neves építész-mérnök, arról faggatta: „Mit akartok ebben a halott városban csinálni, hogy fogtok hozzá az ébresztéshez? Hogy toljátok a megrekedt szekeret? Sehogy. Nem lehet semmit se csinálni, úgyis hiába” (2: 242).

Ugyanilyen ambivalens jelképpé nőtt Balázs Béla szemében Tápé, az ő kedvelt kifejezésével: „a tápai pusztá”, „a tápai rét”. Az első változat csak egyszer, először bukkán fel, és ekkor – Berlinben, 1908. november 18-án – számára Ady „magyar ugarával” azonos: „Ki töri meg ezt a bűbajt? Ki veri le ezt az átkot?” (1: 361.) Balázs Béla azonban tudta, hogy Tápén nincs pusztá, van ellenben – a Tisza és a Maros szögében – *Tápai-rét*. Ifjúkori barangolásain eljuthatott – komponát a Tiszán – ide is. De kevés valóságtartalma van az ő „tápai rétének”. Kettős értelmű jelkép inkább, s egyre jobban a magyarsággal, a magyar néppel való azonosulás vágyának a jelképe a lelkében, agyában. Pesten, 1908. január 3-án írta: „A tápai rétről jöttem vissza. Meg hazulról. A földíz a számban, és kezem mintha mély gyökerekben vágkálna, a fülemben tiszta kiskun magyar szó” (1:460). Tápén persze nem hallhatott „kiskun” szót: a kiskunok – pontosabban kései betelepítésű jászok – csak Dorozsmán voltak és vannak. De számára nem ez a fontos, hanem amit szimbolizál a tápai rét (amelyet ő kis kezdőbetűvel írt, nem tudva, hogy ez szabályos földrajzi név, tehát *Tápai-rét* a helyesírása). „Keresem a magyar lelket [...] A nagy magyar szomorúságot. Hiszen kikezdte már az én lelkemet is. És rávetődött a tápai rét árnyéka. Az a nehéz, dús, bénító álmódás és nem mozdulni akarás az ősanyagból. Fogok egy

drámát írni, aminek az lesz a címe: »Magyarok«. Ez lesz benne: a magyar ugar, a nagy magyar szomorúság, a magyar urak, a magyar Nirvána tragédiája. És a tápai rét" (1: 462).

Az imént idéztem 1908. július 14-i naplójegyzetét, amelyben a gyökereiről vallott. Így folytatta: „Úgy látszik, mégis vannak itt. És ez nem áll egyébből, mint ha kimegyek Tápé felé és körülnézek. Felhőn, vízen, homokon, jegenyéken, tiszai tutajokon és a nagy tápai réten, hát csodálatosan megvetve érzem a két talpam, buja dűsságot érzek, teli mind a két markomat, és oly nagy ósanyag ízét, hogy kétségbe is kellene azon esnem, hogy kiássam, még mindig beléje feketnének, belesimulhatnék, nem fázva, koldusan, hanem az anyám ölébe. Nirvána. Ez a lehetőség olykor bágyaszt. Hát ha szereznek itt valami becsületes tanári állást. Megkeresném a kenyerem, családot alapítanék. És kijárnék minden este naplementét nézni a rónán" (1: 470). Ez a romantikus képzelődés olykor később is megkísérti. 1911 nyarán felvillantja: „A régi utcák, a Tisza és a tápai rét" (1: 489). 1912 nyarán Lőcsefűrdőn már ismét kétkedve idézi szülőföldjét: „Talán mégis [vagy helyesen: mégsem?] csinált háttér, erőszakolt otthonkodásom nekem az Alföld és a tápai rét?" (1: 595.) A két táj – Szegedé és Lőcsée – viaskodik emlékeiben, jelenében, sőt jövőjében is: „Mégiscsak ott elevenek az emlékeim, csak ott nyüzsgök lelkem talaja alatt ezer emlék, melyre nem emlékezem, de fogok egyszer" (uo.).

Az *Álmodó ifjúságban*, amelyet ifjúkori naplója nyomán írt, természetesen ismét találkozunk e jelképpel. A Tápéra kilátogató diákok ugyan csalódások érik, de ezekért kárpótolja este a Tisza töltésén hallott dal: „Erre gyere, amőre én..." – hívta a leányhang, amely ismét szimbólummá nőtt: „A rét hangja. A nép hangja. Mély és édes megnyugvás borult rám" (*Álmodó ifjúság*. 1976. 311).

Az életmű adalékai

A napló, akár a levelezés, őzri később alkotott művek csírait. Így a *Halálesztétika* abból a levélből nőtt ki, amelyet Bauer Arankának írt Lipcsébe (1: 318). De az is kiderül, miképpen bontakozott ki *A kékszakállú herceg várának* fő motívuma, talán öntudatlanul, Balázs Bélának egy sajátos tulajdonságából. 1911. augusztus 2-án írta: „Hihetetlen, milyen beteges szenvedélyem a leskelődés. Talán ez a leglegyőzhetetlenebb." „A legnagyobb gyönyörűségem egy lámpavilágított szobába látni, ahol egész egyedül, látatlanul hiszik magukat az emberek" (1: 475). Ez a vallomás magyarázza meg a már korábban felbukkant szoba- és ajtómotívumot. Még 1904. június 24-én latolgatta regénytervét a zenész és a költő (a nyilvánvaló modell Kodály és ő) történetéről. Itt emlegette „a legbelső szobának a regényét" (1: 63). 1905. december 27-én: „Csodálatos dolog az hirtelen, mint szobába benyitni egy lélekbe, és mégis a legbelsejébe" (1: 284). „Hanem énbennem, úgy látszik, ajtók vannak, és csak a kilincset kell megnyomni, hogy felrúgjam őket, és egyszerre ugorjak egyik szobából a másikba" (1: 453). „Becsukok egy ajtót, megcsönkítom magam, megalkuszom" (1: 598).

Költészete, vallja, első szerelmén, Esztin, Löw Eszteren nőtt fel (1: 302). A *Doktor Szélpál Margit* ihlető mintája nem Hajos Edit (vö. *A magyar irodalom története*. 1966. 6: 247), hanem Bauer Aranka (1: 302). A *Halálos fiatalságban*, melyet eredetileg regénynek szánt, Kodályt is megírta (1: 513). Tehát nem Bartókot, mint Fehér Ferenc vélte (Balázs Béla, *Halálos fiatalság*. 1974. 11). Elárulta, hogy a hadinaplóban sok a kitalálás (2: 40). Előbb lázadozott Babits bírálata ellen, mely szerint kultúrája németes (1: 228), utóbb maga is elismerte (2: 259). Bizonyára az is jellemző kortűnet, hogy Balázs Béla csaknem egy időben Babits *Messze... messze...* című versével írta le: „Mennyi érdekes, sajátosnak élek velem egyszerre a földön, és még csak látni se fogom" (1: 366). Babits ugyanezt a tájakra írta: „És *mind* nem láthatom soha!"

Érdekes a krákmotívum is (1: 608), amely Balázs Bélát Lukács Györggyel együtt sokat foglalkoztatta (1: 612). Ugyanez idő tájt Ady és Móra Ferenc is tépelődött rajta. Ady *A nagy cethalhoz* című versének ez a képzettörténeti háttére (vö. Scheiber Sándor: *Folklor és tárgytörténet*. 1977. 2: 410–424), Móra pedig vezércikket és tárcát egyaránt írt belőle, politikai jelképként is alkalmazva (Móra Ferenc: *A fele sem tudomány*. Utazás a föld alatti Magyarországon. 1960. 184–188, 545–546). Mórának egyik ilyen vezércikke ihlette József Attila *Nem én kiáltok* című versét (*Nem én kiáltok, a föld dübörög...*)

Bár kritikai kiadás igényével nem vizsgálhatjuk a napló e régen várt kiadását, mégis jogos volt várakozásunk, hogy a tudományos kutatás számára is használható legyen. Lemondunk tehát Balázs Béla kusza, kapkodó, rendetlen helyesírásának (*lucus a non lucendo!*), ötletszerű központozásának hű másáról, de nem mondhatunk le néhány olyan megoldásról, amely csak kicsivel több munkát kívánt volna, és az olvasót nemhogy zavarná élvezetében, hanem még őt is jobban szolgálná. Igazán nem nagy kívánság, hogy egy könyvnek *tartalommutatója* legyen: ebből még ez is hiányzik! Hogy *névmutató* mennyire növelte volna használhatóságát, ugyancsak mindenki előtt nyilvánvaló, mégis nélkülöznünk kell. Hasznos lett volna az évszámoknak *előfejként* való végigfuttatása, mert így folyton lapozgatnia kell előre-hátra az olvasónak, ha arra kíváncsi, melyik évben tart. Magam hasznára, de közkinccsé teszem azt az évmutatót, amely tehermentesít a lapozgatás alól:

1. kötet

1903: 5
1904: 24
1905: 145
1906: 296
1907: 372
1908: 450
1909: 481
1911: 488
1912: 544
1913: 590
1914: 623

2. kötet

1914: 5
1915: 27
1916: 115
1917: 209
1918: 285
1919: 342
1920: 365
1921: 450
1922: 493

Sajnálatos az is, hogy Fábri Anna elhagyta a napló elejét, mellőzte első füzetét (1899. január – 1900. február), azzal a semmiképpen el nem fogadható érveléssel, hogy „csak erőszakoltan kapcsolható a több mint hároméves szünettel folytatódó” továbbiakhoz (1: 661). De hiszen később is bőven van „lyuk az életrajzon”, szünet, amely megszakítja a folyamatosságot. Így 1907 végén és 1908 elején csaknem egy év (1: 469); 1909. febr. 16-tól 1911 júliusáig több mint két év (1: 488); 1912/13-ban „egy teljes esztendő” (1: 590); 1918. okt. 29-től 1919. dec. 4-ig több mint egy esztendő (2: 342) hiányzik. Ez utóbbit az a naplófüzet tartalmazta, amelyet Pestről menekülve Balázs Béla elhagyott, a rendőrség megtalált, és A Nap 1919. nov. 29-i száma részleteket közölt belőle, természetesen olyanokat, amelyek kedvezőtlen színben tüntették őt föl (vö. K. Nagy Magda: i. m. 369). A hézagosság tehát nem ok a napló fejlődéslélektani szempontból nagyon fontos első füzetének mellőzésére. Hiszen éppen ez a rész volna hivatva az *Álmodó ifjúság* háttérét, forrását számunkra megvilágítani. S ugyanígy hiányoljuk a napló végét is, az 1922-től töredékesen, feleségének összefoglalásában fennmaradt részleteket, köztük 1940 és 1945 közt Balázs Béla saját kezű följegyzéseit. Terjedelmük (Csanak Dóra katalógusa szerint) aligha lehetett a közlés akadálya.

Összefolyának a naplót tartalmazó füzetek határai is; a három csillag, amely ezt volna hivatva érzékeltetni, kevés; elsikkad az olvasó szeme előtt, s nem érti, amikor pl. Balázs Béla ezt írja: „Zoltán névvel kezdem” (1: 96). Nem ér az olvasó tudatáig, hogy nem egy napi írását kezdi Balázs Béla Kodály névvel, hanem (ahogy *Isten névvel* szokták, s ahogy 18. füzetét Balázs Béla is kezdte: 1: 488) naplójának 3. füzetét. Ezt kellett volna tehát címül, szögletes zárójelben föltüntetni.

Minden tisztelet megilleti Fábri Annát a rongált, összekuszálódott naplófüzetek, olykor egyes lapok rendezéséért, a halvány, elkapkodott, rossz írás fáradtságos, nehéz kiböngészéséért. Néhány sorrendbeli és olvasati ellenvéleményemet – inkább gyanúmat – mégis közzé kell tennem.

Az 1. kötet 450–454. lapjainak szövege a 466. lap élére kíváncsoznék. Két helyen a keltezésbe hiba csúszott: nem április 29., hanem 22. (1: 176), és nem 1907., hanem 1908. január 11. a helyes (1: 450).

A 2. kötet 324–329. lapjainak anyaga pedig előre, a 321. lapra való.

Magyarázatot kívánt volna az 1. kötet 357. lapján középtűt ez az alcím: *Zoltán és én*. Ide Balázs Béla nyilván önálló eszmefuttatást szánt Kodállal való kapcsolatáról, de megírása elmaradt. Így viszont az olvasó értetlenül nézi, hogy a kettőspont után egész más természetű szöveg következik.

Fábri Anna sok mindennek utánajárt, és alapos magyarázatokat ad a naplóban előforduló személyiségekről, idézetekről, eseményekről. Néhány adata mégis helyesbítésre szorul. Nem Lendvai Istvánról, hanem Lendvai Ernőről (1882–1949) mondja Balázs Béla, hogy rajongott Kodályért (1: 95). Katona Lajos nem etnográfus volt, hanem irodalomtörténész, és mellesleg folklorista (1: 671). Király-König Péter nem haláláig, csupán 1934-ig volt a szegedi zeneiskola igazgatója (1: 678). Nem valószínű, hogy Bauer Aranka az 1845-ben elhunyt német költőhöz, Schlegelhez hozzá ment volna feleségül (1: 228). Nem Enyedi Lukács, hanem Eisenstädter József, a felesége és leánya segítette Bauer Simonnet (1: 686). Bartók nem 1905, hanem 1906 nyarán gyűjtött Balázs Bélával népdalt Szeged környékén (1: 689). Hollós József sohasem volt a szegedi kórház igazgatója, csak „boncoló főorvosa” (1: 714). Nemcsak lehetséges, hogy a szövegben (2: 431) Reiner Frigyesről van szó (2: 555), hanem a 446. lapon előadottak szerint („Reiner és én négy kézre improvizáltunk zongorán”) bizonyosan őrla. Egészen furcsa, hogy az életrajzi tájékoztató végén hibásan szerepel Balázs Béla halálzási adata: nem 1949 „augusztusában”, hanem május 17-én halt meg (2: 567). A *csend* címmel nem jelent meg Balázs Bélának kötete (It 1982. 629). S nem volt helyettes népbiztos (2: 566), hanem a közoktatásiügyi népbiztosság irodalmi osztályának a vezetője, „aki egyúttal vezeti a drámai színházak irodalmi és művészeti ügyeinek alosztályát” (Mindenki újakra készül. Szerk. József Farkas. 1967. 4: 966).

Néhány magyarázat még elkelt volna. Az 1. kötet 7. lapján említett Boriska Scheiber Boriska, a későbbi Sós Aladárné (Kéryné Sós Júlia édesanyja), akiről egyébként később, az 587. lapon (amikor már 18 éves!) ismét beszél Balázs Béla. Kár, hogy nem mindig érthető óvatosságból Fábri Anna a vezetéknevét csak Sch.-val rövidíti, így nehezen fölismerhetővé teszi. Ez annál érthetlenebb, mert Boriska édesanyjának a nevét viszont nem rövidíti: Scheibernéről beszél (93); később azonban ismét Sch.-ékat ad meg, holott most is Scheiber Fülöpről, feleségéről és lányáról van szó (180).

Nehéz fölfedezni valamely következetes szempontot, hogy ki szerepel teljes névvel, ki monogrammal. Nyilván Balázs Béla sem volt ebben következetes, de a szöveggondozótól inkább a szerző betűjeleinek a föloldását váránk, mintsem az eredetiben teljes neveknek kezdőbetűkké csonkítását. S miközben Simó Erzsit (1: 497, 584) vagy Angelotti Máriát (2: 217) teljes néven adja (holott netán ők, de főként leszámazottakkal még élhetnek), az öngyilkos szabadkai Grád Eszrit csak G.-nek írja. Farkas Bélát előbb monogrammal adja (2: 48), pár lappal később (2: 53 kk.) már kiírja; társait, Vecsei Pistát, Szántó Bélát, Lepedák Milivojt (2: 77), csak vezetéknevük kezdőbetűjével. Nem világos eljárásának oka.

Tarka (1: 203) már előbb magyarázatot kívánt volna, mert később teljes néven, Löw Terkaként újra fölbukkan az esküvője kapcsán (1: 283); egyébként Weisz Gyula ügyvéd vette el. Sztrahon Nelli, akivel Balázs Béla Párizsban együtt volt, egy időben Oláh Gábor szerelme (JGYÖM 1: 373). Nacáról elmondandó lett volna, hogy Klima Ili húga (1: 485), Hollós Bözsi pedig Hollós József lánya (1: 602).

A leggyakoribb téves olvasat (vagy sajtóhiba) az *én* és az *és* felcserélése. *És* helyett *én*-t gyanítok a 114. lap 2. bek. elején, a 350. lap 2. bek. 2. sorának végefelé és a 2. kötet 398. lapján alulról a 6. sor mondatkezdő szavában. A 143. lapon fölösleges a szövegletes zárójelben kiegészítésnek szánt *ez*, a 218. lapon pedig az *az* mutatószó. A 233. lapon *aranyos* helyett *aranyos* olvasandó. A 490. lapon *jún.* helyett értelme szerint *júl.* lehet csak jó. Lehet ugyan, hogy Balázs Béla megszokásból *Laczkó* írt (1: 580), de ezt még a kritikai kiadásában is átírjuk *Lackóra*, már csak azért is, nehogy olvastán Laczkó Gézára lehessen akár egy pillanatig is gondolni. Ugyanígy a *sohse* alakot ma *sose* formában használjuk (1: 239).

A 2. kötet 11. lapján *követelendők* helyett *követendők*, a 309. lapon nem *csak hatás*, hanem *sokkhatás* olvasandó. A 418. lapon nem *kedves*, hanem *kedvem*. A 420. lapon kétszer is *kellenek* áll, holott *kellek* a helyes, mint ahogy harmadszor helyesen is van. Az 503. lapon *menyire* helyett *ennyire* lehet a kéziratban.

Bár a sajtóhibák a téves olvasattól nehezen különböztethetők meg, föltételezem, hogy a nyomda rovására írandók a következők. Az 1. kötet 14. lapján XIX. század helyett csak XX. századról lehet szó. A 15. lapon nem *Karabunkus*, hanem (vö. 29, 342) *Karbunkulus* a helyes. Tömörkény könyvének helyes címe: *Vizenjárók és kétkézi munkások*. Napjaink járványa a kétkézi (86). A 282. lapon alulról a 4. sorban *számunkra* helyett *számukra* illik a mondanivalóba. (Ez a típusajtóhiba.) Ignótus neve helyesen Veigelsberg (707). Balázs Béla nem 1899, hanem 1898 nyarán került vissza Lőcséről szülővárosába (667), amint az életrajzi tájékoztatóban helyesen van (2: 565).

Jó lett volna néhány fénykép, kézírathasonmás, amely ízelítőt adna a napló külalakjáról, Balázs Béla kézírásából, illusztráló rajzaiból, némi benyomást a szereplők testi mivoltáról. De belátom, a sorozat egyetlen kötete sem közöl ilyet, ezen sem kérhető tehát számon.

A naplóból az elmúlt években számos részlet napvilágot látott már. (Népszabadság, 1969. aug. 3. – Fekete Éva, Valóság, 1973. 2. sz. – Gál István, Népszabadság, 1973. dec. 2. – Gál István, Tiszatáj, 1974. 11. sz. – Gál István, Forrás, 1975. 7–8. sz. – Gál István és K. Nagy Magda, Kritika, 1975. 9–11. sz.) K. Nagy Magda idézett monográfiájában, Demény János a *Magyar zenetörténeti tanulmányok Kodály Zoltán emlékére* (1977) című kötetben szintén merített belőle. A Kodállal és a Bartókkal kapcsolatos részeket idézett munkáimban magam is kiaknáztam, és fölhasználtam a későbbi naplót is Balázs Béla odesszai tevékenységének fölvázolásához *Odessza és a magyarok* (1978) című könyvecském egyik fejezetében. Mégis egészen más folyamatosan olvasni a naplót. Így tehát jelzett hiányai, valamint a közben is ki-kihagyott, kipontozott részek ellenére is örülnünk kell, hogy Balázs Béla születésének centenáriumát már naplójának ismeretében ünnepelhetjük. Talán nem sokáig kell várnunk a teljes kiadására sem.

KÖNYVEK A ROMÁNIAI MAGYAR IRODALOMRÓL

Gáll Ernő: A sajátosság méltósága. Esszégyűjtemény. Bp. 1981. Magvető, 526 l. — Fábián Ernő: A tudatosság fokozatai. Bukarest, 1982. Kriterion, 83 l. — Szabó T. Attila: Nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok, cikkek. Bukarest, 1981. Kriterion, 629 l. — Balogh Edgár: Acéltükrök mélye. Fél száz igaz történet. Bukarest, 1982. Kriterion, 146 l. — Lőrinczi László: Hazatérés Lucaniából. Úti levelek. Kolozsvár-Napoca, 1982. Dacia, 176 l. — Szász János: A hittől az eszméletig. Esszék. Bukarest, 1981. Kriterion, 205 l. — Bodor Pál: Szélmalomjáték. Tallózás régi és újabb feljegyzések között. Bukarest, 1983. Kriterion, 423 l. — Huszár Sándor: Sorsom emlékezete. Vallomások egy büntelen nemzedék elkarhozásáról. Bukarest, 1982. Kriterion, 413 l. — Kántor Lajos: Milyen az út? Kolozsvár-Napoca, 1983. Dacia, 229 l. — Farkas Árpád: Asszonyidő. Publicisztikai írások. Bukarest, 1983. Kriterion, 165 l. — Színiájszó személyiek. A Hét évkönyve 1982. Bukarest, 1982. A Hét kiadása, 248 l. — Nicolae Balotă: Scriitori maghiari din România. Esei. Bukarest, 1981. Kriterion, 552 l.

Könyvek és folyóiratközlemények tanúsítják, hogy a romániai magyar szellemi élet elméleti igényessége milyen sokat fejlődött az elmúlt évtizedben. A nemzetiségi társadalomtudományok — közöttük az irodalomtörténetírás — korábban inkább tényfeltáró és leíró munkát végeztek, adatokat és adalékokat gyűjtöttek, a nemzetiségi művelődés intézményeiről és folyamatairól tájékoztattak. A tényfeltáró és leíró munka természetesen folyik tovább, egyszersmind elmélyült elméleti gondolkodással egészül ki, amely a nemzetiségi tapasztalatok mögött ható történelmi folyamatok általánosabb törvényszerűségeit próbálja felderíteni. Ennek az elméleti gondolkodásnak egyik eredeti és nagy hatású képviselője a kolozsvári Gáll Ernő, akinek *A sajátosság méltósága* című új esszéköteté zömmel eszméletörténeti és társadalombölcseleti tanulmányok révén erősíti meg a „nemzetiségkutatás” teoretikus alapjait. Tevékenysége kettős: egyrészt széles körű társadalomtudományi erudíció birtokában vizsgálja a romániai magyarság történelmi és politikai helyzetét, s az európai filozófia, illetve szociológia újabb felismeréseinek fényében elemzi az erdélyi magyar művelődés sajátos fejleményeit, másrészt a nemzetiségi kultúra folyamatainak és értékeinek igen alapos elemzése révén általános összefüggések megállapításával egészíti ki a társadalom-

tudományi elméletek nemzetközi korpuszát. Az első tevékenység azzal rokon, amit egyik tanulmányában „Apáczai-modellnek” nevez: ez a hagyományos modell arra kötelezi az erdélyi magyar írástudót, hogy az egyetemes kultúra nagy forrásaiból merített ismereteit szülőföldjének javára használja fel, s a birtokba vett tudomány segítségével a körötte élő nemzeti-nemzetiségi közösség történelmi tapasztalatainak magyarázatát adja. A második tevékenység alapozza meg a kolozsvári tudós munkásságának szélesebb körben érvényes eredményeit, azokat a szociológiai, társadalomlélektani és etikai felismeréseket, amelyek elméletileg általánosítják, tudományos kontextusba helyezik a nemzetiségi tapasztalatokat.

Ez az elemző és általánosító munka történelmi folyamatok és irodalmi művek elemzésére épül; a jelen esszégyűjtemény tanúsága szerint a többi között Balogh Edgár emlékiratait, Bretter György tanulmányait, Székely János önéletrajzi regényét, Molnár Gusztáv filozófiai esszéit, Vasile Goldiş nemzetiségpolitikai koncepcióját és Dimitrie Gusti szociológiai munkásságának erdélyi hatását elemezve jut el Gáll Ernő a nemzetiségi elmélet néhány fontos gondolatának kifejtéséhez. Székely János nagy sikert ért el, *A nyugati hadtest* című kisregényének elemzése során például rámutat arra, hogy a múlttal történő írói számvetésnek

morális jelentősége van: „az emlékezés is erkölcs, az önkéntes felejtés viszont a felelősségtől való amorális menekülés egyik formája. A kollektív feledékenység elleni küzdelem mindig harcot jelentett azok ellen, akik azt remélték, hogy a múlt eltörlésével, illetve megváltoztatásával a jelen és a jövő felett nyernek hatalmat.” Ugyanakkor arra is utal, hogy az „önlemező visszatekintésre” épülő ún. „bűnvalló irodalom” csak akkor éri el távlatosabb célját, ha a történelmi önvizsgálatot az egymás mellett élő népek közös felelősségtudata hatja át, s a nemzeti önbírálatból nem lesz egy másik nemzet nacionalizmusának eszmei fegyvere; vagyis ha a történelmi önvizsgálat igénye egyetemlegesen érvényesül a Duna-völgyi népek között. A Székely János-regény elemzése olyan általánosabb elméleti megállapításokhoz vezet, amelyek már a magyar történelmi tudat alakulását, illetve a magyarság és a szomszédos népek viszonyának kérdéseit érintik. A gondolatoknak e szélesebb körében az erdélyi magyarság, sőt a Duna-völgyi együttélés általánosabb tapasztalatai fejeződnek ki; mindez nemcsak Gáll Ernő teoretikus műhelyének elméleti igényességére és következetességére utal, hanem tudományos moráljára is, amely – az „erdélyi realizmus” hagyományos ethoszára támaszkodva – szabja meg a kutató munka irányait, nevezetesen a nemzetiségi identitás, illetve a magyar–román együttélés legfontosabb jegyeinek megragadását és feladatainak kifejtését. A „sajátosság méltóságát” és a „felemelt fő filozófiáját” ez a megfontolt realizmus teszi lehetővé történelmi távlatban is, a tájékozódás és a cselekvés realizmusa, amely maga is az „Apáczai-modellre” hivatkozik: „Apáczai erdélyi realizmusából fakad ugyanis a napjainkban változatlanul aktuális tanulság, s ez megóv mind a behódoló alkalmazkodás, mind a felelőtlen, délibábos kalandorság csapdájától.” Ezt a kettős tanulságot szűri le Gáll Ernő az erdélyi magyar művelődés eszmeteremtő küzdelmeinek tanulmányozása során, s ennek révén dolgozza ki időszerű nemzeti-etiikájának fontosabb eszményeit.

Az ugyancsak elméleti érdeklődésű Fábíán Ernő filozófia- és irodalomtörténeti tanulmányokkal hívta fel magára a figyelmet, a kovásznai líceum tanáraként a Korunk, az Igaz Szó és a sepsiszentgyörgyi Megyei Tükör című lapokban közli írásait. Nagyobb tanulmányban foglalkozott Szabó Dezső munkásságával, önálló kismonográfiákban adott képet Apáczai Csere János, illetve Eötvös József tevékenységéről. Ezek a művei eszmetörténeti alaposságukkal és igényességükkel tűnnek ki, Fábíán Ernő a nemzetiségi tapasztala-

latokat is az eszmetörténeti elemzés módszerével tekinti át. *A tudatosság fokozatai* című munkája ugyancsak eszmetörténeti megközelítést mutat, a kis kötet két tanulmányt tartalmaz, mindkét írás a nemzeti, illetve nemzetiségi tudat alakulásával és formációival foglalkozik. *A közösségi létezés és az ideológiák* című tanulmány a nemzeti tudat kialakulásának vázlatos történetét foglalja össze, röviden érintve a középkori keresztény egyetemesség kollektív tudatformáit, majd a polgári nemzeti ideológiák tulajdonságait, végül a marxista társadalombölcselet felfogását a nemzet szerepéről, élesen elkülönítve a Marx és Engels által képviselt állásfoglalást attól a gondolatköről, amelyet Lenin dolgozott ki még az októberi forradalom előtt. A nemzeti tudatot olyan „közösségideológiának” tekinti, amely igen nagy mértékben szabja meg az emberi egyén identitását, illetve tájékozódását a közösségi és kulturális értékek között. „Az egyén élete – jelenti ki – elválaszthatatlan közösségének magatartásától és értékorientációjától. Ez alkotja azt a magasabb fórumot, amely előtt az egyén megvitattja kínálkozó cselekvési lehetőségeit; összetartozását biztosító kapcsolatrendszerében formálódik értékrendszere, véleménye, válasza környezetének kihívásaira.”

Ilyen azonosságtudatot és értékorientációt adó „közösségideológiának” tekinti a nemzetiségi ideológiát, nevezetesen a romániai magyarság körében kialakult „transzilvánizmust” is: erről a sajátos tudatformáról ad képet *Azonosság és kultúra* című tanulmányában. A transzilvánista ideológia vizsgálatával újabban igen alaposan foglalkozik a romániai magyar eszme- és irodalomtörténeti kutatás: elsősorban Gáll Ernő, Tóth Sándor, Nagy György, Kántor Lajos, Cs. Gyimesi Éva és természetesen Fábíán Ernő műveire gondolok. A transzilvánista ideológia az 1918 után román fennhatóság alá került erdélyi magyarság közösségi ideológiájaként jött létre, ahogy Fábíán Ernő mondja: „az erdélyi magyar nemzeti kisebbség önazonosságát tudatosító ideológiaként keletkezett”. Az „erdélyi gondolat” az erdélyi magyar történelem és művelődés hagyományaira épült, s mély demokratizmustól áthatva hirdette az erdélyi népek – magyarok, románok és németek – testvériségének elvét, azonkívül igen nagy befolyást gyakorolt a romániai magyar irodalom kialakulására és fejlődésére. „A transzilvánizmus ideológusai – állapítja meg a tanulmány szerzője – a nemzetiségi azonosság megőrzését és gazdagítását szervesen összekapcsolták a nemzetiségi viszony méltányos, etikai elvek és értékeszmék szerinti

rendezésével. Ez tette és teszi a transzilvánizmust mint nemzetiségi azonosságot tudatosító ideológiát értékes, a mának is tanulságokkal szolgáló hagyománnyá.” A transzilvánista ideológia elemzése során Fábián Ernő az Erdélyi Helikon körül gyűlekező írók és ideológusok – Kós Károly, Makkai Sándor, Tavaszy Sándor és Kuncz Aladár – munkáiból indul ki, s arra hívja fel a figyelmet, hogy noha ezt az ideológiát senki sem fejtette ki rendszerezett formában, mégis választ tudott adni a nemzetiségi helyzet legfontosabb kérdéseire. Szellemi értelemben meg tudta volna alapozni a romániai magyar nemzetiség sajátos fejlődését, a magyar–román együttélés gyakorlatát s az egyetemes magyar kultúrával kialakult viszonyt. A transzilvánizmust elsősorban nem belső, elméleti jellegű gyengeségei buktatták el, hanem külső erők: a közép-európai régióban érvényesülő politikai nacionalizmusok. „A transzilvánizmus – olvassuk a tanulmány végső következtetését – csak egy demokratikus politikai konszenzus keretében válhatott volna hatékonyra. Amiből következik, hogy amennyiben egy ilyen konszenzus, és annak alapfeltételeként egy új, korszerű azonosságszociológia megteremtése napirendre kerül, a kiindulópontul szolgáló ideológiai minták sorából a transzilvánizmust semmilyen körülmények között sem szabad kifejejtenünk.”

*

Az elmúlt évtized egyik legnagyobb tudományos vállalkozása Szabó T. Attila *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárának* megindulása volt, amelynek eddig három kötete került az olvasó elé. Nem kevésbé jelentős az a gyűjteményes sorozat, amely a kolozsvári tudós tanulmányait, tudományos értekezéseit és kisebb írásait adja közre, s amelynek – *Anyanyelvünk életéből* (1970), *A szó és az ember* (1971), *Nyelv és múlt* (1972), illetve *Nép és nyelv* (1980) című kötetei után – megjelent *Nyelv és irodalom* című ötödik kötete is. E kötetek átfogó módon foglalkoznak a magyar nyelv kutatásának különböző területeivel a szótörténettől a nyelvjárástörténetig, a nyelv-műveléstől a magyar nyelvtudomány múltjának kutatásáig. Szabó T. Attila munkája erősen a nyelvi valósághoz kötődik, nem merész elméletekkel, hanem rendkívüli anyagismerettel, a nyelv múltjának vizsgálatára épülő tudományos összeggel, illetve tüzetes részlettanulmányokkal alapozta meg tekintélyét, amely osztatlanul érvényesül mindenütt, ahol nyelvünk kutatása és gondozása folyik. Új kötete ugyancsak gazdag

tudományos anyagot foglal magába, s a névtudományi, nyelv-művelési és tudománytörténeti dolgozatok mellett találunk több irodalomtörténeti kérdésekkel foglalkozó tanulmányt is. Ezek a tanulmányok túlnyomórésztben irodalmunk – illetve az erdélyi magyar irodalmi kultúra – régebbi emlékeiről adnak képet, így érdekes fejtegetéseket olvashatunk a Szabács viadaláról, a virágénekekről, az állítólagos Kemény János-énekről, egy törökkori dalunkról (Tatár rabságban lévő erdélyiek dala, 1657) és a magyar diákéneklés hagyományairól. Néhány, új adatokat közlő írás közelebből is a romániai magyar irodalom múltjával foglalkozik, így egy 1939-ből való cikk azt a nyelv-művelő munkát ismerteti, amelyet Dsida Jenő végzett a kolozsvári Keleti Újság 1936-os évfolyamában, egy 1979-ben keltezett tanulmány pedig Móríc Zsigmond és a neves kolozsvári művelődéstörténész, Kelemen Lajos kapcsolatainak történetét világítja meg.

Az imént ismertetett írásokat személyes emlékek szövik át, ez a személyesség kap szerepet Balogh Edgár irodalmi emlékezéseiben is, amelyeknek eddig két kötete – *Hét próba* (1965), *Szolgálatban* (1978) – készült el (nyilatkozatokból lehet tudni, hogy készülöben van a harmadik kötet). A kolozsvári író-publista gazdag életének persze számtalan olyan kisebb-nagyobb epizódja is akad, amely valamiképpen nem fért el az igen célirányosan megírt emlékiratok kötetében, nos, ezek az anekdotikus epizódok sorakoznak egymás után az *Acéltükör mélye* című kis gyűjtemény lapjain. A könyv alcíme szerint „fél-száz igaz történetet” foglal magába, s ezek a történetek az író pozsonyi, kolozsvári, brassói és budapesti múltjának apró epizódjait idézik fel: találkozások, eszmecserek, írói küzdelmek történetét. Jellegzetes anekdoták adnak képet a Korunk szerkesztésében végzett munka köznapjairól, az erdélyi magyar irodalom belső életéről, Balogh Edgár íróbarátairól, közöttük Móríc Zsigmondról, Kós Károlyról, Nagy Istvánról, Asztalos Istvánról, Szabédi Lászlóról, Szemlér Ferencről, Sütő Andrásról, Darvas Józsefről, Emil Isacról, Victor Eftimiuról. Mint minden sokat tapasztalt idősebb írónak, Balogh Edgárnak is van egyfajta „személyes irodalomtörténete”, s az emlékezet „acéltükörében” ennek az irodalomtörténetnek a szikrái villannak fel. De megjelenik a tükörben a szerző arca és egyénisége is: az örökös jóratörekvő, az elpusztíthatatlan optimistáé, a merész tervehalmazóé, aki támadhatatlan érveléssel jelenti be a Duna-völgyi történelem jótékony fordulatát, kár, hogy a történelem maga nem

mindig a logikát követi. Balogh Edgár érvelése és hite talán ezért is olyan heroikus: azt bizonyítja, hogy az örökös jóratörékvés mindig a saját erkölcséből merít erőt.

Az erdélyi magyar emlékiratoknak hagyományosan művelődés- és irodalomtörténeti szerepe van, s mint Lőrinczi László munkássága tanúsítja, hasonló szerepe lehet az útirajzoknak is, amelyek különben ugyancsak a nemzetiségi tájékozódás és önismeret szolgálatában készülnek, midőn a nagyvilágban szerzett tapasztalatokat kamatoztatják a nemzetiségi kultúra javára. A bukaresti író *Utazás a Fekete kolostorhoz* (1975) című korábbi munkája ilyen „irodalomtörténeti” útirajz volt, valóságos „irodalomtörténeti” nyomozás, amely a helyszínen – vagyis Franciaországban – járt utána Kuncz Aladár francia internáltságban töltött éveinek, s a fennmaradt hivatalos dokumentumok, illetve kortársi visszaemlékezések tükrében vizsgálta meg ezeknek az éveknek a valóságos eseménytörténetét. Ennek a szorgalmas kutatómunkának az eredményeként nemcsak új adatok váltak ismertté, hanem – a Kuncz Aladár által írott beszámoló és a dokumentumokból kibontakozó tények összevetése révén – poétikai felismerések is, amelyek az önéletrajzi regény alakításának jellegzetességeit világítják meg. A *Hazatérés Lucaniából* című útirajzgyűjtemény – színesen megírt itáliai, franciaországi és spanyolországi beszámolók mellett – a *Fekete kolostor* mögött rejlő valóságanyag pontosabb feltárását szolgálja, midőn kiterjedt „nyomozó” munkával deríti fel Kuncz Aladár noirmoutier-i sorstársainak, a nevezetes önéletrajzi regény hőseinek élettörténetét. Közéjük tartozik Orbók Lóránt (1884–1924), a magyar nyelvterületen elfelejtett színműíró is, aki 1916-ban francia felesége révén kiszabadult az internáltságból, Barcelonában telepedett le, s Lorenzo Azertis néven mint tevékeny színpadi szerző aratott nemzetközi sikert. Lőrinczi László az ő kedvéért utazott 1979-ben a katalán fővárosba, s mint *Láz Barcelonában* című beszámolója mutatja, minden adatot felszínre hozott és közre adott, amit csak a kalandos sorsú – önmagát mindvégig magyar írónak tartó – Orbókról tudni lehet.

*

A romániai magyar irodalom „derékhada” három esszé-, illetve cikkgyűjteménnyel hallatta szavát az elmúlt két esztendő irodalmi és közéleti vitáiban: Szász János, Bodor Pál és Huszár Sándor

könyveivel. Ezek a könyvek nemzedéki tapasztalatokkal vetnek számot, részben közvetlenül, visszatekintve az írói „derékhad” szerveződésére, a politikai és irodalmi közéletben vívott küzdelmeire, részben közvetve, összefoglalva e nemzedéki tapasztalatok és küzdelmek elméleti tanulságait. A „derékhad” írói a negyvenes évek második felében indultak újtukra, vezető szerepet töltöttek be a nemzetiségi irodalom szocialista fordulatának és megszervezésének időszakában, ami azt is jelenti, hogy részesei, egyszersmind áldozatai voltak a szektás–dogmatikus irodalompolitika eljárásainak. Az irodalmi élet irányítói-ként, szerkesztőkként, kiadóhivatali vezetőkként komoly szerepet töltöttek be az ötvenes–hatvanas évek kulturális életében, korábbi műveik igen nagy mértékben magukon viselik az irodalmi szematizmus bélyegét, szigorú számvetésre, mi több, kritikus önelemzésre és önismeretre volt szükségük ahhoz, hogy megszabaduljanak a dogmatizmustól, és mintegy újrakezdhessék írói pályájukat. Kétségtelen, hogy ez az újrakezdés a legtöbb esetben sikerrel járt, számos írói tehetség magára talált, s a hatvanas évek közepétől kezdve a „derékhad” képviselői eszmeileg és művésziileg egyaránt leszámoltak azzal a hamis politikával, illetve esztétikával, amely korábban eltorzította az irodalom személyes és közösségi hivatását, magukat a műveket.

Szász János fiatalon lett az újjászülető romániai magyar irodalom vezető képviselője, lapszerkesztő, majd hosszabb időn keresztül az írószövetség egyik titkára, aki hivatali tevékenységét mindvégig a nemzetiségi irodalom érdekében szentelte, befolyását írótársainak érdekében használta fel. Pályáját versekkel kezdte, majd elbeszélő művekkel folytatta, hogy a hetvenes–nyolcvanas években mint esszéíró szerezzen szélesebb körű megbecsülést. Az esszéműfajban – nyilatkozta meg ez a műforma akár személyesebb visszaemlékezésekben és útirajzokban, akár tárgyilagos tanulmányokban és bírálatokban – alighanem a tehetségének leginkább megfelelő munkaterületet találta meg. A *hittől az eszmé-letig* című kötetében elméleti jellegű tanulmányokat ad közre, vagyis valamely irodalmi, illetve politikai vitából, olvasói élményből kiindulva elméleti szinten általánosítja megfigyeléseit és felismeréseit. A gondolatok kiindulása többnyire egy-egy filozófiai mű vagy életmű, a többi között Descartes, Spinoza, Voltaire, Freud, Erich Fromm, Ernst Bloch és Sartre tanításai, máskor a romániai magyar kultúra belső vitái vagy szellemi teljesítményei, például a Sütő András és Panek

Zoltán között lezajlott – a nemzetiségi irodalom feladatait tisztázni kívánó – vita vagy Gáll Ernő filozófiai-etikai művei. A Szász által képviselt filozófiai megközelítés következetesen a cartézianus hagyományokhoz ragaszkodik, a modern kor bölcselőinek munkásságából is a racionalista vonásokat emeli ki. A huszadik század racionalizmusa persze egészen más, mint a klasszikus elődöké, jól ismeri a történelmi fejlődés megtorpanásait és visszaeséseit, illetve belső konfliktusait. Ezzel a modern racionalizmussal ítéli meg tapasztalatait a bukaresti magyar író is, midőn visszatekintve a romániai magyar szellemi életnek a felszabadulás után kibontakozó korszakára kritikát ad a „szektáns messianizmus” voluntarizmusáról és azokról a kegyetlen torzulásokról, amelyeket a voluntarista politika okozott. A szektás-dogmatikus korszak bírálatában Szász János elméletileg megalapozott következtetésekre jut, s a korszak életét mozgató ideológiai és politikai gépezet fontos tulajdonságaira hívja fel figyelmünket: *A hittől az eszméletig, Annál jobb a tényekre nézvést*, illetve *Valóban a homály ellen* című írásaiban elemző tárgyilagossággal ítéli meg a romániai magyarság és a nemzetiségi kultúra akkor szerzett nehéz tapasztalatait.

Hasonló pályát futott be Bodor Pál: mint lapszerkesztőnek, a nemzetiségi könyvkiadás szervezőjének és a bukaresti magyar televíziós műsor irányítójának neki is vezető szerepe volt a romániai magyar irodalmi életben. Ő is költőként indult, majd tapasztalatainak regényes megformálásával tűnt ki, közben személyes irodalmi műformát teremtett: az általa „lírai rölapoknak” nevezett miniatűröket, amelyek között egyaránt találunk ironikus glosszát, kritikai jegyzetet és prózaversszerű vallomást. *Szélmalomjáték* című kötetének anyaga ugyancsak egyéni szerkesztetbe rendeződik, erre a szerkezetre a könyv alcíme utal: „Tallózás régi és újabb feljegyzések között.” Ez a tallózás harminc esztendő (1951–1982) sajtómunkájának dokumentumait, irodalmi reflexióit, személyes vallomásait gyűjti össze, a feljegyzések között találhatók glossza és vezércikk, könyvismertetés és írói arcképvázlat, interjú és képzelt interjú, esszé és aforizma, s mindez együtt sajátos irodalmi naplót hoz létre, amely egyszerre személyes beszámoló a bukaresti magyar író szellemi élményeiről, felismeréseiről és izgalmas krónika a nemzetiségi irodalom életéről, belső dolgairól. A feljegyzések minden műfaji csoportosítás nélkül, egyszerűen keletkezésük időrendjében követik egymást, s mint az írói utószó elmondja, megesett, hogy nem a lapokban

megjelent változat került a kötetbe, hanem az eredeti „őspéldány”, finoman szólván: „a lapszerkesztési folyamatot megelőző változat”. Ez is a feljegyzések naplószerűségét emeli ki, s e naplószerűség révén Bodor Pál irodalmi elveit és elképzeléseit, gondolkodásának panorámáját rajzolja meg.

Ezek között az irodalmi elvek között igen hangsúlyosan van jelen a nemzetiségi kultúra, általában az anyanyelv és a romániai magyarság sorsáért érzett áldozatos felelősségtudat: ez a felelősségtudat nyilatkozik meg az író személyes vallomásaiban (*Egyszemélyes történelem, Magyarok lenni*), „nemzetiségpolitikai” jegyzeteiben (*Tekintettel nemzetiségünkre*), illetve a nemzetiségi irodalom és televízió feladatait vázoló publicisztikájában. Irodalmi publicisztikájának tengelyében a romániai magyar irodalom erkölcsi egységének vagy legalább egyetértésének valóban fontos gondolata áll, ezt az egyetértést a közös önvédelem és szolgálat magasabb érdeke követeli meg. Könyvében számos romániai magyar íróról nyilatkozik, s minden nemzedéki vagy esztétikai elfogultság nélkül számol be olvasmányairól: az irodalmi pluralizmus jegyében ismeri el Balogh Edgár és Méliusz József, Szilágyi András és Kacsó Sándor, Kányádi Sándor és Huszár Sándor munkásságának értékeit. Ebben a tekintetben az Utunkat alapító és szerkesztő Gaál Gábor példájára hivatkozik: az „egészért” vállalt felelősségre, az „önfeláldozó vigyázásra”, a „szüntelen leltárkészítésre”. Egyik jegyzetében (*Szabadság*) tanulságos módon határozza meg az irodalmi egység fogalmát: „Az irodalom »egysége«: az erdő egysége. Biológiai körforgáshoz hasonló egység, melyben az ellentéteknek szükségük van egymásra; de nemcsak úgy, mint ragadozóknak a zsákmányra. Hanem mint férfinak a nőre, nőnek a férfira, tisztaságnak az erőre. Igaz: minden egységben van valami kiegyezés; lépés egymáshoz-igazítása, legalább. De minden erkölcsi figyelem és önfegyelem – s mi több: minden önvizsgáló emberi lét – alapvető kérdése a kiegyezés mikéntje, miertje és határa. Nem éppen bármiért egyezünk ki, és nem terjedhet önnön lényegének tagadásáig semminemű megalkuvás: még a szigorúan személyes értelmű sem.” Ez a rövid okfejtés, úgy gondolom, hasznos tanács lehet a nemzetiségi irodalomban időnként elrákosodó személyes viták idején.

E viták pillanatnyilag Huszár Sándor *Sorsom emlékezete* című tanulmány- és cikkgyűjteménye körül örvénylenek, s mint a romániai magyar sajtó mutatja, szinte hétről hétre élesebb hangon

csapnak össze a nemzetiségi irodalom közelmúltjának bizonyos kritikus eseményei, illetve bizonyos írók politikai szerepének értelmezése körül. Huszár Sándor kétségtelenül a romániai magyar irodalom egyik legviszhangosabb könyvét írta meg: a gyűjteménybe felvett régebbi cikkek, tanulmányok, levelek, naplórészletek, illetve a hozzájuk fűzött kommentárok sajátos vitairatot alkotnak, és ez a vitairat a nemzetiségi irodalom fejlődésének egy valóban kritikus szakaszával – az ötvenes évek közepe és a hatvanas évek vége közötti másfél évtizeddel – vet számot. A könyv ironikus alcíme: „Vallomások egy büntetlen nemzedék elkrákozásáról” arra utal, hogy a rendhagyó műfajú „vitairat” egy írói nemzedék – az ötvenes évek elején fellépő generáció – tapasztalatait kívánja összegezni, s irodalompolitikai küzdelmeinek végső értelmét megvilágítani. Ennek a nemzedéknek az útja nem volt és nem lehetett egyenes vonalú, öntudatát magabiztos remények és csüggesztő válságok alakították, a külső, jobbára politikai jellegű hatások hol az irodalmi élet élére állították, hol szétszórták, s végül is csak kíméletlen önvizsgálattal tudott megszabadulni a szektás–dogmatikus korszak terheitől, és alakíthatta ki igazi szerepét. Már Szász János és Bodor Pál ímént említett írásai is ennek a sokat próbált, számos kudarccon átvergődött nemzedéknek a történelmi útját rajzolta meg, s ezt teszi talán még leplezetlenebbül Huszár Sándor is, aki íróként, szerkesztőként, másfél évtizede a bukaresti A Hét című kulturális hetilap főszerkesztőjeként mindig az irodalmi élet fontos órhelyein képviselte nemzedékének hibáit és erényeit.

A Huszár Sándor könyvében megnyilatkozó nemzedéki önvizsgálat és történelmi számadás nagy érdeme, hogy olyan irodalomtörténeti adalékokat közöl, még ha olykor vitára készítő módon is, amelyeket mindeddig homályban hagyott a romániai magyar irodalom „nyilvános” és „írott” irodalomtörténete. Van ugyanis ennek az irodalomnak egy „szóbeli” jellegű történeti hagyománya is, amely szerkesztőségi beszélgetések, baráti eszmecsere, írói magánlevelek révén terjed, s bizonyos események és bizonyos írók megítélését tekintve nem feltétlenül azonos a kézikönyvek és korszaktanulmányok megállapításai. A nemzetiségi irodalom 1949 és 1968 közötti kétfévtizedes korszakára gondolok, amely már az akkor készült irodalmi művek révén is súlyos belső válságokról, az írói munka értelmének eltorzulásáról tanúskodik. Súlyos kérdések várnak válasza itt, hogy csupán néhányat

említsék közülük: a Magyar Autonóm Tartomány megalakítása körüli viták, vagyis ennek a nemzetiségpolitikai–közigazgatási intézkedésnek az irodalmi és tudományos intézmények sorsát is érintő távlatosabb céljai, amelyek között kétségkívül ott volt a hagyományosan Kolozsváron összpontosuló magyar kulturális élet háttérbe szorításának terve; a kolozsvári és a vásárhelyi irodalmi élet rivalizálása, amely kétségtelenül sokat ártott a romániai magyar szellemi életnek; az Utunk szerkesztésében bekövetkezett fordulatok története; az erdélyi irodalmi hagyományok gondozásának ügye, amely 1957–1958-ban a kolozsvári hetilap „Nézzünk hát szembe” című állandó rovatában jelentkezett; Nagy István vagy Földes László irodalompolitikai tevékenysége, amely azóta is indulatos vitákat kavart, és persze más hasonló kérdések, amelyeket még csak jelezni sem tudunk e szűk keretek között. Nos, Huszár Sándor „vitairatának” jelentékeny érdeme, hogy ezekkel a kérdésekkel nyíltan számot akar vetni, s ezzel a nemzetiségi irodalom közelmúltjának homályban maradt foltjait világítja meg. Azt természetesen az irodalomtörténeti dokumentumok és az írói tanúvallomások módszeresebb vizsgálatának kell majd eldöntenie, hogy a nemzedéki „emlék”- és „vitairat” által rajzolt kép miként igazodik a valósághoz: a lényeges talán csak az, hogy a romániai magyar irodalomnak egy súlyos ellentmondásokat hordozó korszaka most ismét a figyelem terébe került.

*

A nemzetiségi irodalom „derékhada” már visszatekint, a múltakat idézi, saját sorsának fordulóit méri fel, a fiatalabbak – a Forrás-nemzedék tagjai – egyelőre inkább a világot tanulmányozzák, messze városokban és közeli falvakban néznek körül, vagy éppen könyvek, színházi előadások, művészeti tárlatok nyomán szereznek ismereteket. Közéjük tartozik Kántor Lajos, akiről nemcsak azt kell tudnunk, hogy a Korunk irodalmi szerkesztőjeként, irodalomtörténeti tanulmányok és napi kritikák írójaként a romániai magyar irodalom szorgos sáfárai közé tartozik, hanem azt is, hogy elhivatott utazóként ugyancsak a nemzetiségi kérdés szolgálatában gyűjt kül- és belhoni tapasztalatokat. Az útirajz-irodalomnak, mint már szóltunk róla, igen nagy szerepe van a nemzetiségi kultúra tájékozódásában és önismeretében, ezt a szerepet ismerte fel Kántor Lajos is, akinek *Milyen az út?* című

kötete – *Utazás a gyökerek körül* (1972), valamint *Szárny és gyökér* (1979) című könyvei után – immár harmadik alkalommal ad képet az utazás közben szerzett szellemi zsákmányról. Az utazásnak ezúttal Újvidék, Trogir, Dubrovnik, Párizs, Utrecht, London, Fribourg, Budapest és Szentendre az állomásai, és zsákmányai között színházi élmények, művészeti kiállítások, régi városok és maradandó barátságok találhatók. Kántor jó szemű utazó, figyelmes múzeumlátogató és fürge olvasó, naplószerű jegyzetei között igen találó feljegyzések akadnak például Barcsay Jenő művészetéről, Mészöly Miklós, Csúrkai István és Gion Nándor írásairól, Jancsó Miklós filmjeiről; szemlélete is rokonszenvesen nyitott, egyforma érdeklődéssel és vonalommal tanulmányozza az avantgarde művészetet és a népi hagyományokat, Fribourg gótikus házait és a szárhegyi művésztelep életét. Útjai a nagyvilágba vezetnek, megfigyeléseit mindazonáltal a nemzetiségi szolgálat eszméje vezérli és gyakorlata hatja át: arra törekszik, hogy utazás közben szerzett tapasztalataival, felismeréseivel az otthon hagyott, lélekben mégis vele maradó nagyobb emberi közösség kultúráját tegye gazdagabbá, s a nemzetiségi öntudat teljesebb kibontakozását támassza meg.

A sepsiszentgyörgyi Farkas Árpád is szívesen járja a világot, örömmel idézi fel párizsi, itáliai, jugoszláviai élményeit, személyes érdeklődése mégis inkább kis székely falvakba, magányos parasztudvarokba, hegyi utakra, erdélyi magyar írók műhelyébe vezet. Költő és riporter: a versben alakot öltő élményt gyakran a riporteri tapasztalat alapozza meg, az *Asszonyidő* című kötet „publicisztikai írásainak” viszont erősen személyes, lírai, mi több, a szövegalkításban is szerepet kapó költői karaktere van. Ezek a lírai színezetű arcképvázlatok, megemlékezések, látogatási beszámolók a romániai magyar irodalom közismert alkotó egyéniségeiről – Tompa Lászlóról, Balogh Edgárról, Sütő Andrásról, Szabó Gyuláról, Bajor Andorról, Bodor Pálról, Huszár Sándorról, Szilágyi Istvánról – adnak képet, bensőséges találkozásokról pillantanak vissza, nemegyszer csillantják meg a humor és a tréfa derűsebb színeit is. Jellegetes darabjuk a Sütő András egyéniségét bemutató írás, amely olvasás-élmények és személyes emlékek, közöttük is egy puszta kamarási látogatás gazdag emlékvilágának felidézése által hozza igazán emberi közelbe az erdélyi író alakját.

*

Szép hagyomány, hogy A Hét című bukaresti társadalmi, politikai és művelődési hetilap évkönyvei a romániai magyarság művelődéstörténetének egy-egy nagyobb fejezetét dolgozzák fel: a sorozatot indító 1978-as évkönyv a nemzetiségi kultúra ismeretének gazdag tárháza volt, ezt követték a romániai magyar iskolákkal, majd a hetvenes évek publicisztikai irodalmával foglalkozó kötetek. 1981-ben *Régi és új Thália* címmel az erdélyi, illetve romániai magyar színházi kultúra múltjáról és jelenéről adott képet az évkönyv, 1982-ben pedig az előbbinek mintegy folytatásaként megjelent *Színjátész személyek* című gyűjteményben a romániai magyar színészet jeles személyiségeiről: színigazgatókról, rendezőkről, színművészekről olvashatunk. A Kacsir Mária – ismert színházi kritikus – szerkesztésében megjelent összeállítás interjúk és portrévázlatok segítségével mutatja be a nemzetiségi színjátszás népszerű egyéniségeit, s az erdélyi magyar színészet alkotó művészei, illetve állandó kritikusi mozgalmas képet adnak a nemzetiségi színjátszás művészi törekvéseiről, egyszersmind közösségi felelősségtudatáról: egy nagy hagyományokra támaszkodó színházi kultúráról, amely ma is egy emberi közösség és egy nyelv temploma. A kötet az erdélyi magyar színészet valóságos kis enciklopédiájaként használható, s ezt a használhatóságát csak növeli a Katona-Szabó István munkáját dicsérő „Színházi kislexikon”, amely többszáz romániai magyar színész és színházi szakember életének és pályájának adatait tárja a nyilvánosság elé. Nehéz teljes lexikont szerkeszteni, és sajnos ez a kislexikon sem hiánytalan, sőt időnként szomorú hiányok szeplősítik, elsősorban a Romániából már eltávozott, munkásságuk révén az erdélyi magyar színházi kultúrában mégis maradandó nyomot hagyó művészegyéniségek említetlenül hagyása következtében. Csúpan néhány nevet említenék: a kolozsvári Rappaport Ottó, Bara Margit és Nagy Réka, a sepsiszentgyörgyi Dukász Anna, Papp Anna és Tompa László, a temesvári Josan Emil, Rajhona Ádám, a nagyváradi Botár Endre, Kovács Apollónia, a szatmári Borbáth Otília nevét.

*

A romániai magyar irodalom ismeretének egészen különleges korpuszát jelenti Nicolae Balotă *Scriitori maghiari din România* című gyűjteménye, amely Ion Chinezu 1930-ban megjelent *Aspecte din literatura maghiară ardeleană* című munkája óta először vet módszeresen számot román oldalról a nemzetiségi irodalom alkotó

egyéniségeivel, illetve fontosabb műveivel. Balotá professzor neve jól ismert a hazai irodalomtörténeti életben is, tanulmányai magyarországi folyóiratokban is olvashatók voltak, hazai tudományos összefüggéseken több alkalommal is ő képviselte a román irodalomtörténeteket, *s Luptă cu absurdul* című műve *Abszurd irodalom* címen néhány esztendeje Budapesten is megjelent. A bukaresti tudós jól ismeri nyelvünket és irodalmunkat, személyében hivatott kritikus tájékoztatja a román olvasót az erdélyi magyar irodalom eredményeiről. Meglepő, ugyanakkor természetes, hogy milyen biztonsággal tájékozódik ennek az irodalomnak az áramlatai, jelenségei, alkotó egyéniségei és művei között: önálló esszéikben rajzol képet Kós Károly, Kuncz Aladár, Áprily Lajos, Karácsony Benő, Molter Károly, Tabéry Géza, Gaál Gábor, Nagy István, Szemlér Ferenc, Dsida Jenő, Balogh Edgár, Méliusz József, Sütő András, Kányádi Sándor, Székely János, Szilágyi Domokos és mások irodalmi munkásságáról, lényegretörő fogalmazásban mondja el mindazt, amit a román olvasónak az Erdélyi Helikonról, a Korunkról, a transzilvánizmusról és az erdélyi magyar avantgarde-ről tudnia kell.

Biztos kézzel, árnyaltan rajzolja meg a nemzeti irodalom vezető egyéniségeinek arcképsorozatát, elsősorban mégis a művek világa érdekli, s ebben a tekintetben nemcsak az erdélyi magyar

irodalmi alkotások regionális színeit mutatja meg, hanem utal a mögöttük felsejlő világirodalmi hatásokra vagy egyszerűen a világirodalom rokonjelenségeire is. Kuncz Aladár *Fekete kolostorának* példamutatóan pontos és érzékeny elemzése során például Thomas Mann *Varázshegyére*, Camus *Pestisére*, illetve Franz Kafka műveire hivatkozik, Dsida Jenő költészetét Verlaine és Francis Jammes költői világával veti össze, Sütő András *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* című esszéregényével kapcsolatban a modern irodalom nyelvfilozófiai érdeklődését, a többi között Sartre híres önéletrajzi esszéjét, a *Szavakat* emlegeti. Balotá azonban nemcsak a modern világirodalom értő bűvára, hanem erdélyi ember is, aki Kolozsváron töltötte gyermek- és ifjúkorát, s így érzékeny füllel hallja meg az általa gondozott nemzeti irodalom legfontosabb üzeneteit: a kisebbségi humánizmust, a nemzeti és kulturális tolerancia eszméjét, az egyenjogúság és egyetértés hagyományos szellemét. Ezeket a nemes ideálokat fedezi fel Kós Károly, Molter Károly vagy Kacsó Sándor írásaiban, s minthogy baráti szóval ad választ rájuk, igen nagy szerepe lehet abban, hogy a román nacionalista vitairatok és regénynek álcázott uszító írásművek elszaporodása idején a józan értelem és a humánus tolerancia is hallassa szavát.

Pomogáts Béla

VARJAS BÉLA: A MAGYAR RENESZÁNSZ IRODALOM TÁRSADALMI GYÖKEREI

Bp. 1982. Akadémiai K. 373 l.

A címet a bevezető néhány lap fejt ki részletesebben, középpontjában annak leszögezésével, hogy „a sajátosan irodalmi jelenségeket kiváltó, meghatározó, irányító okok végső soron irodalom kívüliek”, hiszen az irodalom maga is társadalmi jelenség. „Megkülönböztetetten ügyelnünk kell – mondja – az irodalom kívüli, nem irodalmi együtthatók jelenlétére, hatására és jelentőségére akkor, ha egy keletkezésben, újjászületőben levő irodalom alakulását kísérjük nyomon. Ilyenkor ezek az erők még túlsúlyban vannak, illetve ösztönző vagy fékező szerepük az irodalomban többnyire még közvetlenül érvényesül és világosabban felmérhető, mint a fejlődés későbbi szakaszaiban, amikor már sokkal bonyolultabban, összetettebben és inkább közvetett módon érzékeljük meg nem szűnő befolyásukat.” (7.) Ez volna tehát a könyv lényege. Önmagában mint kutatási szempont nem új, elvégre eddig sem volt szokás

alkotói (írói, költői) életművet a társadalmi környezettől szeparáltan vizsgálni; talán nem is lehet. Újdonság nem ez aspektus alkalmazásában van, hanem középpontba állításában. Abban a kísérletben, hogy a társadalmat mint irodalomszervező erőt, az irodalmat mint társadalmi produktumot mutassa be. E tekintetben úttörő vállalkozás, és nemcsak idehaza. Ugyanis társadalomközpontú irodalomtörténet-írás nemigen létezett eddig, mint ahogy irodalomközpontú társadalomtörténet-írás sem. Az irodalomtörténetek formailag elválasztott, önálló, rendszerint első fejezetként szokták megadni a „társadalomtörténeti kitekintést”, csakúgy, mint a társadalomtörténetek az irodalomtörténeti áttekintést, valahol mellékesen. Jobbára a művelődéstörténet-írás keretei között folyt ilyen vizsgálódás, érintőlegesen. Varjas könyve is ott, ahol tényleg a társadalmi gyökereket keresi, meglehetősen közel jár a művelődéstörténethez.

A megsemmült szelekték tekintélyes hányada nem magára az irodalomra esik, hanem a kulturális infrastruktúra komponenseire: szó- és írásbeliség, írni és olvasni tudás, iskolázás, grammatika, helyesírás, anyanyelvűség, szekularizáció, mecénások, művelődési centrumok és így tovább.

A munkát – előszava szerint – 1977-ben fejezte be. Egyetlen esztendővel előbb jelent meg a színen az Internationales Archiv für Sozialgeschichte der Deutschen Literatur című folyóirat, mint első kísérlet az irodalmi élet társadalmi alapjainak kipuhatólására. Szükségességét és életrevalóságát mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy keretei mihamar szűknek bizonyultak, s a témába vágó forrásszövegek, nagyobb lélegzetű, bár egyelőre csak az előtanulmány szintjén mozgó feldolgozások számára könyvsorozatot kellett indítani: Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur (Tübingen, Max Niemeyer Verlag). Az indulás (1981) óta tizenegy kötet hagyta el a sajtót, illetve áll éppen megjelenés előtt. Nincs közöttük egy sem, amely arra vállalkoznék, hogy egy teljes nemzeti irodalom valamely kulcsfontosságú korszakának társadalmi indítóerőit mindenestül feltárja. A hazai kísérletek még meg sem indultak. Az előttünk fekvő kötet címe és előszava máris eredményekkel kecsegtet. Úgy látszik, hogy a hazai szaktudomány ezúttal szokatlan fürgeséggel csatlakozott a nemzetközi trendhez. A könyv tehát e tekintetben igencsak felcsigázza az érdeklődést.

Valójában a szerző – mint az „Elvek és célok” című bevezetőben bevalja – nem szándékozott „teljes irodalomtörténeti korszakmonográfiát” írni. A vizsgált, körülbelül százhusz esztendőnyi korszakból mindössze hat szerzővel foglalkozik részletesebben: Sylvester János, Tinódi, a Cantio de militibus pulchra szerzője, Heltai, Szegedi Gergely és Balassi Bálint. Kérdés már most, rögtön, bár nyitott kérdés, hogy ez-e az a hat pont, ahol a korszak irodalmi életének épületét a társadalmi fundamentumra rá lehet illeszteni úgy, hogy az alap és a felépítmény szükségzerű egybeforrottsága manifesztálódjék, az egybeforrás mechanizmusa tanulmányozható legyen. A legnagyobb, Balassi, mint afféle vad zseni, inkább az ellenkezőjét mutatja, azt tudniillik, hogy a géniusznak nem kell trambulin a magasba emelkedéshez. Maga Varjas Béla mondja, hogy tulajdon kora nem tartott igényt költészetére, úgy szólván csak a botrányhóst látta benne (345.). A Cantio páratlanul áll: „egyedülálló hírnöke egy XVI. századi énekes költői elbeszélő műfajnak” (219.), nehezen illeszthető tehát be valami

széles, mély környezetbe, és nem is következik belőle semmi. A másik négy név – úgy gondolom – valóban alkalmas volna bizonyos társadalmi erők és jelenségek irodalomteremtő funkciójának reprezentálására. Mégis, úgy látszik, a súlypontok kijelölésében nagyobb szerepet játszott a saját kezű készítésben rendelkezésre álló anyag minősége és mennyisége, mint a kötetrendező koncepció. Magam sem tudnám megmondani, bírálat-e vagy dicséret az a megállapítás, hogy a szerző nem azokon a helyeken ás le a mélybe, ahol ama szóban forgó gyökerek a talajba fúródnak, hanem ott, ahonnan valami újdonságot tud a felszínre hozni. A valóban korszakos társadalmi típust képviselő Sylvester Jánosról 30 egybefüggő lap szól (93–121.), ebből azonban az első tíz fordítói technikájával, nyelvével, stílusával, helyesírásával foglalkozik, több mint fele a Grammatica meg az Új Testamentum betűtípusainak gondos elemzésével, a megfigyelések szellemes interpretációjával hoz nóvumokat, természetesen nem irodalom- és nem társadalom-, hanem nyomdászat-történeti nóvumokat. A Balassi Bálintról írott hatvan lapon (286–346.) a versek és a ciklusok szerkesztési problémáiról folyik a szó, vagyis pontosan azokról az „immanens irodalmi tényezőkről”, amelyekről a könyv legelső mondata megállapítja, hogy belőlük „az irodalmi jelenségek tekintélyes részét... kielégítően megmagyarázni alig lehet”. Hasonlóképpen 35 lap a Cantioról: közli magát a szöveget, meghatározza a keletkezés idejét, fejtegeti a szövegkritikai problémákat, verstani, stilisztikai elemzést ad, számba veszi a szó- és formulakészletet, drámai, pszichológiai, művészi szempontból értékeli a művet, különös tekintettel jellemábrázoló erejére. Mindeközben magát az éneket illetően számtalan újdonsággal szolgál, mi több, új aspektusból mutatja be, de a voltaképpen tárgyáról legfeljebb ha 8–10 sort szól, annyit, hogy a szerző alighanem a végvári katonák közül került ki (mint ahogy már Horváth János is gyanította). A Szegedi Gergelynek szánt 30 lap elején a biográfiai kérdések állnak, aztán 20 lap az énekeskönyv szerkesztésének problematikájával, befejezésének időpontjával, a zsoltárok szerzőségének dögával foglalkozik.

Ami konkrétan a felvázolt koncepciót illeti, Varjas a városi polgárság (én inkább cívisrétegről beszelnék, de ez nem ide tartozik) gazdasági helyzetének alakulásában látja azt az erővonat, amely mellett a korszak irodalmi életének tényei rendeződnek. Időszakos fellendülés és megújulás a városi polgárság helyzetének átmeneti megszilárdulásával párhuzamosan tapasztalható. Így

(például) Kolozsvárott, Heltai Gáspár idejében. A polgárság azonban általában gyenge, a kulturális élet területén sem tudja érvényre juttatni saját ideáljait, társadalmi szükségletté emelni saját kívánalmait. Ezért nem gyökerezhetett meg Magyarországon egyetem, ezért nem tudott hosszú-hosszú ideig állandó nyomda létesülni, a kultúra szervezeti keretei feudális jellegűek maradtak, a művelődésügy irányítása az eklézsia meg főúri mecénások kezén ragadt. Mindez – áttételesen – fékezte az írásbeliség terjedését, ami visszahatott a kulturális élet egészére, azon keresztül az irodalomra. Végeredményben kialakult egy olyan circulus vitiosus, amiből a korszak folyamán nem sikerült kitömi. Magára az irodalomra nézve mind-ebből közvetlenül az következett, hogy az oralitásból az írásbeliségbe való átmenet roppant nehézkesen haladt, elhúzódott, a középkori műnemek és műfajok konzerválódtak. Ez az oka annak, hogy az énekvesszinte az egész XVI. század folyamán uralkodó maradt; hogy az elbeszélő széppróza alig-alig tudott teret nyerni; hogy a szinte egyeduralmat élvező műfaj a saájáról saájra is hagyományozható históriás ének lett. – Világos és logikus gondolatmenet, amely józan ésszel könnyen elfogadható.

Ebben rejlik a gyengesége is. Nevezetesen abban, hogy a józan éssen kívül jóformán semmi egyébbe sem apellál. Minden bizonnyal igaza van abban, hogy „a magyarországi egyetemalapítási kísérletek kudarca is jórészt a polgári elem gyengeségében leli magyarázatát” (28.). Nos, a kudarcokról tudunk, a polgári elem gyengesége tény. De nem kellene e két tény összefüggését valamivel adatolni? Vagy a 248. lapon, ahol súlyos vádat emel: „A XVI. század első nagy lendülete után... a társadalom alsóbb régióiban az írni-olvasni tudás rendkívül vontatottan haladt előre, mert a feudális vezető rétegek csak addig támogatták a betűismeret gyors terjesztését, amíg azt gazdasági érdekeik megkívánták.” Meglehet, sőt valószínű. Mégis, a mondatnak minden szava jegyzetelésre, adatolásra, igazolásra szorulna. Van egy táblázat a 247. lapon, amely a század utolsó 30 évének históriás énektermését öt éves szakaszokra bontva elemzi mennyiségi és tartalmi szempontok szerint. A szerző előzőleg többször kifejtette, utóbb is kijelenti, hogy e műfaj léte a legszorosabb összefüggésben áll a magyar társadalom polgári fejlődésének vonalával. Roppant érdekes lenne, ha ezt a táblázatot párhuzamba állítaná a társadalmi (gazdasági) élet valamiféle mutatószámaival. Erről azonban szó sincs, mindössze annyit tudunk meg, hogy a legtöbb kiadvány

1576 és 1580 között jelent meg. Ekkor lett volna tehát a polgárság a legerősebb? Vagy a leggyengébb? A nyomtatás ténye tudniillik (a gondolatmenet szerint) a polgárság erejét mutatja, a históriás ének uralkodó szerepe a gyengeségét. Tehát? Az anyanyelvű irodalom XVI. századi történetét áttekintve sokkal magasabbra értékeli Heltai Gáspár tevékenységét, mint Komlós Andrást. Azt hiszem, joggal. A színvonalkülönbség okát (természetesen az istenadta tehetségen kívül) kettjük anyagi, társadalmi helyzetének különbözőségében látja. „A pénztelen Komlósnak” meg kellett elegendnie könnyen eladható, műfajilag bevált apróságok piacra dobásával, a modernebb irodalom (az elbeszélő széppróza) területére nem merészkedhetett. „A jómódú Heltait kevésbé szorongatták az anyagiak, mint Komlóst, s így költésesebb befektetéssel járó vállalkozásokkal is megbirkózott.” (Cancionale, Krónika stb.) Ezért mert vállalkozni arra is, hogy a magasabb műveltségű, finnyásabb körök (nevezetesen a városi polgárság) igényeit modern irodalommal, szépprózával próbálja meg kielégíteni. Halála után „a széppróza elnémulását nem a tehetségek hiányában kell keresnünk. Mélyebb s megint csak gazdasági, társadalmi okokra kell visszavezetnünk e jelenséget... A társadalomnak... éppen azok a rétegei bénultak meg és satnyultak el, amelyek körében a szórakoztató próza leginkább élhetett és fejlődhetett volna.” (A városi polgárságról van szó.) Meglehet, sőt szinte biztos, hogy így van. De abban a könyvben, amely kifejezetten ezt a témát tűzi tollhegyre, nem kellene valamivel adatolni a polgárság fejlettségének, hanyatlásának tényét? Nem kellene valamivel valószínűsíteni, hogy más társadalmi rétegeknél jobban kedvelte a szépprózát? Egyetlen adat sincs, ami Komlós vagy Heltai vagyoni helyzetére vonatkoznék. Pláne nem tudjuk meg azt, ami a tárgyat tekintve a legfontosabb volna, hogy vajon Heltai a maga gazdagságát nyomdászai és írói tevékenységének köszönhette-e (legalább részben), mert ebben az esetben csakugyan feltételezhetnénk, hogy volt a háta mögött olyan közönség, amely ilyen szintű kulturális tevékenységet igényelt és honorált.

Egy szóval sem mondom, hogy a szükséges adatok a szerző rendelkezésére állhattak volna. Sőt, éppen azt szeretném leszögezni, hogy e kíváncsatos vállalkozáshoz jelenleg nincsenek meg a tárgyi alapok. Varjas könyve kitűnően foglalja össze, bizonyos pontokon tovább is viszi azokat a hipotéziseket, amelyek a magyar reneszánsz irodalom föld alatt húzódó társadalmi gyökereinek mibenlétére vonatkoznak. Többre ez idő szerint senki

sem vállalkozhat. Az összefoglalást résztanulmányok sorának kellene megelőznie. Ez a könyv is ott igazán jó és izgalmas, ahol egy-egy ilyen résztanulmány elvégzésére vállalkozik. Amilyen sommásan intézi el – mint láttuk – a magyarországi egyetemek dolgát, olyan részletekbe menő alaposítással vizsgálja XV. századi nyomdászatunk problematikáját. Itt nincsenek általánosságok. Helyettük adatok és tényekből levont következtetések vannak. Az adatok zöme természetesen most is becsült, a következtetések nagy része most is elméleti. Az az eredmény azonban, hogy a Hess-nyomda rentábilis működtetéséhez mintegy 400 eladott példányra lett volna szükség, de nem kalkulálhatunk 300–320 bevételével, csakugyan konkrét fogódzót kínál a kulturális élet és a társadalmi alap összefüggéseinek vizsgálatára, még annak is, aki esetleg a jövőben újabb számításokkal kísérletezik.

Nagyjában, bírálat gyanánt, már elmondtam eddig, amit a könyv kiemelkedő értékének tartok. Ez a részletekben, a szinte megszámlálhatatlan részletben van. Kezdve a krakkói, majd bécsi nyomtatványok számbavételén a Nádasdy Tamás támogatta Sylvester és Abádi sárvári tevékenységének elemzéséig. Kitűnő és akceptálandó megfigyelésekben bővelkednek a Hoffgreff és Heltai meg ennek utódai tulajdonában levő kolozsvári tipográfiára vonatkozó megállapítások, meg a közbe-közbe Komlós András debreceni működésére vetett oldalpillantások. Ezek révén

nemcsak Komlós históriás ének-kiadó tevékenységére esik élesebb fény. Elméletileg is új a históriás énekek tematikájának, időbeli elrendeződésének számszerű áttekintéséből levont, társadalomtörténeti aspektusú következtetés, a műfaj historikus eredeztetése és szociológiai értékelése. Csak a legszűkebb szakértői gárda által minősíthető szempontokat vet fel Balassi poétikájával, szerkesztői tudatosságával kapcsolatban. Nekem, aki e grémiumhoz nem tartozom, meghökkentő olvasmány volt A „nászajándék” című fejezet (339–346.). Számos megfigyelés közelít Tinódihoz. Merőben új megvilágításba kerül a Cantio de militibus pulchra, mely Varjas értelmezésében kiemelkedő helyet kap XVI. századi énekirodalmunkban. Friss megállapítások tömege áramlik Szegedi Gergely és környezete körül. Fel kell hívnom továbbá a figyelmet a szerzőnek arra a hajlandóságára és képességére, hogy a fogósabb kérdések megoldásához, a magyarázatra szoruló tények megforgatásához szívesen és bőséggel vesz argumentumokat, párhuzamokat Kelet-Közép-Európa népeinek irodalmából, szét-széttekintvén a horvát, szlovén, szerb, cseh, lengyel területeken, oly gyakorisággal és (szóban is kifejezett) tudatossággal, hogy az olvasó bizvást ajánlhatja ezt a könyvet fogódzónak a szomszédos népek irodalomtörténetészei számára. A magyar irodalommal foglalkozók sokáig nem fogják tudni megkerülni.

Kulcsár Péter

NÉMETH G. BÉLA: HÉT KÍSÉRLET A KÉSEI JÓZSEF ATTILÁRÓL

Bp. 1982. Tankönyvk. 260 l.

Irodalomtörténetírásunk nagyjából már évtizedek óta számol azzal a ténnyel, hogy az utolsó négy év József Attilája művészi tekintetben a csúcspontot járja, legutolsó éveinek verstípusai közül hosszú ideig mégis csak kevés nyert elemző vizsgálatot. Németh G. Béla úttörő szerepet vállalt magára, mikor elsősorban ilyenekre összpontosította a figyelmét. Nem elsősorban a nagy verskompozíciókra – bár *A Dunánál* sem maradt kívül érdeklődésének körén –, még csak nem is az olyanokra, melyekből a legmesszebbre hangzanak a fájdalom kiáltásai. Leginkább azokat vette bonckés alá, melyek a maguk rendkívüli energiatöltését mindenfajta látványosságtól mentesen – néha akár dúdolgatásra kívánczó versritmusban –, más szóval a teljes egyszerűség látszatával adják tovább.

Az egymástól időben többéves távolságra megjelent írások „kísérlet”-szerűsége talán most mutatkozik egy fokkal erőteljesebbnek: éppen azért, hogy kötetbe rendezve, egyszerre vehetjük őket a kezünkbe. Hiszen így egyértelműen jelzik szerzőjüknek azt az igényt is, hogy a József Attila-életmű egészének rajzolja meg néhány döntően fontos vonását – egyúttal azt a törekvést is elárulva, hogy hazai verselemzés-irodalmunk szempontjait és eszköztárát is gazdagítani kívánja. Néhol irodalomtörténetírásunk értékrendjét is módosítva.

Azokkal való vitájuk hevében, akik bizonyos polgári vagy éppen vallásos embereszmények merev abszolutizálásával kívánták az általános, illetve az „örök emberi” fogalmát felmagasítani, a marxizmus klasszikusai is el-elfeledtek olyan elméleti tételekről, melyeket máskülönben

maguk is teljes tudatossággal vallottak. Nevezetesen arról, hogy az egyes konkrétumokban mindig valami általános kap sajátos formát, az egyes általánosítások magasabb és alacsonyabb szintjei pedig egyaránt jogosak lehetnek. És ha egyszer a „Zsucska: kutya” példamondatban a „Zsucska” adja az egyedi konkrétat, a „kutya” pedig az elvont általánost, akkor a „Péter (vagy kapcsolódjunk azért most már voltaképpen tárgyunkhoz: József Attila): ember” mondatban az utóbbi legalább annyi joggal tekinthető általánosnak. Az egyes ember egyedi, társadalmi-történelmi sajátosságok, illetve különösségek által meghatározott része, képviselője az emberi egyetemességnek, privát szférája tehát kisebb vagy nagyobb mértékben szerves része – jellegzetes változata – az egyetemes emberi létszféra-lehetőségeknek. S ha egy-egy különösen kiélezett társadalmi küzdelem-szakasz – egy-egy korántsem feltétlenül periférikus, de nem is nagyobb mértékben általános formája a társas létezésnek – arra készítheti vagy kényszerítheti a maga sürgető feladataival azokat, akik neki szentelték magukat, hogy fontos egyetemes kérdésekre gyorsan találjanak válaszokat – szellemi energiáikat a sajátosan társadalmiakra tartalékolva –, a válaszadáson való töprengés önmagában még nem minősítendő válságterméknek.

Más szóval: a sírhantok fölött hálaimát rebegő unokák látványának önvigasztaló felidézése adott esetekben igen értékes és szükséges emberi energiákat indukálhat, mégsem értékesebb minden tekintetben a gyötrő hamleti léttöprengések szavainál

Németh G. Béla ilyen felismerésekből indul ki – természetesen: komoly bölcséleti alapozások birtokában. A társadalom által biztosított szereplehetőségek és az emberi önmegvalósítás viszonyának – és a szükséges szerepválasztó döntéseknek – éppúgy érdeklődése előterébe állítja a kérdéseit, mint amennyire ennek megjelenési formáira – „még, már, most” hangsúlyosan mozzanatos, szakaszos időbeliségére – ráirányítja a figyelmet. Az ön-azonosság és az identitásvesztés határhelyezetei, az ember önmagával való szembe-kerülésének bonyolult pszichikai mozgásai is ezért izgatják. Ezekben az általánosabb helyzetekben pedig a meghatározott történelmi viszonyok közt létező, helyzetét a maga teljes súlyában átélő, lehetőségeit teljes felelősséggel vállaló személyiség konkrét választát keresi és értékeli.

Természetesen: nem elsősorban filozófiai vagy lélektani eredmények felmutatására törekedve – ha ilyen irányokban jelentős kitérők megtevésére érzi is magát kényszerítve –, hanem irodalomkutató-

ként, művészi szempontokat szem előtt tartva. Nagysúlyú költői alkotások szakembert provokáló hatásának engedve küzd azért, hogy önmaga számára is megmagyarázza ezek értékeit. Az után nyomoz, hogy ezek „az ember létezésének törvényeiről” milyen „valóban fontosat, ... életet megtartót és életre vezérlőt” mondanak ki – ha nem mással, hát azáltal, hogy vállalják az eltökélt szembenézést „az emberarcúság hiányával”. Tisztán akarja tehát látni és láttatni élménykeltő erejük rejtett, de megérthető – vagy legalábbis megközelíthető, körültagogatható – pszichikai összetevőit.

Közvetett módon több ízben is arra törekszik, hogy megvilágítsa a versekben meghúzódó bölcséleti elemeket, illetve gondolathálózati rendszereket. Ehhez azonban nem elég annak kimutatása, hogy a költő által leírt szövegrész *beleillik* egy olyan nagyobb gondolati összefüggéshálózat csomópontjaiba, amelyeknek végiggondolása kivételes szellemi energiákat követel meg. Azt is fel kell ezzel kapcsolatban tárni, hogy az adott szöveg, az adott nyelvi műalkotás nem véletlenül illeszthető bele ebbe a hálózatba: valamiképpen el is árulja, illetve mintegy *sugallja* is leírójának azokat a szellemi küzdelmeit, amelyek megelőzték az írást, amelyek megszólalásra, alkotásra kényszerítették a művészt. Németh G. Béla hagyományosabb és újabb lélektani-stilisztikai vizsgálódások útjain járva, mondattagolásokat, tömörítéseket, elhallgatásokat, vagy akár a lélegzetvételt szabályozó akusztikai tényezőket is vizsgálva mutatja fel azoknak az élményeknek az összetettségét, illetve erősségét, amelyek a „Spruch”-szerű, ősi mondások „utalásokra szűkül” kifejezésformáiban jutnak kifejezésre. Kompozíció-egészek és archetipusok szerepének értelmezése éppúgy helyet kap a kötet darabjaiban, mint az elemi stilisztikai „deformálások”-é, de a művek valamásszerűségében kifejeződő emberi magatartásformák sem kerülnek el a szerző figyelmét – annak kérdéseihöz hasonlóan, hogy milyen lehetőségeket hord magában egy-egy hagyományos műfaj felújítása vagy pedig a rájátszás egy-egy kor stílusára. Sokoldalú elméleti és történeti felkészültség, kifinomult műérzékelés és erős kutatói eltökéltség ad kezét egymásnak a kötet lapjain.

Hézagatlanul összeillő egészet alkotva?

A már idézett alcím is jelzi: a szerző sem ennek elképzelésével adta munkáját közre. S kifogásolhatja valaki, hogy már túlzottan is hosszúra nyúl benne egy-egy kitérő. Vagy hogy a gondolati mélységekbe jutás és a közérthető fogalmazásra törekvés küzdelmeiben nem mindig egyenlő

partnere az utóbbi az előbbinek. Vitákra is alkalmat adnak az elemzések egyes részletei (pl. az önmegszólító verstípus kategóriáját egyébként rendkívül izgalmasan vizsgáló tanulmányban), más alkalommal (pl. *A Dunánál* elmélyült analizisét követően), a részletek összegezésétől várhatnánk egy fokkal többet. Az is lehet, hogy a sorokból ki-kivillanó ingerültség – más módszerekkel dolgozó más irodalomtörténészek ellenében – fölösleges járuléka a kötetnek. (Egy megismétlődő szövegközlési zavar is említést kívánhat: egy régebbiről megszokott téves idézetet és az újabban helyre-

igazított József Attila-sor mintegy belecsúszott egymásba: a „gonosz” és a „gondos” szó így egymás mellé került benne.) Csakhogy a tudományt nem feltétlenül a könnyed eleganciával továbbadott, töprengést-kételyt sehol nem támasztó gondolatok vitték és viszik előre. Nem is feltétlenül a gyors, látványos „kifutások” egy-egy újonnan megnyitott kutatási vágányon. Gyakrabban teszik ezt meg az olyasfajta „kísérletek”, amilyenek ennek a kötetnek az anyagát adják.

Tamás Attila

BOTKA FERENC: JELSZÓTÓL A VILÁGKÉPIG

Tanulmányok és cikkek a magyar szocialista irodalom történetéből (1919–1945). Bp. 1982. Kossuth Kk. 319 l.

Botka Ferenc tanulmánykötete több mint másfél évtizedes kutatómunkáról ad számot: a benne közölt írások egy része az 1964–1969 közötti évekből, másik – nagyobbik – fele az 1967–1979 közötti időszakból származik, s általában nem ismeretlen a szocialista irodalom történetével foglalkozó kutatók, illetve az irodalmi folyóiratok olvasói előtt. A könyvben szereplő cikkek, tanulmányok a köztük levő – olykor nem csekély – időköz ellenére is meggyőzően tanúsítják szerzőjük irodalomtörténeti szemléletének következetességét. Jól mutatja ezt a kötet élén álló Munkásirodalom – szocialista irodalom című tanulmány is, amely eredetileg az 1969-es miskolci irodalomtörténeti vándorgyűlésen hangzott el, s amely ma is felettebb jól summázza a tanulmánykötet szerzőjének igen rokonszenves, bár olykor további árnyalást igénylő értékrendszerét.

Botka Ferenc három téma köré csoportosítja könyvének írásait. Az első fejezetben olyan lapokat és folyóiratokat mutat be, amelyek műhely jellegűnek fogva meghatározó szerepet játszottak a kor szocialista irodalmában. (Kassai Munkás, Sarló és Kalapács, 100%, Korunk). A második részben már elfeledett, „elsüllyedt” művekre – Karikás Frigyes, Gyetvai János, Lékai János, Lányi Sarolta, Illés Béla, Kahána Mózes, Zalka Máté és Lengyel József néhány ismeretlen írására – igyekszik felhívni napjaink olvasójának figyelmét, s egy átfogóbb jellegű tanulmányban (Regényszerkezet és világnézet) szovjetunióbeli szocialista prózánk fejlődési korszakait is felvázolja. A harmadik fejezetben Mácza Jánosnak a húszas–harmincas években írott tanulmányaival foglalkozik. Nemcsak kutatási témát, hanem ma

is időszerű hagyományt lát a Tanácsköztársaság utáni emigráció neves esztétájának munkásságában, aki a napi politikán és a pusztá szociológiai meghatározottságon túllépve igyekezett feltárni a művészeti alkotások autonóm világát, illetve a bennük ható világnézeti elemeket.

Botka Ferenc tanulmánykötetének címe, s egyben valamennyi írásában érvényesülő alapgondolata egy „jelszótól a világképig” ívelő fejlődésre utal, amelynek értelmében a szocialista irodalom az ún. munkásirodalom „öszönös és tágabb történelmi koncepció nélküli” kezdeteitől az osztályharc törvényszerűségeinek egyetemes ismeretét hozó lenini koncepció elsajátításával jut el a – mondhatnánk „par excellence” – szocialista irodalomig. Mint írja, a szocialista irodalom történetének fejlődésvonalában „félreérthetetlenül két szakasz különböztethető meg... az elsőben a szocializmus gondolata részben spontánul, részben töredezetten vagy más eszmékkel keveredve jelentkezik, a másodikban viszont egységes marxista világnézetként érvényesül”.

A „munkásirodalom” és a „szocialista irodalom” eme megkülönböztetésének kétségtelenül van létjogosultsága. A szerzővel együtt mi is vallhatjuk, hogy elvárásainkat ma természetszerűleg nem „a proletariátus szimplifikált történeti szerepének koncepcióján” alapuló, a sektás nézeteket törvényszerűen újratermelő „munkásirodalomhoz”, hanem egy tág és korszerű felfogású szocialista irodalom legjobb teljesítményeihez kell igazítanunk. Ez a munkahipotézisként kétségtelenül hasznos, de egyszerre érték- és történeti jellegű felosztás (a szocialista irodalom = 1. munkásirodalom; 2. „tulajdonképpen” szocialista iro-

dalom) azonban olyan túlnótúl „lineáris fejlődést feltételez, amelyet a történeti tények – nemegyszer éppen a kötetben említettek – véleményünk szerint nem igazolnak. A munkáirodalomba sorolt spontán kezdetek ugyanis csak egy későbbi ideáltípushoz viszonyítva minősíthetők ösztönöseknek, míg az „egységes marxista világnézettel” felruházott alkotások – így a kötetben említett Zalka Máté, Hidas Antal, Barta Sándor vagy Illés Béla írásai – ugyancsak „töredezetten, következetlenül vagy más eszmékkel keveredve” képviselnek egy felületében szocialista, de valójában számos régi problémát őrző s gyakran igen archaikus világszemléletet.

„Államapparátusunk... a legnagyobb mértékben a régi rendszer maradványa és a legkevésbé ment át valamelyest komoly változáson. Csak a felületét mázoltuk át egy kissé, de minden vonatkozásban megmaradt régi államapparátusunkból a legjellegzetesebben réginek” – figyelmeztette Lenin 1923-ban a XII. kongresszus küldöttjeit Hogyan szervezzük át a Munkás-Paraszt Felügyeletet? című írásában. A lenini koncepció – mutatis mutandis – a magyar és a nem magyar szocialista irodalom állapotaira is vonatkoztatható: a fejlődés itt sem haladt gyökeresen új jelenségeket produkáló helyzet, illetve művek felé, inkább egy korábban naiv nyíltsággal képviselt problematikus világméltól a régi problémákat továbbra is őrző, de – a lenini szóhasználatból élve – „felületében átmázolt” világmélt irányában. A „jelszószerűség” itt a „felületi átmázolás” első stádiumát képezte, amikor a hibás nézetektől való elszakadást – olykor igen őszintén – legalább (jel)szavakban igyekeztek demonstrálni a különféle művek, illetve programok alkotói.

Jól példázza ezt az ifjúkorában nyíltan pragmatikus, „sikerfilozófiai” elveket hirdető Illés Béla esete („Bármilyen antidemokratikus is ez, bevalom, ... nekem sosem a legyőzöttek rokonszenvesek, mindig a győztesek... Kár az eszközök között a közvéleménynek különbséget tennie: minden sikerhez vivő eszköz jó és szép”... stb.), akiről Botka Ferenc a kötet egyik legkitűnőbb és legrapportsabb tanulmányában (Rongyos vitézek. Illés Béla emigrációban született művei) igen helyesen állapítja meg, hogy az író húszas évebeli témáit nemegyszer „a korábbi polgári és feudális formációk ízlésrendjének, konvencióinak öntudatlan utánérzésével”, egyfajta „zsurnalizmusba csomagolt naiv tételességgel” és „újszno-bizmussal” eleveníti meg. A „zsurnalizmusba csomagolt naiv tételesség” itt a Botka Ferenc által említett „jelszószerűséggel” azonos, ezt a „jelszó-

szerűséget” azonban olyan nem-ösztönös, fölöttebb „konceptuózus” nézetek előzik meg mind Illésnél, mind másoknál, amelyeknek alaposabb – és a későbbi fejleményeket is érthetőbbé tevő – vizsgálata bizonyára érdekes új eredményeket hozhatna nemcsak szerzőnknek, hanem a legtöbb szocialista irodalomtörténettel foglalkozó kutatóknak is.

Igen jól jellemzi Botka ezt a polgári és feudális ízlésrenddel és konvenciókkal összefüggő legendateremtést is, amelyet Illés Béla „valójában nem a néptől vesz át, hanem maga alakít ki bizonyos politikai prekonceptiók alapján – bár ezt továbbra is a nép ajkára adja”, jó érzékkel mutat rá e legendateremtés veszélyeire, amelyek „a kényes kérdések látványos felvetéséből, s egyidejűleg a bennük rejlő igazi ellentmondások elbagatellizálásából, majd paradés feloldásából (a valódi nehézségek anekdotikus engedélyeskedéséből)” erednek. A Kárpáti rapszodiáról azonban már azt állítja, hogy az író itt „meghaladja ezt a magatartást”, mivel ehelyütt „az igaz-ról és nem a valódi-ról” ír, s „mert szemléletének az egyes részizgazságokat meghaladó, mélyebb valóság-alapja van: az a távlatosság, amit a szocialista világszemlélet teljessége biztosít”... A „szocialista világszemlélet teljességének” és az „egységes marxista világnézethez” a hangoztatását itt nem annyira a joggal és helyesen tisztelt tényanyag, mint inkább a „jelszótól a világméltig” ívelő lineáris fejlődés absztrakciója kényszeríti a szerzőre. A Kárpáti rapszodiának és más, hozzá hasonló műveknek a kényszerű felértékelése kétségtelenül indokoltá tenné azoknak az alapjában helyes ki-jelentéseknek a pontosabb tartalmi körvonalazását, melyek szerint „a Szovjetunióban élt magyar írók egyaránt merítettek nemzeti hagyományainkból és mindenekelőtt a szovjet irodalom új, korszerű tapasztalataiból”, s „műveik ezért szervesen kapcsolódnak a magyar irodalom egészéhez, de egyben a szocialista világirodalom széles folyamatába is” csupán a hagyományoknak és tapasztalatoknak a „felületi átmázoláson” át derengő jellegét kellene pontosabban meghatároz-nunk az ilyen világmélti „kiteljesedést” képviselni hivatott művek esetében is.

A számunkra nem eléggé meggyőző „lineáris” fejlődéskoncepcióval összefüggésben Botka Ferenc „XX. századi irodalmunk fejlődésének fő vonalát a szocialista eszmeiségű, az emberi haladást legaktívabban szolgáló életművek, irányzatok történetében” látja, és e „fő vonalon” belül igyekszik helyet találni ma már kevésbé ismert műveknek, illetve irányzatoknak. Ez a helykeresés min-

denképpen jogos és indokolt, de a „fő vonal” kifejezést mi kissé pontatlannak, illetve ismét csak „egyenest vonalúnak” érezzük, mivel úgy véljük, hogy az irodalom fejlődése nem csupán és nem annyira önmagukat folytató vonalakon, mint inkább a részek állandó párbeszédét produkáló bonyolult szerkezetén belül valósul meg, ahol egyik elemnek és irányzatnak sem lehet ilyen tartósan privilegizált, „fő” helyzete. Konkrétabban: a szocializmus viszonyai között is megeshet és meg is esik, hogy a benne rangot – sokszor hivatalos rangot – kapó alkotásokkal szemben épp az ilyen rangsorolásból kiszorult (szocialista és nem szocialista) művek képviselik olykor a mélyebb, a fejlődés során később szintetizálendő értékeket (pl. Mandelstam és Bulgakov a 30-as években, nem egy magyar író az 1949–1953 közötti időszakban stb.). Az ilyen „párbeszédbe” illeszkedő értékeket – ezt bizonyára a szerzővel egyetértésben állíthatjuk – a tematikai „belterjesség” elkerülése érdekében egyre fokozottabban figyelembe kell

venniük a szocialista irodalom történetével foglalkozó kutatóknak is.

Botka Ferenc törekvéseit akkor koronázza igazi siker, amikor a szocialista irodalom tágabb környezetét is figyelembe veszi írásaiban – mint pl. a fentebb említett Illés Béla – dolgozatában, vagy a magyar emigráns irodalommal kapcsolatban máig „alapl műnek” számító Sarló és Kalapács-tanulmányában, ahol épp a folyóirat emigráns jellegének, illetve a szovjetuniói összefüggéseknek a hangsúlyozása teszi lehetővé számára a Sarló és Kalapácsról, valamint annak környezetéről alkotott árnyalt és reális kép felrajzolását. A folyóiratokról készült gondos és alapos tanulmányok egyébként is a kötet legszínvonalasabb fejezetét alkotják, bár kissé furcsálljuk, hogy a tanulmányokhoz tartozó gazdag jegyzetanyagot – takarékosági vagy népszerűsítési megfontolásokból? – a jelenlegi kiadás sajnos nem közli.

Szántó Gábor András

MARTINKÓ ANDRÁS: ÉRTJÜK, VAGY FÉLREÉRTJÜK A KÖLTŐ SZAVÁT?

Bp. 1983. RTV–Minerva K. 180 l.

Hasznos, régóta nélkülözött könyvet adott ki a Magyar Rádió és Televízió. Martinkó András meg Kulcsár Katalin egy rádiós sorozat keretében tizenhét híres, klasszikusnak számító költeményt vettek szemügyre, hogy megmagyarázzák „azokat a szavakat, fordulatokat, amelyeknek régen (...) egészen más értelmük volt”. A döntő szó a magyarázat terén Martinkóé, ám célirányos kérdéseivel, közbevetéseivel partnereje is kiveszi a részét a tisztázás munkájából.

E munka nem mindig könnyű, noha a kiválasztott szövegek nem különösebben régiek, zömük a múlt század első hat évtizedéből származik, s a magyar reneszánszot csupán Balassi, a későbarokk-rokokót pedig Faludi képviseli egy-egy verssel. Mégis hány beidegzettségé vált apró tévedést oszt el a szerző! Megtadhatjuk tőle, hogy a *viszály* „küzdés, harc” jelentésű Vörösmarty korában, a talán Berzsenyi alkotta *örlelek* a római mitológia Geniusával azonos, s Balassi a végbeliek *emberségét* emlegetve vitézségre gondolt, nem pedig humanitásra, emberséges magaviseletre. Eszmetörténeti tanulságokat is nyújt olykor a nyelvtörténeti fejtegetés: így kerül elő a felvilágosodás kulcsszava a *természet*, a Vörösmartytól új Megváltóként várt *igazság* (A *Guttenberg-abumba*), a *Júlia szép leány* elemzése pedig

azt bizonyítja, hogy e balladában alig szétválaszthatóan olvadt össze a sámánizmus a keresztény hitvilággal.

Bár a riporter-szerkesztő a nyelvi megközelítést tartotta kiemelkedően fontosnak, elsőrendűnek (7.), az se panaszkodhat ezúttal, aki inkább stilisztikai ismereteit szeretné gyarapítani. Előkerülnek oxymoronok, egy teljesen új, vörösmartyas szóalkotás, szép metaforák. A *walesi bárdok* egyik sora kapcsán Arany varázslatos hatású, merész szórendcseréjéről olvashatunk: „Ötszáz, bizony, dalolva ment lángsírba velszi bárd”. Másutt arra utal Martinkó András, hogy Arany nyelvét sokszor azért kell csodálnunk, mert „a népi képzeteknek (...) a népi metaforikus művészetnek a legeslegelsőbb rétegeiből merít”. (147.) Mennyire ideillenek valamilyen összehasonlítás, esetleg épp Vörösmartyval, aki kedvenc hőse a szerzőnek, s nem véletlenül jut neki a legtöbb hely a könyvben. Sajnos hiába keresünk effélet, s családottságunkat általánosíthatjuk is: az egyes versértelmezések a kelletnél jobban elkülönülnek egymástól. Ez egyszersmind az egész kitűnő munka egyetlen számottevő hibája.

A nyelvtörténeti vizsgálódások néha irodalom elméleti töprengésre készítetik a filosz olvasót. Kulcsár Katalin a *Szózat nagyszerű halál* jelzős

szerkezetére utalva kimondja, hogy a nagyszerű szó múlt századi gyors jelentésváltozása egyáltalán nem vált kárára a versnek (124.) Bizony, kollektív folyamatok révén ma olyan érzelmi töltése, meglepően paradox színezete lehet egy-egy jelzős (vagy egyéb) szintagmának, amelyre a költő az ihlet óráiban a legkevésbé sem gondolt.

Martinkó András bebizonyítja, hogy a Berzsenyi használta *vak tüzed* 1810 körül pontosan ennyit jelentett: elvakult dühöd. (92.) Valóban ez volt a kifejezés eredeti, minden belső ellentétől mentes értelme, ma mégis elmondhatjuk, a jelző és a jelzett szó feszültséget keltően ellentmond egymásnak, hiszen a tűzhöz legtöbbször a fény, világosság fogalmát társítjuk. Mikor értékeljük helyesen ezt a szerkezetet, ha köznyelvinek tekintjük, vagy ha jelenlegi megváltozott, ekként különleges mivoltából indulunk ki? Szerzőnk határozottan az egykorú jelentést tartja irányadónak. Felfogása igen közel van O. Lansonéhoz, ami nem csoda, hisz ő a Martinkótól nagyra becsült explication de texte módszer egyik legnevesebb képviselője. Lanson is számolt vele, hogy egy szövegnek többféle olvasata lehetséges, ám szükségnek tartotta annak kiemelését: „(. . .) a szerző értelmezése mégis privilegizált értelmezés, amelyre különleges figyelmet fordíthatok”. (Idézi Fodor István, in: *Tanulmányok a XX. század irodalomtudományi irányzatairól* 1970, 359.) Természetesen, Martinkó András meg G. Lanson álláspontja között van némi különbség: a régi költő nyelvhasználata, egyéni szókinccse jelentéstanilag

nem szükségképpen azonos az egykorú közösségével, így viták e téren mindig lehetnek. Az mégis bizonyos, hogy nem szabad egyoldalúan a modern jelentésből kiindulnunk.

Elsősorban nem szakembereknek készült ez a könyv, de azok is haszonnal forgathatják. Többek között azért, mert tudományos erkölcsre nevel. Ismeretterjesztő sorozatban nem mindig szokás az élő vagy holt forrásokat, tanácsadókat, elődöket megnevezni – itt mindez megtörténik, hiszen Lehr Albert, Komlós Tibor, Tompa József stb. egyaránt megemlítődik. Hogy van a nyelvi szövegmagyarázatnak itt szóba nem hozott úttörője, az természetes. Hamarjában hadd utaljak Hankiss Jánosra, aki jó négy évtized előtt állított össze az explication de texte hagyományát követő magyarázatos antológiát irodalmunkból. (*A magyar irodalom közelről.*)

Végül pár mondat a stílusról és a szövegmegközelítésről. Az előbbi tudatosan a társalgásra, s nem az értekező prózára emlékeztet, ám azért helyekkel ápoltabb lehetne. Gondolok pl. a határozatlan névelő szükségtelen használatára (96), henyé szóismétlésekre (56–57). A textusok általában híven követik a legjobb kiadásokat, nem alkalmazkodnak a mai helyesíráshoz. Csupán a *Szózat*-ból tűnt el két alkalommal a kettőzött ly („mellyen annyiszor” és „olly szent akarát”), míg más régiességek (pl. *gyásköny*) megmaradtak. Ezeket a szeplőket egy új s remélhetően bővített kiadás könnyen eltüntetheti!

Nagy Miklós

HORVÁTH ÁRPÁD: MODERNSÉG ÉS TRADÍCIÓ

Színházi írások. Válogatta és szerkesztette dr. Rácz Lajos. Bp. 1982. Gondolat K. 491 l.

Dicséretes vállalkozása volt a Gondolat Kiadónak, hogy a felszabadulás előtti évtizedek egyik legjelentősebb színházi szakemberének, rendezőjének, Horváth Árpádnak színházi tárgyú írásait válogatást jelentett meg dr. Rácz Lajos szerkesztésében. Horváth Árpád pályafutásának jelentős részét – a 20-as évek elejétől a 30-as évek közepéig – a Nemzeti Színházban töltötte, ennek évekig főrendezője is volt, majd a Debreceni Csokonai Színház atyja lett. Működésének szinte kizárólagos területe a színházi gyakorlat, a rendezés és a szervezés volt. Mindemellett azonban a színházzal, a drámairodalom különböző szerzőivel kapcsolatos nézeteit is időnként papírra vetette, akár önmaga számára, akár napilapok vagy folyóiratok részére. Ezek az anyagok teszik ki a

mintegy ötven írást tartalmazó kötet java részét, de a válogatásba belekerült nyolc levél, két rendezőpéldány részlete, egy tervezett cikksorozat címlistája, miniszteriumi beadvány, kiáltványtervezet stb. is.

A kötet legértékesebb, legkevésbé elévülő írása a „Jegyzetek a racine-i drámáról” című tanulmány, melyben Horváth Árpád Racine és a janzenizmus kapcsolatáról, a tragikus látásmódról, a tragikum és a (színházi) naturalizmus ellentétéről máig érvényes megállapításokat tesz. Az e cikk mottójául vett Paul Valéry idézet Horváth Árpád egész működésének mottója lehetne: „Majdnem minden emberi dolog borzalmas bizonytalanságban lebeg . . . aggályaink reményeinknél végtelenül indokoltabbak . . .” Ez a bi-

zonytalanság nemcsak az életút politikai (Gömbs Gyulától Ságvári Endréig) vagy művészi (Herzeg Ferentől Babits Mihályig terjedő) vonatkozásaira jellemző, hanem az egyes írások belső megszerkesztettségének is – a kötetben végig vonuló – sajátossága. Annak ellenére, hogy a szerző nem teoretikus, cikkeiben mégis kísérletet tesz elméleti kompetenciájának hangsúlyozására. Ez azonban további bizonytalanságot szül, s így gondolatmenetei gyakorta nem mentesek az ellentmondásoktól. Elemzés helyett inkább állít, bizonyítás helyett inkább kijelent. Gondolatmenetei nem ritkán nehézkesek, félbehagyottak, kidolgozatlanok vagy didaktikusak. Előfordul, hogy eredetinek tűnő gondolatai (pl. a Szerep nélkül című kötethez írott bevezetőjében) egy másik cikkéhez felhasznált szakirodalomból szinte szó szerint visszaköszönnek (így a 425. lapon, a Gundolftól a 488. lap 17. jegyzetében idézett sorokat láthatjuk – átfogalmazva – viszont). Írásai akkor jók, amikor a színházi gyakorlathoz közvetlenül kapcsolódnak, így például a Nemzeti Színház belső életét feltáró leírásaiban (de nem az elemzésekben). Mindez azonban nem kisebbíti Horváth Árpád színháztörténeti jelentőségét.

Dr. Rácz Lajos válogatói és szerkesztői munkája viszont talán méltóbb is lehetett volna ehhez a jelentőséghez. A kötet élén álló három ívnyi bevezető és a függelékben közölt „Az életrajz és pályakép adatai”, „Fontosabb színházi rendezései”, valamint a válogatott írások jegyzetei terjedelmükben kellő teret biztosíthattak volna Horváth Árpád művészi tevékenységének elemzéséhez, és a közzétett írások pontos jegyzetekkel történő ellátásához. De a szerkesztő számára ez a terjedelem soknak bizonyult, mert a bevezetőben leírtakat szó szerint, vagy kissé átfogalmazva, megismétli a jegyzetek között, és fordítva. Vannak olyan kedvelt – jelentőségükben el nem túlozható – adatok, amelyeket (amellett, hogy Horváth Árpád írása is tartalmazza őket) a bevezetőben is és a jegyzetekben is megismétel. Így például háromszor tudjuk meg, hogy a *Forradalom és művészet* címmel ellátott négy lapnyi vázlat 1922. február 13-án „este 8-tól 3/4 9-ig” készült.

(A bevezetőből, a vázlatból és a jegyzetből.) A jegyzetanyag bevezetőjében ugyan előre kijelenti dr. Rácz, hogy „nem filológiai igényűnek szánt kötet”-ről van szó, ez azonban nem menti azt a koncepciótlanságot és pontatlanságot, ami az egész válogatást és szerkesztést jellemzi.

Bár a kötet alcíme *színházi* írásokat ígér, belekerült a válogatásba például „A hit szerepe a művészetben” című vázlat, melyben egyetlen színházra utaló sor sincsen, vagy a „Gondolattörredékek” címmel közölt nyolc feljegyzés, amelyekben szintén nem esik szó színházról (sokkal inkább politikáról). A „Válasz Ságvári Endre levelére” címmel ellátott levél is bizonyára politikai okokból került a kötetbe, mert benne mindössze annyi „színházi tárgyú” közlés van, hogy ottani elfoglaltságai miatt válaszol Horváth ily későn Ságvárinak. Ez a szerkesztői gyakorlat elég laza értelmet ad ily módon a színház szónak.

Az írások, első pillantásra, keletkezésük időrendjében követik egymást, de jobban szemügyre véve, a kötet ettől több esetben is eltér. Így az 1922. nov. 7–dec. 20. dátumozású Lear király rendezőpéldánya megelőzi a Független Szemlében az év októberében megjelent cikkeket. A Nyugat 1935. áprilisi számában publikált írás *előbb* szerepel, mint a januári számban közzétett cikk. Vagy: a „Madách a színpadon” című tanulmányt megelőzi az a Babits-hoz írott levél, amelyben Horváth e munka befejezéséről tudósít. A jegyzetekben az egységes adatolást, a filológiai pontosságot kár keresni. Egyes írások esetében a szerkesztő csak az évszámot közli mint a keletkezés idejét, másutt – a leveleknél – viszont a pontos dátumot (ezt ugyanis a levelek is tartalmazzák). A Horváth által publikált írások forrásánál, első megjelenésük helyének meghatározása hol a folyóirat, napilap évfolyamának és számának megnevezéséig, hol az oldalszámok közléséig terjed (például a címadó írás esetében).

A „Modemség és tradíció” sokat ígérő címe nem váltja be a hozzáfűzött reményeket, ami döntően a fent vázolt szerkesztői melléfogások következménye.

P. Müller Péter

Válogatta, a kíséző tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította V. Kovács Sándor. Bp. 1982. Európa K. – Helikon K. 465 l.

Temesvári Pelbárt oeuvre-je a magyar irodalom különös jelensége. Életében és halála után művei számos kiadásban jelentek meg külföldön (kb. 1590-ig). Bátran állíthatjuk, hogy a középkorban Európa-szerte ismert magyar író volt. S ez a virágzó korszak a XVI. században véget is ér. Legközelebb 1769-ben bukkann fel újra, amikor Telek József (1716–1772) ferences barát a *Stellariumot* átdolgozza magyarra. A „legfrissebb” latin–magyar szövegkiadás már e századból való (1931) és Brisits Frigyes érdeme. A mostani 1982-es kiadáskor az eddig legbőségesebb magyarul olvasható válogatást tartjuk a kezünkben. A majd négyszáz éves hiányt pótló munka feltétlenül üdvözlendő.

Ha az irodalomtörténetíráson tekintünk végig, majdnem hasonló eredményre juthatunk. Temesvári halála után még rendtörténetírók, történetírók emlegetik, de neve lassan feledésbe megy, s a sokat citált Bod Péter *Magyar Athenasa* (1766) már csak ennyit tud róla: „írt holmi deák könyveket”. Ehhez képest a múlt század végén s e század elején Temesvári szokatlan virágkora köszönt be az irodalomtörténetben (Szilády Áron, Horváth Cyrill, Katona Lajos). Ennek lazább folyamatosága elhatol napjainkig, de inkább olyan formában, hogy hangsúlyozzuk nagyságát, magyar irodalmunkra gyakorolt hatását anélkül, hogy olvasnánk műveit. Eddig nem volt élő alakja irodalmunknak, de ez a válogatás nagyban hozzájárulhat ezen állapot megszűnéséhez.

Jelen kiadás nem kutatóknak készült, hanem a nagyközönségnek. Nem kérhetjük számon tehát a szigorúan vett tudományos igényességet és pontosságot. Ahogy a kíséző tanulmány írja, ez egy majdnem kritikai kiadás feladata lesz. A munka így is hatalmas volt, és a megoldás mindenképpen tiszteletet ébreszt.

A mű kapcsán négy dologról lehet szólni: a válogatásról, a fordításról, a magyarázatokról és a kíséző tanulmányról. Temesvári hatalmas hagyatékából nem könnyű „válogatni”, a legjellegzetesebbeket, a leginkább irodalmi igénytelenséggel készültet megtalálni, s némileg ízlés kérdése is. Jelen kiadásnál a válogatás szempontjai nagyjából kihüvelyezhetőek. A szemezgetés tematikus és nem a pelbárti könyvekhez kötődik, ennek ellenére valamennyi mű szerepel. A terjedelemhez képest igen sokféle „műfaj” van képviselve: teljes prédikációk

és részletek (*Példázatok*), egy-egy témához, ünnephez, szenthez kapcsolódó beszédek (*Elmékedések*, *Ünnepek*, *Szentelek*), valamint a középkori művelődéstörténet egy-egy érdekes fejezete (*Érdekességek*) és a könyv, s az egész középkor legizgalmasabb műfaja, az exemplum (*Példázatok*). Igen alaposan átgondolt, kitűnő válogatás.

Hasonlóképpen nagy vállalkozás volt a szövegek lefordítása. Ezen a téren kevésbé sikerült egy-egy kötetet létrehozni. Több fordító csak előre megállapodva, egységes szempontok alapján foghat munkához. Saját egyéniségük, tehetségük még emellett is érvényesül. A kötet olvasásakor nemigen tudtam eldönteni, milyen cél lebeghetett a fordítók szeme előtt. A középkori szöveg ódonosságát akarták-e érzékeltetni vagy éppen modern magyar nyelven hozni közelebb a szerzőt a közönséghez? Olvasás közben néhol olyan érzése támad az embernek (elfeledkezvén róla, hogy a mű eredetileg latin), hogy középkori magyar kódexet olvas. Nyomban kizökkenhet azonban ebből a hangulatból a *Példázatok* kötet szerkesztőtől való címadása: *Pech* (306), *Távprognózis* (308), *Protokoll* (308), *Biztos, ami biztos* (310), *Alkoholelles propaganda* (312), *Tessék válasz-tani!* (349), *Prognózis égi jutalomhoz* (355). Feltűnő a fordítók következetlensége a prédikációs terminus technicusok esetében. Ez jelzi a magyar megfelelő hiányát, s azt is, hogy teljes a bizonytalanság ezek tartalma, retorikai funkciója, jelentése tekintetében. A fordítások általában korrektek, de a latin szöveg hatása erősen érezhető (coniunctivus, szórend): „De lehetne ellenvetni,” (35); „három misztériumot elmélkedünk át” (103); „végigmélkednünk” (115); „Elkezdtek Szent Istvánt gyalázni, Isten szolgáit pedig megölni és javaikat pusztítani.” (175); „inkább kell elsimítanunk” (206); „Épp ezért voltak is készek Sándor katonái” (211); „rátették a holttestet a számárra, amelyik” (315); „Kétféle szülők vannak: jók és rosszak.” (331). A szó szerinti fordítás nem mindig eredményez értelmes magyar mondatot: „... Krisztus saját akaratából szenvedett. Abból, hogy előre látta, és mégsem került el a szenvedést, sőt, az őt emiatt korholó Péter apostolt megcáfolt.” (215–216); „fogaival összeszorított egy aranyvázát” (407). A *Példázatok* részben különösen zavaró, hogy a fordító tartja magát a középkori szöveg interpunkciójához (pl.

281, 288, 341, 349, 369). Az exemplumok cím-adása nem mindig találó (*Meggyőzés*, 307; *Az áruló láng*, 309). A *Katharxis* (339) cím helyett talán jobb lett volna a *Megtisztulás*, mert a szó a mai ember tudatában Arisztotelész jóvoltából már le van foglalva az esztétikában. Van eset, amikor a cím nem vág össze a tartalommal (*Pacifizmus*, 385). A *Trója bukása* (315) című példázathoz csatolt befejezés valószínűleg nem ahhoz tartozik. (Forrásmegjelölés hiányában nehéz lett volna ellenőrizni.) A jó fordításhoz elengedhetetlenek egyéb ismeretek. Minél mélyebben merülünk le a múlt, „mélyseges mély kútjába”, annál több mindent kell tudnia a fordítónak. S ez nagyon nehéz feladat. A tárgyi bizonytalanság miatt viszont még a jó szöveg is esetenül csenghet. Csak egyetlen példa az adventi beszédből: „Befejező példaként elmondjuk, amit a tanítvány beszédében olvasunk.” (92). A mondat suta; érthetetlen, miért beszél határozottan a tanítványról, mikor előzőleg nem volt róla szó. Discipulus, vagyis Herolt János beszédei viselik a *Sermones discipuli*... címet, s innen származik közismert neve, amely lefordítva valóban tanítványt jelent.

Sajnálatos, hogy a szövegekhez tartozó magyarázatok elég következtetlenség és pontatlanok. A jegyzetekhez szóló bevezető (445) hangsúlyozza, hogy lemondott a teljességről és csak a megértéshez feltétlenül szükséges magyarázatokat hagyta meg. A *Magyarázatokban* a *Példázatok* fejezet kivételével megadják a prédikáció pontos lelőhelyét. Az *Érdekességeknél* csak két beszédhez van magyarázat és a lelőhely nem megfelelően igazít útba (Rosarium). Apró szépséghibák, hogy a főszövegben és a magyarázatban a szerkesztőtől adott cím eltér (240, 465). Külön problémát jelent a személynevek írása. V. Kovács Sándor a jegyzetekhez írt bevezetőjében megindokolja a következtetlenséget. Olyan problémára hívja fel a figyelmet, amely még messze nem megoldott a magyar tudományban. A kötetet forgatva a káosz teljes. Ha nincs is mérték, amihez tartsuk magunkat (bár Pelbárt szövegeiben még viszonylag következtettség uralkodik: a latin szövegben a különböző „nemzetiségű” szerzők általában latinos nevükön szerepelnek), legalább a főszövegben és az értést segítő ún. *Gyakrabban idézett szerzők* jegyzékében (449–455) a nevek egyezhetnének. Pl.: Boetius (49): Boethius; Aurelius (66): Ágoston; Rabanus (103): Hrabanus; Galenus (155): Galénosz; Discipulus (157): Herolt János; Anselmus (158): Anselm; Ambrosius (257): Ambrus; Isidorus (257, 258, 259): Izidor; Rhabanus (252, 257): Hrabanus. Előfordul, hogy a magyar for-

dítás hozza a magyaros névváltozatot és a jegyzet a latinost: Halesi Sándor (22): Alexander Halensis; Nagy Albert (49): Albertus Magnus. Egyes helyeken a magyarázat hibás vagy teljesen felesleges, másutt viszont elkelt volna. Az *Irigység* című beszédben (65) Damaszkuszi János *Senten-tiáinak* második könyvéről van szó (67), s a jegyzet Petrus Lombardus munkájaként tünteti fel. A *Gazdagság* című beszéd (17) azt taglalja, hogy kárhozatos veszedelem gazdagságot szerezni *feke-temantikával* (21). A szó magyarázata szükséges lett volna. Ugyanezen beszédben szerepel a következő mondat: „Ez a Summa Angelicából kiderül.” (23). A jegyzetek (457, 459) szerint a szókapcsolat jelentése „a legangyalibb”, s ez Aquinói Tamás állandó jelzője. A kontextus alapján azonban úgy tűnik, hogy nem a személyről, hanem a művéről van szó. Aquinói Tamás *Summa theologiae* (olykor theologia) című műve felmegkapta szerzője jelzőjét (ti. az aqyali doktor summája). Az *Érdekességek* című részben a legfeltűnőbb, hogy a magyarázat mennyire esetleges. A *Példázatok* szintén indokolatlanul állnak értelmezés nélkül. Hogy csak néhány megvilágításra szoruló példát említsünk: spiritualiter (286), Laetare vasárnapja (290).

A kötethez készült kísérő tanulmány – szokásos módon – az eddig megjelent szakirodalmat foglalja össze. A szerző Thienemann Tivadar alapján (Temesvári Pelbárt és német kortársai. EPHK 1920. 54–61) összegyűjti, kik hatottak Temesváriára, és ezt tényként közli, holott a tudomány még adós ezzel a vizsgálattal. A Pelbárt műveiben szereplő hivatkozások ilyen szempontból alig használhatóak. V. Kovács a skolasztikus divíziót kicsit elnagyoltan tárgyalja. Úgy tűnik, mint ha a divízió (felosztás) az efféle „szerkezeti elemeket” jelentené: capitulum, articulus, pars, liber (420). A legtöbb középkori prédikációelméleti munka szerint a divízió a bibliai textus (konkrétan a szöveg) feldarabolása. Ennek az a célja, hogy a bibliai idézetet a külön gondolatokat hordozó részeinél elválassza egymástól. V. Kovács ugyanitt jegyzi meg, hogy Temesvári tárgyalási módszere skolasztikus gondolkodásra vall. A gondolat tanulságos, mert filozófia és retorika szoros kapcsolatára hívja fel a figyelmet. Ebben a konkrét esetben mégis sematikus, mert Temesvári retorikája még feltáratlan. A tanulmány írója – Szilády Áron és Horváth Cyrill nyomdokain haladva – sok olyan gondolatot tulajdonít az írónak, amely a művekből legfeljebb erőltetetten olvasható ki. Lekerekített és impozáns pályaképet vázol fel (talán a szélesebb olvasóközönség kedvé-

ért?), ami nem egészen megalapozott. V. Kovács egy kicsit az írói egyéniségre építi gondolatmenetét, s nem a művekre. A jelen esetben ez kevésbé indokolt, mert Temesvárról az életművén kívül elég kevés adat áll rendelkezésünkre. A megfogalmazással érzékeltetni lehetett volna, hogy ez a pályakép egy kicsit hipotetikus. A kevésbé határozott állítások nem gyengítették volna az író nagyságát. A kísérő tanulmány főként azt tudatosíthatja bennünk, hogy a Pelbártról szóló szakirodalom mennyire elavult. Irodalmunkban elfoglalt helyét még Szilády, Horváth és Katona jelölte ki, s mostani képünk is jórészt az ő kutatásaikon nyugszik.

Még egy apró, de másutt is gyakran előforduló hiba: a bibliai négyszeres írásmagyarázat egyik

módja nem analogikus (420), hanem anagogikus. Lehet persze, hogy ez nyomdahiba, és sajnálatos módon nem ez az egyetlen az egyébként szép kiállítású kötetben.

A vállalkozás hasznosságából és érdemeiből a fentebbi megjegyzések mit sem vonnak le. A kötet szerkesztői, fordítói egy kicsit „visszaadták” Temesvárit a magyar irodalomnak. Bár latinul író volta ellenére eddig is a magyar irodalom fontos szerzőjeként tartottuk számon, de a nehezen hozzáférhető, vaskos fóliánsok nem vonzottak széles olvasótábort. Most magyarul, esztétikus kötetben összegyűjtve, legalább válogatásban, méghozzá reprezentatív válogatásban olvasható.

Pomázi Gyöngyi

Mátrai László

(1910–1984)

A nemrég elhunyt kiváló tudós elsősorban filozófusként él a köztudatban: méltán, mert műveinek tekintélyes része és a tudományos közéletben elfoglalt helye miatt valószínűleg ennek is minősíti majd a hazai tudományok vagy az Akadémia majdani története. Alighanem azt is megállapítja majd róla, hogy a filozófia (és az ezzel szorosan összefüggő kérdések) mellett leginkább az irodalom felé vonzódott; olyannyira, hogy az *Élmény és mű*, 1940-ben megjelent könyvének második kiadása elé írt előszavában (1972) a maga helyét a literátorok között keresve a Nyugat harmadik nemzedékéhez tartozónak vallotta magát. Tágabban véve azokhoz sorolta tehát, akiknek – saját szavai szerint – „élményei, tapasztalatai és emlékei . . . három történeti korszakból származnak: még láttak valamit a Monarchia összeomló világából, felnőtte váltak a fasizmussá fajuló ellenforradalmi rendszerben, és munkaerejük teljében 30–40 éves fővel érték meg a felszabadulás utáni szocializmus világát”.

Mátrai László egyrészt a racionalizmusban, másrészt „a művészet és tudomány egyaránt való” birtoklásában, vagyis „az esszéírás nehéz igényes műfaja művelésében” látta e harmadik nemzedék legfőbb jellemvonásait: olyan tulajdonságokban, amelyek teljes mértékben őreá is érvényesek – egyézersmind olyanokban, amelyek irodalmár körökben különösen olvasottá tették műveit. Bámulatosan világos és ugyanakkor egyetlen felesleges szót sem hordozó mondatairól pályája kezdetétől fogva híres volt – nem kevésbé aforizmáiról, melyeket városszerte idéztek értelmiségi körökben. A literátorok magukénak érezték azért is, mert pályája kezdetétől foglalkozott esztétikával, sőt egyes írókkal is. Már az *Élmény és műben* Balzackal, Flaubert-rel, Prousttal és V. Hugoval, utóbb Eötvössel, Karinthyval és Krúdy Gyulával. 1940 és 42-ben Baumgarten-díjat kapott. Az akkor díjazottak nagyobbik részéről ugyancsak nekrológokat írtak már, néhányuk azonban e generáció élő tanújaként maig köztünk él.

A nagynevű tudós 1945 utáni pályáját már korábban idézett mondatának második felében lehet legtalálósabban jellemezni: éppen 35 évesen érte meg a „felszabadulás utáni szocializmus világát”, melyben nemzedékének tagjai „kisebb-nagyobb mértékben a saját addigi törekvései megvalósulását láthaták; persze aszerint, hogy a történelmi fejlődésért maguk is milyen mértékben küzdöttek”. A racionalista Mátrai László nem 1945-ben kezdte e küzdelmet, az „út Marxhoz” főként két irányban szélesítette ki érdeklődését és hatotta át egész gondolkodását: két hivatásának felismert szakma, a filozófia- és művelődéstörténet irányában: ekkor fordult a XVII–XVIII. század nagy gondolkodói és természet-tudósai felé. Montesquieu-, Holbach- és Locke-kiadásai jelzik e folyamatot (1954–73), s ugyancsak ekkor fedezte fel számunkra Martinovics Ignác Filozófiai írásait (1956) és a XV–XVII. század magyar filozófusait (1961); foglalkozott az averroizmussal, Apáczaival, az anyag szerkezetének atomista fel-fogásával: mindezek az eredmények azóta egyetemi tankönyvekbe kerültek át. Ha a szervezőről és magas tisztségek viselőjéről szót kell még ejteni, külön említést érdemelnek a tudománytörténet fel-lendítésére tett erőfeszítései, melyeknek eredményeként lassan polgárjogot nyert e korábban kevés figyelemre méltatott stúdium, s talán nem felesleges megemlíteni ezen a helyen, hogy az irodalomtudomány történetének kérdései sem kerültek el figyelmét.

Ő maga látta úgy, hogy „ha egyáltalán van valami vörös fonál” életművében, „akkor az . . . a következetes és sokszor éles harc . . . mindenfajta irracionalista eszmei irányzat ellen”. Ugyancsak maga vetette fel, hogy „a témáknak a szokásosnál talán szélesebb területéről választotta vizsgálódásai tárgyát”, s ezt szemére vethetik; tudott, sőt írt is a „lusta Mátrai” szerinte elterjedt képeről: vallotta azonban, hogy „a gondolkodás többletértékét a lényegnek a valóság mögötti felismerésében” kell

keresni, és Mátrai László ragyogóan szellemes, kitűnően megfogalmazott tanulmányaiban mindig is ezt tette. Ez az, ami a minket különösen érdeklő irodalom- és tudománytörténeti munkásságát oly értékessé és maradandóvá teszi.

Tarnai Andor

Mezey László

(1918–1984)

Tragikus halálának hírére nem akartuk elhinni, elvesztésébe ma is nehezen tudunk beletörődni, életművének folytatása mindenképpen kötelességünk. Ez az életmű olyan gazdag, hogy több tudományág gyarapodott általa: az egyháztörténettől a paleográfiaig, az egyetemes művelődéstörténettől a kánonjogig, a klasszikus antikvitástól a magyar irodalomtörténetig. *Multis ille bonis flebilis occidit*, és a gyászolók közt ott vannak a régebbi magyar irodalom kutatói is. Használjuk fel ezt a szomorú alkalmat idevágó munkásságának felidézésére.

Rómában, az Universitas Gregoriana padjaiban kezdett tanulmányait Budapesten Horváth János, Hajnal István és Szekfű Gyula hálás tanítványaként folytatta, „Szent István XIII. századi verses históriája” c. dolgozata a Horváth János-émlékkönyvben (1948) jelent meg. Irodalmi anyanyelvűségünk kezdeteit és a középkori laikus nómogalmakat úgy tárgyalta kandidátusi értekezésében (1954), hogy abból az ó-magyar Mária-siralom és a Margit-legenda európai összefüggéseire is fény derült. Mint a középkori latinság páratlan ismerője, további szempontokkal tudta gazdagítani Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémáinak feldolgozását. „Középkori magyar íráskor” (1957), „Kronikások és krónikák” (1960), „Árpád-kori és Anjou-kori levelek” (1960), „Deákok és lovagok” (1961) c. kiadványai nagyban hozzájárultak középkorunk jobb megismeréséhez. Újat tudott mondani mindenről, amihez csak hozzányúlt, mint pl. a Báthory-bibliáról, az Árpádok eredetmondájáról, magyar vonatkozású dekretálisokról, a devotio modernáról, Csutmonostor alapításáról, a Pray-kódex keletkezéséről, a XII. századi Codex Albensisről, a pécsi egyetem alapításának előzményeiről, a középkori magyar-francia kulturális kapcsolatokról, Esztergom, Pécs, Székesfehérvár, Vác múltjáról stb.

A 60-as évek elejétől kezdve sorra jelentek meg a magyarországi könyvtárak korai kódexjeinek rendszeres feldolgozásából adódó eredményei (pl. a Codices Latini Antiquiores XI. kötetében, Oxford 1965), amelyeket a nemzetközi tudományosság egyhangú elismeréssel fogadott. Mezey László azok közé a tudósaink közé tartozott, akiknek mondanivalója mindig számíthatott az egyetemes középkorkutatás képviselőinek érdeklődésére: Európának szinte minden jelentős könyvtárában megfordult és onnan üres kézzel sohasem tért haza. Nagyon sok könyv- és írástörténeti, paleográfiai, művelődéstörténeti stb. kongresszuson hallatta szavát és szerzett megbecsülést a magyar tudományosságunknak. Korszakot jelöl mind a maga életművében, mind a magyar múlt megismerésében kódextörzsek-kutatásainak az utóbbi években intézménnyé váló kiépítése. A nagy vállalkozásból (Fragmenta codicum in bibliothecis Hungaricis asservatorum) életében csak a bevezető kötet, a budapesti Egyetemi Könyvtár feltárt anyagának egy része látott napvilágot. Mezey László jóvoltából ma már a X. század második feléből származó kódexeket tarthatunk számon nemzeti kultúránk első korszakának emlékei közt. Nem szónoki túlzás mondatta velünk elhunyt barátunk ravatalánál (Vigilia, 1984. júl.), hogy ezek a napjainkban megszólaló pergamenlapok a Zsigmond-kori Buda szobortemetőjénél egy fél évezreddel korábbi kincseink és azoknál nem kevésbé becses tanúi Európához való tartozásunknak.

És még nem is említettük „Deákság és Európa” c. monográfiáját (1979), amely – alcímével ellentétben – nem „vázlat”, hanem irodalmi műveltségünknek részleteiben talán vitatható, egészében azonban nélkülözhetetlen alapvetése. Sorolhatjuk tovább „Athleta Patriae” c. Szent László-tanulmánykötetét (1980), Gellért-problémáit, az oxfordi glosszák vagy az admonti biblia Magyarországra kerülésének feldolgozását stb. – mintha érezte volna, hogy sietnie kell tudós élete termésének betakarításával. Nem tudott eléggé sietni, vagy nagyon is sietett utolsó – végzetes – lépésével.

Rajtunk a sor, hogy életművének folytatható és folytatandó részét folytassuk. Emlékét a tudásának kijáró becsüléssel és az emberségével százszor megérdemelt szeretettel őrizzük.

Borzsák István

A XVIII. század magyar irodalmi kultúrájának kutatása

A XVIII. századi kutatások nemzetközi fellendülése kedvezően ösztönözte a korszakra vonatkozó hazai kutatásokat, amelyeknek értékes és megbecsülendő egyéni eredményei mellett talán a legnagyobb adósságai vannak az irodalomtudomány területén. Ez már a hatvanas években, az új magyar irodalomtörténeti szintézis megírásának folyamán kiderült, amikor a XVIII. századi kései barokk irodalom, a felvilágosodás kora és az azt megelőző időszak történetének összefoglalására került sor. Súlyosbította a helyzetet az irodalomtörténetírás segédtudományi bázisának elégtelensége, különösen a textológiai problémák megoldatlansága (kiadatlan kéziratok sokasága, régi elavult kiadások tömege, új megbízható kiadások nagy hiánya). A XVIII. századi kutatási eredmények alapos felmérésével, kritikai összegezésével és rendszerezésével kapcsolatos műhelyviták során, illetve a tanulságokat, feladatokat és programot taglaló eszmecserét¹ követően került fel a XVIII. század művelését szolgáló szervezeti keretek megteremtésének szükségessége. A korszakkal foglalkozó egyetemi (ELTE, KLTE, JATE) tanszékek mellett a Szauder József és munkatársai kezdeményezésére létrehívott akadémiai intézeti XVIII. századi kutatócsoport, majd XVIII. századi irodalmi osztály, s a mellette működő XVIII. századi Munkaközösség, valamint az erre támaszkodó nemzetközi mátrafüredi felvilágosodás kollokvium – Köpeczi Béla elnöklétével működő Előkészítő bizottsága igyekezett megbirkózni az új feladatokkal.²

A XVIII. századi kutatási program a megvalósulás útján

A XVIII. századi munkaprogram ama legfőbb törekvése, hogy a század kulturális és irodalmi fejlődésének legérzékenyebb és kielégítően meg nem vizsgált pontjai köré tömörítse a szétszórta egyéni erőfeszítéseket, ma is érvényes. A „század” fogalmán – a műhelymunka célkitűzését tekintve – egy komplex kutatási terület történeti keretei értendők, mivel a program nem értelmezi mereven a korszak kronológiai határait. Feladatkörébe sorolja a felvilágosodás előzményeit, a „korai felvilágosodás” sokrétű fejlődési folyamatának feltárását a késő barokk időszakban, a XVII. és XVIII. század fordulójára, a század második felét, különös súlyponttal a felvilágosodás teljes problematikáját, kiterjesztve figyelmét a XVIII. és XIX. század fordulójának fejlődéstörténeti szempontból döntő jelenségeire is.

A tudományos program figyelembe veszi a vizsgálódási terület összetettségét, a korabeli értelemben irodalmi jellegűnek felfogható kézírásos és nyomtatott forrásanyag természetét, a szorosabban vett irodalomelméleti és irodalomtörténeti problémák interdiszciplináris összefüggéseit, a különféle műhelyek közti együttműködés célszerű voltát, a megvalósítás módozatait és szerény lehetőségeit. Az állami tervmunkákból, rövidebb lejáratú és hosszú távú munkálatokból, egyéni vállalkozásokból és kötetlen témákból álló kutatási program csak közös erőfeszítéssel valósulhat meg. Erre vall a korszak irodalmi műveltségének és kultúrájának kérdéseivel foglalkozó, intézeti, egyetemi, főiskolai, könyvtári, levéltári, múzeumi szakemberekből álló, más szaktudományok képviselőit is magában foglaló XVIII. századi Munkaközösség eddigi tevékenységének mérlege. Ez a szervezeti forma módot nyújt a tudományos intézetekben, egyetemi és főiskolai magyar és modern filológiai tanszékeken s másutt folyó XVIII. századi kutatások összehangolására és az együttműködés elősegítésére. A közös munkaprogram fő feladataiban való részvétel lehetővé teszi a XVIII. századi magyar irodalom és kultúra sokrétű tanulmányozását, a magyar felvilágosodás feltárását a társadalomtörténet s a kor európai eszméi áramlataival és művelődéstörténeti (filozófiai, vallási, politikai, művészeti stb.) tudatformáival össze-

¹ SZAUDER József, *A XVIII. századi magyar irodalom és felvilágosodás kutatásának feladatairól*. ItK 1969. 131–156, 174; ezzel kapcsolatos a szerző vitaindító előadása a felvilágosodás kori irodalom kutatásának problémáiról a Magyar Irodalomtörténeti Társaság miskolci vándorgyűlésén. Irodalomtörténet 1970. 415–445.

² ItK 1971. 390; 1972. 122, 740; 1974. 277; 1975. 228–260, 411–414; HOPP Lajos, *Az MTA Irodalomtudományi Intézete XVIII. századi Kutatócsoportja munkájáról*. Helikon VF 1973. 566–570; uő. ItK 1974. 402–403.

függésben, összhangban a kelet-közép-európai komplex összehasonlító módszerű kutatásokkal. Támaszul szolgált, hogy a kelet-közép-európai társadalmi fejlődés tényezőit előtérbe helyező marxista módszerű tanulmányok új utakat nyitottak a társadalomtörténet művelődéstörténeti ágazatainak vizsgálatában. Ennek jegyében járul hozzá a kutatások elvi irányításához és a problémák tisztázásához az újabban alakult akadémiai Művelődéstörténeti bizottság ágazataként Kosáry Domokos elnökségével működő XVIII. századi művelődéstörténeti munkabizottság.³ A tudományszervezéssel, szerkesztéssel, az utánpótlás nevelésével párosuló általános érdekű tudományos program megvalósulása többnyire vitaülésekben, előadásorozatokban, műhelyvitákban, nemzetközi ülésszakokban, önálló és gyűjteményes kötetekben, szövegkiadásokban, a korszak poétikáját és esztétikáját, sajtó- és kritikátörténetét, irodalmi tudatát feldolgozó művekben, bibliográfiákban, tematikus folyóiratszámokban, különféle hazai és külföldi publikációkban ölt formát.

Tekintettel a XVIII. századi kutatások „fehér foltjaira”, a részletfeldolgozások, a feltárás, a filológiai munka fogyatékosságaira, a forrás- és szövegkiadások hiányaira, a közös program nem épülhetett megalapozatlan szintézisek előállítására, látványos nemzetközi feladatvállalásokra. Munkánk azonban egy majdani szintetikus kép kidolgozása jegyében folyik, az interdiszciplináris és nemzetközi együttműködés igényével. A különféle hazai szervezeti formákat egységbe fogó Societé Hongroise d'Étude du XVIIIe siècle nemzeti társaság megalakulása nemcsak a kutatások koordinálását segítette elő, hanem – a Societé Internationale d'Étude du XVIIIe siècle nemzetközi szervezetéhez tagként csatlakozva – lehetővé teszi kutatási eredményeink belekerülését a nemzetközi szaktudomány vérkeringésébe.⁴

A fenti megfontolások és tudományos törekvések érvényesültek a XVIII. századi Munkaközösség immár rendszeressé vált, egy-két havonta rendezett vitaülésein. Az üléssorozat témái kiterjedtek az egész korszak alapvető kérdéseire, elméleti, történeti, módszertani problematikára, kutatási tervek és beszámolóik, valamint a legfrissebb tanulmányok megvitatására. Ezenkívül budapesti és vidéki tudományos ülésszakok megrendezésére is sor került.⁵ Kezdeményező volt a debreceni felvilágosodás konferencia, közösen a KLTE Magyar irodalmi és Modern filológiai tanszékeivel, továbbá az Egerben a magyarországi korai felvilágosodásról a Tanárképző Főiskola érdekelt tanszékeivel együtt tartott ülésszak külföldi előadója is volt, (E. Winter: *Die Frühaufklärung in der Donau-Monarchie*); a magyar felvilágosodás problémáinak szentelte egyik napját a soproni vándorgyűlés; a késő felvilágosodás kérdéseiről a Magyar Irodalomtörténeti Társasággal együttesen tartott sümegi és balatonfüredi vitaülés is ide tartozik.

Bizonyos ülésszakok egyes évfordulókhoz igazodtak. Ilyen volt a szombathelyi Berzsényi-megemlékezés születése 200. évfordulóján;⁶ továbbá a szolnoki Verseghy emlékülés az író halálának 200. évfordulóján, közösen a Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár munkacsoportjával és az Irodalomtörténeti Társasággal, amelyet újabb Verseghy-ülésszak követett.⁷ Csokonai születése kétszázadik évfordulója alkalmából debreceni és budapesti akadémiai emlékülésre került sor.⁸ A pécsi Klimó-Könyvtár alapításának kétszázéves évfordulóján az Egyetemi Könyvtárral együtt tartottunk jubileumi ülést.⁹ A Rákóczi-évforduló előkészítésének jegyében folyt a vajai, pécsi, szécsényi, salgótarjáni, szokolyai (Mányoki) üléssorozat közösen a Történettudományi Intézettel, a sárospataki nemzetközi Rákóczi-konferenciával bezárólag.¹⁰ Ehhez a témakörhöz fűződik a Ráday Pál születése 300. évfordulójára

³ A művelődéstörténeti kutatásokra vö. KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980; *Művelődéstörténet és Kelet-Európa*. Helikon VF 1983. 4. sz.

⁴ KOVÁCS Ilona, *Société hongroise d'Étude du XVIIIe siècle*. Helikon VF 1981. 469.

⁵ L. ItK 1971. 765; Helikon VF 1971. 109–110; 513–514; It 1973. 503–505; 1979. 485.

⁶ It 1977. 543–544.

⁷ *In Memoriam Verseghy Ferenc*. Szerk. SZURMAY Ernő. Szolnok 1973. – ItK 1982. 727–728; It 1973. 506.

⁸ ItK 1974. 404–405; It 1974. 260–263; Csokonairól szóló előadások: ItK 1973. 6. sz., Alföld 1973. 11. sz. stb.; Helikon VF 1973. 624.

⁹ *A Pécsi Egyetemi Könyvtár 1774–1974*. Jubileumi Évkönyv. Szerk. FÉNYES Miklós. Pécs 1974.

¹⁰ ItK 1973. 640–642; 1974. 403–404, 525–526; 1975. 258, 729; 1976. 559–560; 1979. 118; *A Rákóczi-kori kutatások újabb eredményei*. Szerk. T. MÉREY Klára és PÉCZELY László. Pécs 1974; *Rákóczi-kori tudományos ülésszak 1973. szept. 20–21*. Szerk. MOLNÁR Máttyás. Vaja 1975. –

rendezett tudományos ülésszak.¹¹ Említésre méltó a Vitkovics Mihály születésének 200. évfordulóján rendezett újjévidéki¹² és a kőszegi s burgenlandi németújvári (ma Güssing) magyar–osztrák Faludi emlékülés, az író halála 200. évfordulója alkalmából.¹³ A Kazinczy-évforduló méltó előkészítését szolgálta az ELTE és az Irodalomtörténeti Társaság *Kazinczy és kortársai* c. együttes ülése (1980); a Kazinczy-ülésszak Sátoraljaújhelyen volt, halálának 150. évfordulóján.¹⁴ A sárospataki főiskola fennállásának ötödik százados művelődéstörténeti fontosságú jubileuma kapcsán tartott ülésszakon az Edictum Tolerantiae előzményeivel és hatásával foglalkoztak.¹⁵ Egy más jellegű, de mégis az évfordulók jegyében megrendezett emlékülés emelendő ki, az ELTE Felvilágosodás- és Reformkori Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke és az Irodalomtörténeti Társaság közös megemlékezése Waldapfel József halálának 10. évfordulója alkalmából.¹⁶

A hazai vitaülésekhez kapcsolódnak a nemzetközi mátrafüredi felvilágosodás kollokviumok, „Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale” átfogó tematikával. A több mint egy évtizedes múltta visszatekintő felvilágosodás konferenciasorozat, az *Actes du colloque de Mátrafüred* már kiadványsorozattá nőtt.¹⁷ Tematikája kezdettől fogva kiterjedt a különböző tudományágakra, ha nem is megfelelő arányban; interdiszciplináris jellege mégis nyilvánvaló. A magyarországi és közép- s kelet-európai társadalmi problematika vizsgálata, a nemzeti öntudat kialakulása problémakörének tanulmányozása mellett a filozófiai, művelődéstörténeti kérdések, elsősorban irodalmi áramlatok, a nyelvújítás stb. vitatémák anyaga került az első kötetbe. A társadalom, nemzet, kultúra összefüggéseiről szóló, továbbá a hasonlóságok és különbözőségek tanulmányozásával kapcsolatos előadások és viták alkotják a második kötet törzsanyagát. Elméleti és módszertani szemszögből azt a kutatási irányt erősítik, amely a korabeli gazdasági és társadalmi viszonyok, politikai áramlatok és kulturális jelenségek feltárására alapozva végzi az esztétörténeti, művészi, irodalmi irányok jellemzését, foglalkozik a periodizációs problémákkal s tipológiai kérdésekkel. Bessenyei fellépésének kétszázadik évfordulója s a magyar felvilágosodás kezdeteinek méltatása jegyében a hazai felvilágosodás első nagy vezéralakjáról is olvashatunk benne. A harmadik kötet a felvilágosult abszolutizmus, a kultúra és közönség a XVIII. században, valamint a korszak stílusai – témakörök időszerű vitaanyagát tartalmazza. A következő kötetben a felvilágosodás politikai szótára témakör mellett a Voltaire és Rousseau-évforduló alkalmából elhangzott mátrafüredi kiselőadások is helyet kaptak. Az ötödik kötet egyik fő témája: „L’homme des Lumières” elvezet a felvilágosodás egésze értelmezésének problematikájához; a másik vitatéma, iskola, oktatás, iskolapolitika és oktatási reform, megmaradt a közép- s kelet-európai keretek között. Külön ülésen emlékeztünk meg a 150 évvel ezelőtt elhunyt Kazinczy Ferencről, a magyar felvilágosodás Bessenyeit követő másik vezéralakjáról. Folyik a hatodik kollokvium előkészítése, *Les débuts et la fin des Lumières* összefoglaló témával. A nemzetközi keretben zajló viták jól szolgálják hazai feladataink megvalósulását. Az idegen nyelvű kiadványok pedig elősegítik eredményeink külföldi megismertetését, s ezáltal a tudományos együttműködés továbbfejlesztését. Ide sorolhatók a mátrafüredi aktákkal újabban párhuzamosan készülő *Absolutisme éclairé* vagy a *Les Lumières en Pologne et*

A. Rákóczi-szabadságharc vitás kérdései. Tudományos emlékülés 1976. jan. 29–30. Szerk. MOLNÁR M. Vajda–Nyíregyháza 1976; Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 1976. 7–100; *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Szerk. BENDA Kálmán. Bp. 1980.

¹¹ Ráday Pál Emlékkönyv. 1678–1978. Szerk. ESZE Tamás. Bp. 1980.

¹² ItK 1978. 416–417; Helikon VF 1979. 541–544, 591–592.

¹³ ItK 1979. 708–711; Helikon VF 1979. 592–593; *Franz Faludi Gedichte, ungarische–deutsche Ausgabe*. In Auftrag des Burgenländischen PEN-CLUBS herausg. von Franz PROBST. Eisenstadt 1979. – *Téli éjszakák*. Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből. Szerk., jegyz., utószó SZÖRÉNYI László. Bp. 1978.

¹⁴ It 1981. 566, 737–807; It 1982. 471.

¹⁵ T. ERDELYI Ilona, *A Sárospataki Kollégium és a Türelmi Rendelet* (1781). Helikon VF 1981. 465–466, 471–472.

¹⁶ It 1978. 1049–1085; 1979. 486.

¹⁷ *Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale*. Actes du Colloque de Mátrafüred... 1970, 1972, 1975, 1978, 1981. Réd. E. BENE, I. KOVÁCS, B. KÖPECZI. Bp. 1971, 1974, 1977, 1981, 1983 (sajtó alatt). ItK 1971. 398–399; 1973. 494–500; 1979. 358. Helikon VF 1971. 110–111; 1972. 537–539; 1973. 577–578, 623–624; 1978. 389–390; 1981. 428, 469–470.

en Hongrie c. gyűjteményes kötetek. Más természetű, de itt is megemlíthető az AILC nemzetközi vállalkozása keretében megjelent nagyszabású tanulmánygyűjtemény a XVIII. és XIX. század fordulójára körüli európai költészet történetéről.¹⁸ Mindez együttvéve, valamint a nemzetközi konferenciákon és kongresszusokon való részvétel, s aktáiban a hazai XVIII. századi felvilágosodás kori kutatások képviselete, ösztönzője munkánknak. A lengyel, francia, olasz szakemberekkel folytatott, részben vagy jórészt ide tartozó szakmai vitákon¹⁹ is részt vettek a XVIII. századi Munkaközösség tagjai.

A hetvenes évek elején megjelent munkák a kutatói érdeklődés irányait is jelzik. A század egészére kiterjedő tanulmányok sorába tartoznak az olyan könyvek, mint az *Írók, érzelmek, stílusok* (Baróti D.) vagy az *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században* (Bán I.) poétikai és retorikai kérdésekkel foglalkozó kötet befejező része. A XVII. és a XVIII. század fordulójára körüli időszak udvari politikai irodalom forrásaira is támaszkodnak *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*, ill. *La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle* (Köpeczi B.), *A Rákóczi-szabadságharc és Európa* (szerk. bev. Köpeczi B.), valamint *A lengyel–magyar hagyományok újjászületése és A Rákóczi-emigráció Lengyelországban* (Hopp L.) témájú könyvek, az átdolgozott új Rákóczi életrajz; a *Mikes és világával* foglalkozó tanulmánygyűjtemény pedig a régi magyar széppróza egyik legnagyobb alakjáról rajzol új képet (Hopp Z.). A Rákóczi-kori kutatások fellendülésére mutatnak a *Rákóczi tükör* I–II. (szerk. bev. Köpeczi B. és R. Várkonyi Á.), továbbá Benda K., Esze T., Galavics G., Gyenis V., Varga I. s mások írásai.

A század második felére vonatkozó művek közül kiemelkedik *Az estve és Az álom. Felvilágosodás és klasszicizmus* (Szauder J.). Megjelentek továbbá *Dramaturgiai irodalmunk kezdetei, 1772–1826* (Solt A.), *A magyar regény kezdeteit követő Szentimentalizmus* (Wéber A.) kötet, Bessenyei György *Rómának viselt dolgai* (II. rész) nyíregyházi kiadásban (szerk. jegyz. Ádám Révész G.), *A magyar költészet a felvilágosodás korában* (Mezei M.), *A fiatal Bessenyei és íróbarátai* (Bíró F.), Fazekas Mihály és Csokonai költészetét tárgyaló kismonográfiák (Julow V.) és *Csokonai Vitéz Mihály ébresztése* (Csokonai-breviárius, Előszó, jegyz. Szilágyi F., szerk. Papp J.), munkáinak kiadása a Magyar Remekírók sorozatában (Vargha B.), a „kisebb klasszikusok” sorában megjelent Gvadányi, valamint Fazekas Mihály összes költeményei (Julow V.); készültek irodalomelméleti, nyelvi- és stílustörténeti, verstani, költészettani dolgozatok (Csetri L., Gáldi L., Szathmári I., Szegedy-Masák M., Szilágyi F., Szuromi L.), tudománytörténeti írások (Tarnai A., Somkúti G.), összehasonlító, tipológiai tanulmányok (Fried I., Némédi L., Sziklay L., Vajda Gy. M.), a jezsuiták és a magyar honfoglalási epikáról (Szörényi L.), a jozefinizmus és a régi Magyarország művelődéséről (Kókay Gy.), és folytak más munkálatok. Például két gyűjteményes kötet: *Mesterség és alkotás. Tanulmányok a felvilágosodás és a reformkor magyar irodalmáról* (szerk. Mezei M. és Wéber A.); „*Sorsotok előre nézzétek.*” *A francia felvilágosodás és a magyar kultúra* (szerk. Köpeczi B. és Sziklay L.), benne a francia felvilágosodás magyar kapcsolatainak bibliográfiája 1784-től. Nagy Péter könyve, *Libertinage et Révolution* francia kiadónál jelent meg. Újtjelző, összegező és programszerű munkaként könyvelhető el az *Irodalom és felvilágosodás* c. gyűjteményes kötet, amely a tudománytörténetileg elhanyagolt problémákat feldolgozó, ill. új kutatási eredményeket nyújtó dolgozatokból áll, s kiterjed a magyar felvilágosodás előzményeire is.

A kézzel fogható eredmények nyomán kirajzolódnak egyes kutatási pontok és átfogó területek körvonalai is. A műhelymunka szemszögéből történt elhatárolás jóllehet elkülöníti, de nem választja el

¹⁸ *Le tournant du siècle des Lumières 1760–1820. Les genres en vers des Lumières au romantisme.* Publ. sous la dir. de Gy. M. VAJDA. Bp. 1982.

¹⁹ *La Pologne et la Hongrie aux XVI–XVIII. siècles. Textes du Colloque polono–hongrois.* Publié par Vera ZIMÁNYI. Bp. 1981; *Noblesse française – noblesse hongroise aux XVIe–XIXe siècles.* Publié par Béla KÖPECZI et Éva H. BALÁZS. Bpest–Paris CNRS 1981; *Objet et méthode de l'histoire de la culture.* Publié par Jacques le GOFF et B. KÖPECZI. Bpest–Paris CNRS 1982 (a II. rész *L'enseignement au XVIIIe siècle*; a III. *Société, mentalités, cultures au XVIIIe siècle*); *Avant-texte, texte, après-texte.* Publié par Louis HAY et Péter NAGY. Bpest–Paris CNRS 1982; *Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo.* A cura di Vittore BRANCA. Firenze 1979; *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo.* Rapporti italo–ungheresi dalla presa di Buda alla rivoluzione francese. A cura de B. KÖPECZI e Péter SÁRKÖZY. Bp. 1982.

mereven a felvilágosodástól annak előzményeit. Ugyanakkor tekintettel van a XVIII. század első felének, s a század derekát követő felvilágosodás korszakának különböző jellegére, eltérő vonásaira, az eszmék és stílusok keveredésének jelenségére, az adaptáció és recepció folyamatában végbement lényegi változásokra. A differenciáltság mellett is a korszak egészének problematikáját tartja szem előtt, a felvilágosodás fejlődéstörténeti fontosságának hangsúlyozása mellett arányaiban nagyobb teret szán a korábban meglehetősen elhanyagolt történeti előzmények vizsgálatára, a század első két harmadának (a latin- s vegyesnyelvűség, az irodalom elvilágiasodása, a teológiai világkép felbomlása, a korai felvilágosodás, a barokk és a rokokó, adaptáció és irodalomszemlélet, a társadalmi gondolat és nemzeti művelődés, a hagyomány és megújulás és más problémák . . .) feltárására.

A késő barokk és a „korai felvilágosodás” kutatása

A felvilágosodás előtörténetének tanulmányozását hangsúlyozó kutatási irány jellemzője, a kor hazai és európai eszmei áramlatainak, művelődéstörténeti tudatformáinak, a kulturális és irodalmi fejlődés szakaszainak tisztázására irányuló törekvés. Ezen belül különös hangsúly esik a Rákóczi-szabadságharc és kuruc emigráció szellemi, politikai, irodalmi örökségének a korabeli s későbbi fejlődéstörténet szemszögéből felmerülő vizsgálatára. A Rákóczi-szabadságharc irodalma a magyar művelődéstörténet hosszúra nyúlt barokk korszakának Zrínyi utáni szakaszában, az évtizedes kuruc küzdelmek utolsó fázisában, a XVII. és XVIII. század fordulóját követően keletkezett. Társadalmi, ideológiai és politikai problematikája révén sajátos jellege van az ún. Rákóczi-kori irodalomnak, amely műfaji, nyelvi és stílustörténeti szempontból szervesen illeszkedik a század fordulója körüli magyar irodalom általános fejlődésmenetébe. Ebben az átmeneti periódusban jelentkező tendenciák közül a legfontosabbak, előremutató törekvések, új vonások sűrűsödnek össze. Mivel az államszervező Rákóczi művelődéspolitikai elvei összhangban voltak a Habsburg-birodalomtól különváló központosított Magyarország megteremtésére, az önálló magyar államiság visszaállítására irányuló politikai, diplomáciai, katonai, gazdasági, társadalmi reformtörekvéseivel, a fejedelem kultúrpolitikája szorosan összefüggött az új országépítés gyakorlati megvalósításával. S bár a súlyos háborús viszonyok miatt a nemzeti művelődés, az iskolai reformja s a jezsuiták háttérbeszorítása, a képzőművészetek, zene, udvari irodalom terén csupán átmeneti fellendülésről beszélhetünk, a Rákóczi-kor udvari kultúrája új korszak ígérétét hordozza magában.

A sokat ígérő kísérletnek, egy új udvari irodalom és kultúra kialakulása tendenciájának eszmétörténeti szála már a „korai felvilágosodás” periódusával érintkeznek. Ennek megvan művelődéstörténeti indokoltága is. Az egykori hazai udvari hagyományok és a korabeli európai „modellek” példájára felállított fejedelmi udvar a nemesi ifjúság, a jövődő katonai és hivatali tisztikar új szellemű nevelőintézménye, a nemzeti kultúra és művelődés központja lett. Az udvari írásos tevékenység jegyében megnövekszik funkciója a Rákóczi szócsovévé vált, új történeteszemléletet, a társadalmi haladást szolgáló, reformgondolatokat és a kuruc konföderáció nemzeti ideológiáját sugárzó, a fejedelem által szélesebben felfogott (össznemzeti) gondolatot, toleráns valláspolitikát, közösségi összetartozást erősítő, összefogást szorgalmazó, közvéleményt formáló fejedelmi kancelláriának. Ebben kiemelkedő szerephez jutott a megyékből toborzódott, Rákóczi személye köré tömörült, hazai és külföldi iskolában, akadémiákon képzett hazafias köznemesség hivatali literátus rétege. A kancellária fokozatos kiépítésével a fejedelem megteremtette a központi irányítást elősegítő politikai udvari irodalom társadalmi bázisát és szervezeti kereteit is, ami távlataiban a kuruc államhatalom és művelődés szemszögéből céltudatos törekvéssé vallott.

Rákóczi udvarában a hagyományos latin írásbeliség mellett rendkívüli fontosságúvá lett a magyarra vált államnyelv. Az udvari kancellária hatalmas méretű gyakorlati írásbeliség, fogalmazás, másolás, sokoldalú szerkesztő munka, retorikai iskolázás, nyelvi-stilisztikai igényesség és irodalmi publicisztikai tevékenység központjává kezdett válni. Az irodalom megjelenési formája továbbra is a kéziratosság, kisebb mértékben a nyomtatás volt. Kedvező feltételei mutatkoztak az írott és beszélt udvari nyelvezet, egységesülő írásmód kialakulásának, különös tekintettel a regionális irodalmi nyelvek és nyelvjárások, belső nyelvtípusok találkozására és bizonyos nyelvi kiegyenlítődési folyamat megindulására, formai (helyesírási, hangtani, alaktani) s tartalmi (frazológiai, szó- és kifejezőképzési, nyelvtani szerkezeti, mondattani) normaképződés területén. Ennek hordereje különösen a magyar irodalmi nyelvi

fejlődés, az ún. nyelvi eszmény, ill. az országosan ható magyar köznyelv majdani megszületése szempontból merül fel. Ami a korabeli irodalom fogalmát illeti, ezen nem a hagyományos értelemben vett szépirodalmat értjük. A Rákóczi-kor fogalmkörébe tartozó irodalom ennél szélesebb skálájú, több rétegű, s nem kizárólag magyar nyelvű. A korabeli inkább kisepikai, lírai és drámai műnemekre s irodalmi műfajokra a politikai célzat a legjellemzőbb. Vezető műfajai a politikai publicisztika, a politikai és vítezi költészet, s a napló és önéletírás révén az emlékirat. (A korabeli európai irodalomhoz mérve lényeges különbség, hogy még nem alakult ki az eredeti regényes próza és a modern udvari színházra épülő drámai irodalom.)

Eszmei és politikai tendenciáit tekintve, a későbbi vallomásíró és emlékiró munkája a legszorosabban összefügg korábbi lázas írói tevékenységével, sokoldalú hazai irodalmi munkásságával, amely a körülmények alakulása folytán mintegy előkészítő szakaszává vált nagyobb, összegező igényű műveinek. Az önkéntes száműzetést vállaló fejedelem politikai históriát, nemzeti sorskérdéseket és személyes vallássóságot egyesítő memoárjai mellett államelméleti munkákat, janzenista befolyásra valló személyes stílusú meditációs műveket is írt, értekezett a hatalomról, megírta reflexióit a fejedelmek kötelességeiről, udvari intézményeiről, politikai testamentumot hagyott fiaira. Mindezek nemcsak a hazai, hanem az európai állambölcséleti és politikai irodalomba illeszkednek, hiszen Rákóczi kezdetől fogva sokban támaszkodott az abszolút monarchia teoretikusaira, főleg francia forrásokra. Már a szabadságharc alatt a keresztény felekezetek egyesítését célzó, a Bécs által is szított valláspolitikai ellentétet a haza ügyének alárendelő, gyakorlatban alkalmazott türelmi vallás- és iskolapolitikájában a tolerancia következetes hívének mutatkozott, s ezáltal is bekapcsolódott a „korai felvilágosodás” áramába. Kamarása, Mikes Kelemen, aki ifjú életével Rákóczihoz, udvarához, a szabadságharc éveivel kötődött, az emigrációban a nemzeti művelődés és társadalmi gondolat eszményeihez kapcsolódó, Rákóczi életművével számos ponton érintkező irodalmi, fordítói tevékenységével, Leveleskönyvében meghonosított originális prózastílusával, önálló irányt képvisel. De mind Rákóczi, mind Mikes művei kritikai-szemléleti vonatkozásban az átélt függetlenségi háború ideológiájában gyökereznek, állampolitikai, társadalmi, emberi tanulságaival függenek össze, s emigrációs élményeikkel együtt ezeket is feldolgozzák írói egyéniségüknek és elhivatottságuknak megfelelő műfajokban. A Rákóczi-szabadságharc sokrétű irodalma az emigráció irodalmi alkotásaival válik teljessé: kiegészül az emlék- és önéletírás európai rangú remekeivel és a magyar széppróza újdonságával. A szabadságharc bukását követő időszakban népköltészeti hagyomány őrizte a bújdosó fejedelem emlékét. A kései kuruc költészet folklorizált változatai, remek népköltészeti alkotások, ezek az uralkodó ideológia történetiszemléletével szembeszegülő költői emlékek őrizték, folytatták az egyre messzebbnek tűnő kuruc idők Rákóczi-hagyományát.²⁰

Az újabb kutatási eredményekből adódó tanulságok rövid összegezése mellett hivatkozhatunk az utóbbi évek olyan kiadványaira, mint a sárospataki nemzetközi konferencia anyagát tartalmazó *Európa és a Rákóczi szabadságharc* c. említett kötete. A hazai és külföldi előadásokat tartalmazó gyűjtemény felöleli a szabadságharc általános kérdéseit, a politikai, diplomáciai és katonai eseményeket, művelődési törekvéseket. Az utóbbi témakört a „korai felvilágosodás és nemzeti műveltség”, illetve „világnézet és valláspolitikai” tematika keretében. Szintén hazai és külföldi szerzők közös műve a Rákóczi-tanulmányok három nagyobb témakörre épülő kötete, amely komplex módon tükrözi a XVII. és XVIII. század fordulójára vonatkozó legújabb társadalomtörténeti és kultúrhistóriai kutatások eredményeit. Az állam és társadalom, külpolitika s diplomácia kérdéseiről és a korabeli művelődési viszonyokról nyújt a korábbinál teljesebb és árnyaltabb képet.²¹ A kuruc országgyűlésekről szól egy új eredményeket tartalmazó összefoglalás.²² Irodalomtörténeti, filológiai jellegén túl, a politikai gondolkodás történetét is érinti a *Döntés előtt* c. ideológiatörténeti monográfia, amelyben a szerző az ifjú Rákóczi eszmei útját, intellektuális fejlődését követi nyomon a szabadságharc kezdetéig.²³ A feltáró és értékelő munka szorosan összefügg a forrás- és szövegkiadás munkálataival. A

²⁰ HOPP L., *A Rákóczi-szabadságharc és emigráció irodalmi törekvései*. It 1978. 326–338.

²¹ *Rákóczi-tanulmányok*. Szerk. HOPP L., KÖPECZI B., R. VÁRKONYI Ágnes. Bp. 1980.

²² MEZEY Barna, *A Rákóczi-szabadságharc országgyűlései*. Bp. 1981. Jogtörténeti Értekezések 11. sz.

²³ KÖPECZI B., *Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja*. Bp. 1982.

Confessio rövidített francia nyelvű változata és a *Mémoires* összevont újszerű kiadása elsősorban külföldi használatra készült.²⁴ A *kuruc küzdelmek költészete* a XVII. század utolsó harmadától 1735-ig öleli fel a magyar és hazai idegen nyelvű hiteles költői emlékeket, számos ponton helyesbítve a vonatkozó korábbi politikai-történeti, filológiai stb. ismereteket.²⁵ Jó szolgálatot tesz a „Folia Rákócziána” bevezetővel ellátott kötet sorozata.²⁶ A *Mercurius Veridicus*, az első hazai hírlap fennmaradt nyomtatott vagy kéziratosszámainak hasonló kiadása sajtótörténeti érdekességén túl ritkaságszámba menő politikai irodalmi érdekű dokumentum, művelődés- és kortörténeti jellegű kiadvány.²⁷ Szakszerű népszerű formában tette közzé a Szépirodalmi Kiadó Rákóczi műveit a Magyar Remekírók sorozatban, a fejedelem írói működésének egészére kitekintő utószóval.²⁸ A legkiemelkedőbb vállalkozás: Rákóczi Művei kritikai kiadásának megindítása. Az *Archivum Rákócziánium*, amelynek régebbi sorozata a Rákóczi-kor dokumentumait adta közre, ezúttal a fejedelem írói életművét teszi közkinccsé a AR III. Írók (Scriptores) alorozatban.²⁹ A *Mémoires-Emlékiratok* kétnyelvű kiadásával³⁰ egyidejűleg megindultak a *Confessio*... – *Vallomások* latin és magyar nyelvű kiadásának munkálatai R. Várkonyi Ágnes sajtó alá rendezésében és Kenéz Győző szövegkritikai munkáján alapuló fordításában. A harmadik kötet, a *Testament politique*..., két összefüggő kéziratot tartalmaz, a *Tractatus de potestate – Traité de la puissance – Értekezés a hatalomról*, latin s francia szövegét és magyar fordítását, ill. *Réflexions*... francia alapszövegét és magyar fordítását, Kovács Ilona és Köpeczi Béla gondozásában. Párhuzamosan folyik a negyedik kötet előkészítése, *Aspirationes Principis Christiani – Aspirations d'un Prince Chrétien – Egy keresztény fejedelem áhítatsai*, három nyelvű szövegkiadással, Hopp Lajos, Kovács Ilona és Szörényi László sajtó alá rendezésében. Az ötödik vagy hatodik kötet a *Meditationes – Méditations – Méditációk* terjedelmes kiadatlan kéziratanyagát adja közre. A kutatások bázisának kiszélesítése a tudományos munka elmélyülését eredményezi.

A kutatómunka felélésztésével járt a folyamatban levő *Mikes Kelemen összes művei* kritikai kiadás is. A fejedelem kamarásának *Leveleskönyve* és a *Mulatságos napok* c. szépirodalmi átdolgozásán kívül kéziratban maradt Mikes-hagyaték napvilágra hozása, a jobbára Rákóczi rodostói könyvtárból való XVII. és XVIII. századi francia források magyar fordításának betűhív kiadása, irodalomtörténetírásunk régi adóssága volt. A nyelv- és stílustörténeti, műfordításelméleti, eszméletörténeti szemszögből is rendkívül értékes forrásanyag közzététele befejezéséhez közeledik. Az első négy kötet megjelenése³¹ után az ötödik kötet, a janzenizmus gyanújával indexre tett montpellier-i *Catechismus* variánsszövegével együtt kiadásra vár. A keltezetlen fordításokat tartalmazó befejező VI. kötet munkálatai hamarosan lezárulnak. A Magyar Remekírók népszerű sorozatában megjelent Mikes-művek új, mértéktartóan modern helyesírásban kerültek az olvasók kezébe.³² A kritikai kiadás felhasználásával készült a Mikes-levelek külföldi szemelvényes német nyelvű kiadása.³³ A megélt Mikes-tanulmányok s a szöveg-

²⁴ *L'autobiographie d'un prince rebelle. Les Mémoires et Confessions de François II Rákóczi*. KÖPECZI B. tanulmányával; a szöveget gondozta KOVÁCS I. Bp. 1977.

²⁵ *A kuruc küzdelmek költészete*. Sajtó alá rend. VARGA Imre. Szerk. HOPP L. Bp. 1977.

²⁶ *Folia Rákócziána*. Szerk. HECKENAST Gusztáv és MOLNÁR M. Vay Ádám Múzeum Vaja 6. sz. 1981.

²⁷ *Mercurius Veridicus 1705–1710*. Bev. és jegyz. BENDA K.; ford. KENÉZ Győző. Bp. 1979.

²⁸ *Rákóczi Ferenc Vallomások és Emlékiratok*. Szerk. jegyz. utószó HOPP L. Ford. SZEPEK Erika és VAS István Bp. 1979.

²⁹ HOPP L., *Rákóczi Művei kritikai kiadása megindulásáról*. ItK 1975, 258–260.

³⁰ *Mémoires du prince François II. Rákóczi*... – II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai... – Tanulmány és jegyz. KÖPECZI B.; a szöveget gondozta KOVÁCS I. Ford. VAS I. Bp. 1978.

³¹ *Törökországi Levelek és Misszilis levelek* (1966), *Az Epistoláknak és az Evangéliumoknak Magyarazattya* (1967), *Mulatságos napok és más fordítások* (1970), *Az Ifjak Kalauza* (1974), *A Montpellier-i Catechismus* (1982 óta kiadás alatt), s.a.r. HOPP L.

³² *Mikes Kelemen művei*. Szerk. utószó HOPP L. Nyelvi lektor KELEMEN József. Bp. 1978. A benne közölt *Mulatságos napok* az Olcsó Könyvtár sorozatában is megjelent, Bp. 1980.

³³ *Briefe aus der Türkei*. Ausgewählt und eingeleitet von Gyula ZATHURECZKY; übersetzt von Sibille BARONIN Manteuffel-Szöge; kommentiert von Thomas von BOGYAY mit einem Beitrag von Antal SZERB. Verlag Styria Graz–Wien–Köln 1978.

kiadási munkálatok megteremtették az alapját a régóta tervezett Mikes irodalmi szótár előkészítésének,³⁴ összhangban a XVIII. század első fele nyelvtörténeti vizsgálataival.

A XVIII. század egészét átfogó, újabban kialakult kutatási téma a régi drámai emlékek feltárásával kapcsolatos. Európai művelődéstörténeti összefüggései és közép-kelet-európai vonatkozásai révén, továbbá hazai előzményeinek s az egész problémakör tanulmányozásának elhanyagolt voltát tekintve, hézagpótló s időszzerű munkálatokról van szó.³⁵ A Régi Magyar Drámai Emlékek sorozatának folytatásaképpen megindult a XVIII. századi Drámai Emlékek sorozatszerkesztése (Kilián István és Varga Imre). Az egyes kötetek sajtó alá rendezése párhuzamosan folyik: jezsuita kollégiumi iskoladramák szövegei (Alszeghy Zsoltné, Staud Géza), piarista, minorita, pálos és más katolikus rendek (Kilián I.), protestáns iskoladramák (Busa Margit, Varga I.). A drámai szövegemlékek tükrözik a XVIII. században végbement döntő változást, az iskoladramák nyelvének elmagyarosodását, a tematika elvilágiasodását, megteremtve ezáltal az iskolai színjátszás új korszakát. A munkálatok másik ága, a magyarországi iskolai színjátékok forrásainak és irodalmának közzététele. A sorozatszerkesztési (Hopp L.) tervzet és a gyűjtőmunkán alapuló előzetes felmérés szerint a jezsuita iskolai színjátszás (1561–1773) forrásai három kötetre (s.a.r. Staud Géza), a többi katolikus iskolai színjátszási anyag egy kötetre (Kilián I.), a protestáns forrásanyag szintén egy kötetre (Varga I.) terjedne. A sorozat a felekezeti kollégiumok alapítása sorrendjében, az iskolai színjátszás kezdeteitől s az előadások egymásutánjában rendszerezve közli az adatokat. A kötetek tehát a magyar, latin, német, szlovák, román, francia nyelvű kéziratok és nyomtatott, töredékekből vagy programból, korabeli forrásból ismert darabok ellenőrzött adatait (címléírás, szerző, rendező, előadó osztály, dátum, forrás, lelőhely, közönség stb.), illetve a vonatkozó szakirodalmat tartalmazzák. Az iskoladramák eddig nem sejtett méretű forrásanyaga a drámai irodalmi, összehasonlító irodalmi, esztétikai, történelmi tudati, szociológiai, pedagógiai, zenei, nyelvi, scenikai stb. területen kiszélesíti a komplex értékelő munka alapjait.

Irodalmi műfaji és műfajelméleti megközelítésben sajátos fejlődéstörténeti és differenciálódási folyamat zajlik le a felvilágosodást közvetlen megelőző periódusban, különös tekintettel a létező műfajok s az irodalom felekezeti, egyházi vagy vallásos és világi jellegére, az irodalmi műfajok, s általában korabeli értelemben vett irodalom laicizálódására, elvilágiasodására, főleg a világi széppróza megszületésére, a felvilágosodás kori művek morálfilozófiai és társadalomfilozófiai tartalmára, s az irodalom-szemlélet változására. Vörös Imre: *Hazai francia–magyar fordítási irodalmunk a korai felvilágosodás időszakában* c. kandidátusi értekezése (1978) a fenti összefüggések szemszögéből hozott figyelemre méltó eredményeket. A késő barokk vallásos és világias lírai műfajok és a politikai költészet mellett az epika jellemzője, hogy a fordítások és adaptáció nyomán a hazai regényműfaj csak a felvilágosodás korában születik meg; a dráma területén a sokáig élő s fokozatosan elmagyarosodó iskoladramát ekkor váltja fel a hivatásos színjátszás és modern drámai irodalom. Nyelvi tekintetben a magyar és latin együttélése jellemző a magyarországi regionális irodalmi nyelvek létezésére, az egységes köznyelv fokozatos kialakulása, az egységesülési tendenciával járó, s a felvilágosodás évtizedeiben erősödő anyanyelvi mozgalom, nyelvújításra, nyelvápolásra törekvés, a nyelvi öntudat és a nemzeti közösségi tudat összefüggésében.

Az irodalmi műveltség rétegződését és társadalmi bázisát jellemzik a főúri irodalmi törekvések, a nemesi irodalmi, a felekezeti értelmiségi vallásos irodalmi, polgári tendenciák. Ez utóbbiakkal függ össze a tudománytörténetileg fontos Historia Litteralia létrejötte. A század derekára kialakult nemesi (köznevesi) polgári írói értelmiség a felvilágosodás korában tovább rétegződik. Az alsóbb szintű népszerű (ponyva s kalendárium) irodalmiság is nyomom követhető. A század népi-paraszti műveltségének feltárását segíti elő és alapozza meg a XVIII. századi kalendáriumok regesztájának gyűjtőmunkája

³⁴ A Mikes-szótár erdélyi sürgetőinek (Márton Gyula, Szabédi László, Szabó T. Attila, Szigeti József s mások) törekvése találkozott hazai nyelvészeink támogatásával, s a Nyelvtudományi Intézet Szótári osztályának egykori vezetője, Kelemen József kezdeményezésére és javaslatára az előkészítő munkálatok meg is indultak, az ELTE Mai Magyar Nyelvészeti Tanszékének vezetője, Szathmári István segítő közreműködésével. Kelemen József betegsége és sajnálatos halála után a Tanszék munkatársa, Fülöp Lajos kapcsolódott be a gyűjtőmunka folytatásába, a szótári címszóanyag előkészítésébe.

³⁵ Vö. Kilián István és Staud Géza beszámolóját a hazai iskoladramák feltárásáról. Magyar Könyvszemle 1980. 199–204.

(Dukkon Ágnes, Nagy László, Kókay György), amely a nem magyar nyelvű kalendáriumok számbavételére is kiterjed. A magyarországi latin irodalom kutatása szerény keretek között folyik. A XVIII. századi hazai latinság tanulmányozásának része volt az Országos Levéltár Revisio Librorum aktáiból való regeszták készítése (Kenéz Győző), s a cenzúraanyag feldolgozásának megindulása (Szörényi L., Nagy L.). Latin munkacsoport működik a szolnoki Verseyhy Könyvtárban. Továbbra is célunk a XVIII. századi magyarországi latin irodalmi témákon dolgozó szakemberek ösztönzése, a korabeli latin irodalmi műveltség kutatása, s a latin nyelvű irodalom (nyomtatott és kéziratos) könyvtári és levéltári állományának annotált módszerű áttekintése. Fontos feladat a XVIII. századi magyarországi nyomtatott művek bibliográfiájának (OSZK) elkészítése (Petrik átdolgozása és kiegészítése).

A magyar felvilágosodás kutatása

A felvilágosodás kutatása nagyobb hagyományokra tekinthet vissza, mint az ún. korai felvilágosodás időszaka. De az újabb munkákat nem csupán a hazai hagyományok folytatása ösztönzi,³⁶ hanem az újabb anyagfeltárás, a régebbi eredmények kritikai áttekintése, s az új nemzetközi tájékozódás modern megközelítéseket kínáló módszereinek választéka is.³⁷ A felvilágosodás ideológiai irányzatának s eszmei-filozófiai jellegének európai értelmezéséből újabb nemzetközi együttműködési lehetőségek és feladatok is következnek. Ezen belül a közép-kelet-európai összefüggések tisztázásának kérdései is szem előtt tartandók.

Fontos szerepet töltenek be a felvilágosodás kora legnagyobb költőjének életművével kapcsolatos kutatások. A Csokonai-tanulmányok fellendülése nem vészett erejéből a költő halálának kétszázadik évfordulóját követő években sem. Megjelentek Szauder József posztumusz írásai, Julow Viktor és Szilágyi Ferenc kötetei s számos dolgozat.³⁸ Debrecenben megindult a régóta húzódó Csokonai összes művei kritikai kiadás (sorozatszerk. Julow Viktor) is.³⁹ Az egyes kötetek sajtó alá rendezői, szerkesztői, lektori munkája sokban hozzájárult a Csokonai-filológia új eredményeinek megalapozásához, fellendítette a poétikai s az életrajzi kutatásokat, a költői életmű stílusrétegeinek és stíluszintézisének vizsgálatát, eszmetörténeti kérdések új szempontú tanulmányozását.

A hazai felvilágosodás kutatásának előrehaladását és a magyar irodalomtudomány régi adósságának törlesztését szolgálja Bessenyei György összes művei kritikai kiadás (sorozatszerk. Szauder József, majd Bíró F., Kókay Gy., Tarnai A.) gondos előkészületek alapján történt megindítása is.⁴⁰ A magyar felvilágosodás első fő alakja körül kibontakozó szervezett munkálatok összefüggnek a felvilágosodásnak mint történetileg meghatározott eszmei-filozófiai mozgalomnak értelmezéséből adódó új kutatási feladatokkal. Ezt tükrözi a 15 kötetre tervezett sorozat műfaji ciklusainak aránya is. Az első, a filozófia, publicisztika, történetírás körét felölelő ciklusba kilenc kötetnyi régen kiadott és kéziratos forrásanyag kerül. A filozófiai inspirációval készült, szorosabban vett szépirodalmi munkák, színművek, költemények, regény – három ciklusába csupán négy kötet sorolható. A levelezések, dokumentumok csoportja két kötetre terjed, s az utóbbi csak a legfontosabb iratokat tartalmazza. Az MTA Irodalomtudományi Intézete XVIII. századi osztálya tervmunkái keretében, egyetemi, főiskolai szak-

³⁶ Vö. elsősorban WALDAPFEL József, *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1963³; JANCsó Elemér, *A felvilágosodástól a romantikáig*. Bukarest 1966; Szauder József és Julow Viktor említett munkáit.

³⁷ Vö. A Helikon VF különszámai: *A XVIII. század és a felvilágosodás irodalma*. 1973. 4. sz. – *Irodalom és felvilágosodás* Helikon VF 1981. 4. sz.; BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás kori magyar irodalom értelmezéséhez*. ItK 1979. 316–328; uő. *La philosophie des Lumières et György Bessenyei (1741–1811)*. Acta Litteraria 1982. 255–264.

³⁸ SZAUDER József, *Az éj és a csillagok* (Tanulmányok Csokonairól). Szerk. SZAUDER Mária. Utószó BÍRÓ F. Bp. 1980; JULOW Viktor, *Árkádia körül*. Bp. 1975; SZILÁGYI F., *Csokonai nyomában*. Bp. 1981; *Csokonai Vitéz Mihály Beszédei*. Előszó és jegyz. SZIGETHY Gábor. Bp. 1982.*

³⁹ *Csokonai Vitéz Mihály Összes művei*. Szerk. JULOW V. A szerk. munkatársa SZILÁGYI F. 1. k. *Költemények, 1785–1790*. S.a.r. SZILÁGYI F. Bp. 1975; *Színművek 1–2. k. 1793–1794, 1795–1799*. S.a.r. PUKÁNSZKY Kádár Jolán. Bp. 1978.

⁴⁰ BÍRÓ F., *A Bessenyei kritikai kiadás megindulása és a felvilágosodás kutatása*. Helikon VF 1973. 630–631.

emberekkel együttműködésben létrejött hosszú távú vállalkozás *A Holmi* kiadásával⁴¹ indult meg. Bessenyei művei a Magyar Remekírók sorozatában is helyet kapnak.⁴² A Bessenyei életmű feltárásával kapcsolatos összehasonlító módszerű, és művelődéstörténeti, tágabban vett filozófiai, vallási, művészeti, politikai stb. igényű kutatások és irodalmi feldolgozások elősegítik a felvilágosodásnak, mint eszmei-filozófiai mozgalomnak mibenlétére, európai forrásaihoz fűződő viszonyára vonatkozó, a közép-kelet-európai kultúra szemszögéből felmerülő s tisztázásra váró kérdések elmélyültebb vizsgálatát. A magyar felvilágosodás jelképes kétszáz éves évfordulója jegyében megrendezett nemzetközi mátrafüredi kollokvium résztvevői jelen voltak a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola névadó ünnepségén, megtekintették Bessenyei tiszaberceli szülőházát s megkoszorúzták a hazai felvilágosodás vezéralakjának síremlékét.

Az irodalmi hagyományok ápolásával kapcsolatos Verseyhy Ferenc, a „Marsiliai ének” átültetője életművének gondozása. A felvilágosodás költője, fordítója, nyelvtudósa, esztétája s elméletirója, az enciklopédikus műveltségű író életműve alkalmas tárgya a hasznos műhelymunkának, s hogy vele összefüggésben vizsgáljuk kora irodalmi életét, nyelvújítási vitáit, esztétikai és elméleti polémiáit. A szolnoki Verseyhy Könyvtár latin munkaközösségének kiadványai rendkívül eredményes munkáról adnak számot. Mintegy évtizede kezdődött el Verseyhy legterjedelmesebb latin nyelvű munkájának magyarra fordítása és közreadása. Az *Analytica institutionum linguae Hungaricae* (I–III. k. Buda 1816–1817) összefoglaló nyelvészeti és esztétikai műve az évek folyamán – a fordítói munkaközösség kiváló teljesítménye és Szurmay Ernő szívós szerkesztői irányítása révén – tizenkét füzetben megvalósult.⁴³ Sőt, Verseyhy kéziratban maradt írásainak első kötete is napvilágot látott.

A magyar felvilágosodás irodalmi kultúrájának különféle területeit érintő műhelyszerű és egyéni munkák a kutatások több irányú kibontakozását tanúsítják. Összhangban áll ez azzal az irodalomtörténeti irányzattal, hogy az irodalomtörténész – az irodalom belső összefüggései mellett – minél szélesebb eszmetörténeti távlatok nyitására törekszik, s ezért a felvilágosodás korában a legszélesebb tematika kialakítását és tárgyalását tartja célravezetőnek. A XVIII. század alapkérdéseit érintő, az irodalomtudat, az irodalomtudomány történetét feldolgozó kritikátörténeti munkálatok idevágó eredményei, a Szauder József, majd Tarnai Andor irányításával folyó akadémiai intézeti vállalkozás tervbe vett kötetei az egyetemi szakemberek bevonásával készülnek.⁴⁴ Irodalomszociológiai jelentőségűn túlmenően az irodalmi élet szemszögéből is említésre méltó az író, a könyv és az olvasó kapcsolatairól szóló művek megjelenése, az olvasói ízlésváltozás, a tudatos közönség-szervező tevékenység és olvasási kultúra bemutatása, a nemzeti művelődés és társadalmi átalakulás fényében.⁴⁵ E problémakör sajátos vetülete a hírlapirodalom megszületése és szerepe az irodalmi életben, amely sajtótörténeti összefüggéseiben feldolgozásra került.⁴⁶ Ennek kapcsán külön is kiemelkedő a magyar sajtó történetének új szintézisében a felvilágosodás sajtójáról készült része. A műveltségi rétegek tanulmányozása terén végzett kutatások több irányúak. „Két korszak határán” mozog a Teleki Józsefről szóló alapos monografikus igényű könyv.⁴⁷ A kollégiumi iskolakultúra egy kevésbé ismert művelődési területre

⁴¹ *A Holmi*. Sajtó alá rend. BÍRÓ F. Bp. 1983.

⁴² *Bessenyei György művei*. Szerk. jegyz. utószó BÍRÓ F. (sajtó alatt).

⁴³ VERSEGHY Ferenc, *A magyar nyelv törvényeinek elemzése*. *Analytica institutionum linguae Hungaricae*. Ford. BARTHA Lászlóné, BORÓK Imre, GYÖRI Gyula, IMRE István, LUKÁCSI Hubáné, SZÁZ Kázmér. Lektor SZÖRÉNYI L. Szerk. SZURMAY E. Kiad. a Verseyhy F. Megyei Könyvtár. Szolnok 1972–1979. 1–3. rész, 1–12. füzet. – *Verseyhy Ferenc kiadatlan írásai*. A szöveget gondozta, jegyz. DEME Zoltán. Szerk. és előszó SZURMAY E. Kiad. a VERSEGHY F. MK Szolnok 1982; in *Memoriam Verseyhy Ferenc 2. Emlékkönyv a Szolnokon 1982. dec. 3-án tartott tudományos ülésszak anyagából*. Szerk. SZURMAY E. Szolnok 1983.

⁴⁴ *A magyar kritika évszázadai*. Szerk. SÖTÉR I. 1. k. Rendszerek. *A kezdetektől a romantikáig*. Szerk. CSETRI L. és TARNAI A. Bp. 1981.

⁴⁵ FÜLÖP Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1978.

⁴⁶ KÓKAY György, *Könyv, sajtó, irodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1983 (sajtó alatt). *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Szerk. KÓKAY Gy. Bp. 1979.

⁴⁷ CSANAK Dóra, *Két korszak határán. Teleki József a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*. Bp. 1983.

irányítja figyelmünket.⁴⁸ Akárcsak Benda Kálmánnak a korszak paraszti műveltségéről megjelent írása;⁴⁹ a történeti kutatás egyébként sok tanulságot szolgál az irodalomtörténeteseknek a közös forrás-területen. A felvilágosult eszméktől is táplált kulturális recepció vizsgálatára is akad példa a szomszédos lengyel és a magyar irodalom viszonylatában.⁵⁰ Örvendetes, hogy egy XVIII. századi magyar költők kötetje is megjelent a Magyar Remekírók sorozatában.⁵¹ Számontartandó a „Magyar tallózó” sorozatban kiadott s már említett Faludi prózai műveiből készült válogatás, illetve a „Magyar Hirmondó” sorozat olyan kötetei, mint Kónyi anekdotáskönyve, Bod Péter írásai, Virág Benedek történeti műve vagy a Nemzeti Könyvtár művelődéstörténeti sorozatában megjelent szemelvény az első magyar nyelvű újságból, Rát Mátyás Magyar Hirmondójából.⁵² Bessenyei *Tolerantia* c. kéziratos művének sokszorosított megjelenítése a nyíregyházi Tanárképző Főiskola kezdeményezése volt.⁵³

A megvalósulás stádiumába került a felvilágosodás kori, XVIII–XIX. századi levelezések régóta sürgetett ügye. A „Fontes ad historiam litterariam Hungariae spectantes” sorozatba illeszthető levelezés-széria előkészületei a XVIII. századi osztály s a mellette működő XVIII. századi Munkaközösség és az ELTE Régi Magyar Tanszék közti együttműködés keretében folynak, Tarnai A. sorozatszerkesztésében. A többnyelvű (magyar, latin, német, részben francia) levelezések távlati programjában található a Ráday család, Amade László, Aranka György, Péczeli József, a Radvánszkyak stb. levelezésgyűjteménye; külön megoldást igényelnek az ún. tudós levelezések (Bél Mátyás, Cornides Dániel, Dobai Székely Sámuel, Horvát István, Jankovics Miklós, Kovachich M. György, Köleséri Sámuel, Pray György, Ribay György, Veszprémi István...), amelyek túlnyomó többségükben latin nyelvűek s közép- s kelet-európai érdekűek.

A kiadóhoz kerülnek a népköltészet és az irodalomtörténet határterületéről az utóbbi években készült dolgozatok, a folkloristák és irodalomtörténetesek megújult együttműködésének biztató jeleként, nemzetközi részvétellel összeállított gyűjteményes kötet formájában (szerk. Hopp L., Kóllós I., Voigt V.). A társtudományok területéről kiemelkedőnek tartjuk az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának kiadványát, amely a hazai felvilágosodás újabban fellendült művészeti szakterületének eredményeit foglalja össze.⁵⁴ A vizsgált korszak kialakítását indokló elméleti megalapozás, a magyarországi társadalmi átalakulás és a művészet összefüggéseinek elvi s módszertani problematikája általános tanulságokkal szolgálhat a felvilágosodás kultúrájával foglalkozóknak. A sokrétű, bár nem egyenletesen feltárt forrásanyag differenciált feldolgozása mind művészetelméleti, mind stílustörténeti szempontból elősegíti a felvilágosodás kultúrájának elmélyültebb ismeretét célzó közös törekvéseinket. S jöllehet a késő barokk és a klasszicizmus árnyalatainak s a rokokó problémáinak kutatásában esztétikai tartalmi s szemléleti téren a művészettörténet sajátos szempontjai érvényesülnek, a tanulmánygyűjtemény más tudományágak, így az irodalomtörténet szemszögéből is hasznosítható. Érintkezési pontok és analógiák keresését ösztönzi a klasszicista építészetre, a képzőművészetek (elsősorban az ábrázoló művészetek: a festészet és a szobrászat, a grafika s részben az iparművészet) ágazataira kiterjedő írások. Hangsúlyozandó, hogy figyelemben részesültek olyan határterületek, mint a művelődés, az oktatás, műgyűjtés, könyvtári gyűjtemények és az olvasóközönség, a színház stb. Figyelemre méltó az

⁴⁸ BAJKÓ Mátyás, *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1980.

⁴⁹ BENDA Kálmán, *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Bp. 1978; NIEDERHAUSER Emil: *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Bp. 1977; BORECKY Beatrix, *A magyar jakobinusok*. Bp. 1977 (Magyar História sorozat).

⁵⁰ HOPP L., *A lengyel irodalom befogadása Magyarországon, 1780–1840*. Bp. 1983.

⁵¹ *Magyar költők 18. század*. Sajtó alá rend., jegyz. MEZEI Márta. Bp. 1983.

⁵² KÖNYI János, *A mindenkor nevető Demokratikus*. Szerk. BÍRÓ F. Bp. 1981; Bod Péter Magyar Athenas. Szerk. TORDA István. Bp. 1982; Virág Benedek Magyar Századok. Szerk. utószó MEZEI M. Latin részletek ford. WIMMER Éva. Bp. 1983; Magyar Hirmondó. Az első magyar nyelvű újság. Válogatás. Szerk. KÓKAY Gy. Bp. 1981; s megemlíthető Fazekas Mihály Műveinek kiadása a Szépirodalmi Kiadónál. Szerk. JULOW V. Bp. 1982.

⁵³ BESENYEI György, *Tolerantia 1778*. Szerk. NÉMEDI L. Nyíregyháza 1978; vö. még OROSZNE DEÁK Judit, *Bessenyei György pedagógiai gondolatai*. Nyíregyháza 1979.

⁵⁴ *Művészet és felvilágosodás*. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. ZÁDOR Anna és SZABOLCSI Hedvig. Bp. 1978.

a kölcsönös érdeklődés, ahogy a szerkesztők szem előtt tartják az irodalomtudománynak a XVIII. és XIX. század fordulója körüli (kb. 1770/80–1820/30 évtizedekre vonatkozó) új szempontú vizsgálódásait, amelyek viszont komplex jellegüket s tudománytörténeti tanulságaikat, kutatási irányukat tekintve, a képzőművészetek és az irodalom analóg jelenségeire is utalnak. Egyaránt felmerülnek a művészet, az irodalom és a társadalom kölcsönhatásának kérdései, az ízlésváltozás tartalmi, eszmei szempontjai, valamint a különféle rétegek ezzel kapcsolatos magatartásának, a befogadás gondos vizsgálatára váró problémákéi. A felvilágosodás jellegzetességeinek (pl. a klasszicizálás, racionalizmus, filozófiai áramlatok, világiasság, polgári igények, vallási reformirányzatok, politikai eszmék, nemzeti tudat, új tematikai érdeklődés, új műfajok, változó stílusformák s ezek keveredése stb.) tanulmányozása is felvet közös gondokat, még abban a vonatkozásban is, hogy ezek együttese általában nem jelentkezett nálunk a maga teljességében. Másrészt a magyarországi művészettörténet összképén belül a kutatás előterébe került a párhuzamos tendenciák, együttélő vagy egymást keresztező stílusáramlatok jelenségének tanulmányozása, mely hosszú távú feladat a felvilágosodás kultúrája kutatási programjának, az irodalomtörténeti rendszerező, elemző munkának is része. Az újabb művészettörténeti tanulmányok a felvilágosodás kori kutatások új tendenciáit érzékeltetik, s a kibontakozó munkaprogram folytatásának főbb szempontjait is tartalmazzák, ami az irodalomtudományi feladatokkal összhangban mérlegelendő.

*

Összegezőképpen elmondható, hogy az évtizedes tudományszervező munka s a különféle szakmai műhelyek közti együttműködés kedvező gyakorlata meghozza gyümölcsét, a XVIII. századi, felvilágosodás kori kutatások érzékelhető fellendülését. Ezúttal a megvalósuló program eredményeire tettük a hangsúlyt, nem beszélve a más korszakokban is mutatkozó nehézségekről, a tudományos utánpótlás problémáiról, a kutatási tematika kiterjesztésének objektív (anyagi, kiadási, személyi stb.) korlátairól, a hazai és külföldi együttműködést hátráltató egyéb tényezőkről. A hosszú távú XVIII. századi kutatási program szem előtt tartásával folytatandó az eddigi szolid eredményekre támaszkodó, közös erőfeszítésekre épülő kutató és tudományszervező munka. Továbbra is igyekezni kell az egyensúly megteremtésére a XVIII. századi irodalomtudományi munkálatok két fő kutatási ágazatában, a textológiai munkálatokkal párhuzamosan folyó irodalomtörténet-írás és a vele szorosan összefüggő elvi alapokat érintő irodalomelmélet tanulmányok terén. Az irodalomtudomány azáltal, hogy az irodalommal mint művészeti-esztétikai, történeti-társadalmi jelenséggel foglalkozó tudomány, a XVIII. század kutatásában is lehetővé, ill. szükségessé teszi a magyar felvilágosodás irodalmi kultúrájának európai kontextusban való szemléletét. A hazai eredményeknek ilyen összefüggésben történő publikációja elősegíti a szakterület bekapcsolódását a nemzetközi tudományosság vérkeringésébe. Ilyen célokat is szolgál a magyar és a lengyel felvilágosodás fő kérdéseit összefoglaló *Les Lumières en Pologne et en Hongrie* c. nemzetközi együttműködéssel készült gyűjteményes kötet.⁵⁵ Ebből a szempontból is igen hasznos a *Société Hongroise d'Étude du Dix-huitième siècle* s az újabban alakult *Österreichische Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts* kapcsolatfelvétele s a XVIII. századi osztály keretében lefolyt budapesti eszmecsere. A XVIII. századi magyar irodalomtudományi kutatások fokozódó nemzetközi jelenlétének is része lehet abban, hogy a *Société Internationale d'Étude du XVIIIe siècle* 6. brüsszeli kongresszusának elnöksége a társaság 1987-ben esedékes 7. kongresszusának színhelyéül Budapestet választotta.

Hopp Lajos

⁵⁵ *Les Lumières en Pologne et en Hongrie*. Réd. F. BÍRÓ, L. HOPP, Z. SINKO. Bp. 1983 (kiadás alatt).

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Пирнат, А.</i> : Фабула и история	137
<i>Фрид, И.</i> : «Сентиментальный» Казинци	150
<i>Варга, К.</i> : Один из современных очевидцев «бродящего призрака» (Виктор Чолноки)	163
<i>Мелцер, Т.</i> : «Ученическая тетрадь» Михайа Бабица	172

Краткие сообщения

<i>Варга, И.</i> : Драма Дьёрдя Буххольца об уважении к книгам	192
<i>Немет Ш. К.</i> : Автобиография Кати Бетлен и поминальные речи XVIII века	195
<i>Петерфи, И.</i> : Адам Хорват и Шамуэль Андраш	198
<i>Мадачи, П.</i> : Имре Мадач и Карой Берци	204

Документация

<i>Лендель, Б.</i> : Перевод псалмов Дьёрдя Семени Тота, находящийся в Университетской библиотеке г. Граца	210
<i>В. Буша, М.</i> : Три письма Ференца Казинци	213
<i>Ронаи, Л.</i> : Университетская лекция Шандора Шика о венгерской поэзии после тысячелетнего юбилея	217
<i>Шандор, Л.</i> : Редакторская концепция Габора Гаала в зеркале одной переписки	221

Мастерская

<i>Петер, Л.</i> : Дневник Белы Балажа	229
--	-----

Обзор

Книги о венгерской литературе Румынии (<i>Помогач, Б.</i>)	243
Бела Варьяш: Социальные истоки венгерской литературы эпохи Ренессанса (<i>Кульчар, П.</i>)	250
Бела Немет Г.: Семь эскизов о поздней поэзии Аттилы Йожефа (<i>Тамаш, А.</i>)	253
Ференц Ботка: От лозунга к мировоззрению (<i>Санто Г. А.</i>)	255
Андраш Мартинко: Правильно ли мы понимаем слово поэтар (<i>Надь, М.</i>)	257
Арпад Хорват: Современность и традиция (<i>П. Мюллер, П.</i>)	258
Избранное Пельбарта Темешвари (<i>Помази, Д.</i>)	260

Хроника

Исследования венгерской художественной культуры XVIII века (<i>Хопп, Л.</i>)	265
--	-----

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányoként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 114 Ft

1 szám ára: 19 Ft

Indexszám: 25.401

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

SOMMAIRE

<i>Pirnát, A.</i> : Fable et histoire	137
<i>Fried, I.</i> : Kazinczy, « le sensible »	150
<i>Vargha, K.</i> : Un voyeur de revenante moderne (Viktor Cholnoky)	163
<i>Melczer, T.</i> : Le « cahier scolaire » de Mihály Babits	172

Bulletin

<i>Varga, I.</i> : Un drame de György Buchholtz sur la valeur des livres	192
<i>Németh, S. K.</i> : L'Autobiographie de Kata Bethlen et des sermons funèbres du XVIII ^e siècle	195
<i>Péterffy, I.</i> : Ádám Horváth et Sámuel András	198
<i>Madácsy, P.</i> : Imre Madách et Károly Bérczy	204

Documents

<i>Lengyel, B.</i> : Une traduction de psautiers de György Szemenyei Tót à la Bibliothèque de l'Université de Graz	210
<i>V. Busa, M.</i> : Trois lettres de Ferenc Kazinczy	213
<i>Rónay, L.</i> : Le cours universitaire de Sándor Sik sur la poésie hongroise d'après le millénium	217
<i>Sándor, L.</i> : Les conceptions de rédacteur de Gábor Gaál reflétées par une correspondance	221

Atelier

<i>Péter, L.</i> : Le Journal de Béla Balázs	229
--	-----

Revue

Des livres sur la littérature hongroise de Roumanie (<i>Pomogáts, B.</i>)	243
Varjas, Béla: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei (Les racines sociales de la littérature hongroise de la Renaissance) (<i>Kulcsár, P.</i>)	250
Németh, G. Béla: Hét kísérlet — a kései József Attiláról (Sept essais sur l'Attila József tardif) (<i>Tamás, A.</i>)	253
Botka, Ferenc: Jelszótól a világgépig (De la devise à la conception du monde) (<i>Szántó, G. A.</i>)	255
Martinkó, András: Értjük, vagy félreértjük a költő szavát? (Nous comprenons ou nous comprenons de travers la voix du poète?) (<i>Nagy, M.</i>)	257
Horváth, Árpád: Modernség és tradíció (Modernisme et tradition) (<i>P. Müller, P.</i>)	258
Les écrits choisis de Pelbárt Temesvári (<i>Pomázi, Gy.</i>)	260

Chronique

La recherche de la culture littéraire hongroise du XVIII ^e siècle (<i>Hopp, L.</i>)	265
--	-----

